PL ISSN 0012—7825

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

SILVESTER DWORACKI | IOANNES WIKARJAK

Volumen LXXI 1983

Fasciculus 2

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSAVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
61–874 POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124–126
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR

LESZEK MROZEWICZ

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

him or to have overturned him into the interior of the set together with a properly constructed piece in front of the scenic façade to which the actor was bound. It would mean that as the result of the earthquake the abyss opened and swallowed the victim of Zeus, and a hole in the façade would be the only sign of disaster. It was a matter for the stage manager not to turn the whole scene into a grotesque, but to adapt it to the character of the final scene.

Poznań

see one another before Oceanus retires. Shortly before his appearance the chorus says that it is stepping down i.e., as we can expect, to the orchestra. The problem is how and where the chorus makes its appearance, how it makes its way towards the orchestra, and when it takes its place there. I am in favour of those who accept that the Oceanids make their entry over Prometheus, but at the same time I assume that they are half-visible and look at the hero from behind the rock i.e. from behind a balustrade which covers up the flying chariot and thereby leaves it to imagination. The audience should also imagine that the Oceanids had to look for a proper place to land, and finally they find it right over Prometheus. This looking out during their imaginative flight takes some time, since Prometheus hears and smells the flying creatures twice, as we read in lines 115 and 124. The Oceanids while stepping down have to walk round the steep rock; this means that they must vanish from the sight of audience — even if it strays away from the dramatic convention demanding the uninterrupted presence of the chorus. Now the poet can introduce Oceanus and take him away before his daughters reappear. It is also worth notice that the Oceanids, being ready to step down and to take their place near Prometheus, give evidence of their deep-felt sympathy and solidarity with the suffering hero. Their attitude is evident particularly when compared with that of their father.

The entrance of Oceanus cannot be discussed without taking into consideration the presence of his daughters. Almost in their first words they announce that the father opposed their going there (line 131). Perhaps fearing that he might change his mind they jumped hurriedly into the flying chariot driven with a fair wind. Consequently, the surprise visit as well as the dialogue of Oceanus with Prometheus may lead us — at least they lead me — to the following interpretation: Oceanus did not want his daughters to involve themselves in somebody else's affairs, for this could bring down on him the anger of Zeus. Thus, one can imagine that Oceanus set of in pursuit of his daughters to turn them back or at least to prevent a misfortune. On coming up to Prometheus he does not see his daughters so he concludes that he must have missed them. Therefore, there is nothing to do except to play the good friend. At the same time, since Oceanus does not want to expose himself to Zeus' displeasure and rather wants to meet with his approval, he tries to incline Prometheus to repentance. Of course, if he succeeds, he could without fear hasten to Zeus and take the credit for overcoming his enemy. However, Prometheus sees through his game, and does not mention the presence of Oceanus' daughters, and does not take his arguments seriously. But Oceanus is contented with this, for now he can feel safe and leave Prometheus with a sense of "a well done duty". He can hope to meet his daughters who are still, as he thinks, on their way to the rock.

Yet the problem of the entrance of Oceanus remains. Opinions differ

them, except a few works, to the Academy, namely a part to Collegium Maius and a part to Collegium Minus; his books were delivered there in 1580 which is reflected, for example, in the inscription placed in *Moralia* by Plutarch (Basel, 1542): *M. Stanislaus Marennius Collega maior, s. theologiae sententiarius... Domui Maioris Collegii legavit 1580. Oretur pro anima eiusdem*[3]. It is supposed that his manuscripts were placed there together with his books. Thus, when in 1626 Adam Draski was appointed to the professorship in the Greek Language Department[4], he could become interested in the literary output of Mareniusz stored at that time in colleges; he found manuscripts of his works included in the legacy, compiled them and presented to the Greek Department in 1630 for the future professors to use. Such is, more or less, the history of Mareniusz's manuscripts. Let us quote the contents after Wisłocki[5], completing it with some details which he omitted.

"3206. Pap.(er) cod.(ex) dated from the end of the 16th century, 8°, 442 numbered leaves,

leaf 1—76: *Praecationes Graece scriptae.* On leaf 1_v: *Oratio Domini-Hebraice 16 Novembris 1564.* Leaf 2: *Orationes Brigidae* Graece; leaf 46_v: *Praecatio Dominica (et aliae) 1564 12 Decembris* Graece.

leaf 93—156: *Evangelium Nicodemi (domini nostri Iesu Christi discipuli) a Stanislao Marennio carmine Graeco scriptum, 16 Junii 1565.* At the end: *Fin. 2 Augusti 1565.*

leaf 156v—442: *Sequuntur Carmina in diversos scripta, funebralia, votiva ad Christum Dominum et ad bb. Virginem Mariam, nec non ad collegas, familiares et discipulos suos, eiusdem Stanislai Marennii, collegae maioris, linguarum peritissimi* (here the names and dates are specified, the last mentioned year is 1577).

On leaf 1, at the beginning in different handwriting: "Liber manuscriptus mgri Stanislai Marennii (...)".

Completing Wisłocki's description we shall add the following data which he omitted:

leaves 77—92 are empty,

on leaf 93 there are three mottos. The first one is marked with "M.8." and includes hexametres:

θεῶν δ' ἀέκητι τέτυκτο
'Αθανάτων τῷ καὶ οὔτι πολὺν χρόνον ἔμπεδον ἦεν.

---

[3] Hajdukiewicz wrote about the history and contents of the collection of books of Mareniusz in the collective work: J. Zathey, A. Lewicka-Kamińska, L. Hajdukiewicz, *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, I: *1364—1775*, ed. by I. Zarębski, Kraków 1960, p. 157.

[4] See *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764*, Collective work edited by K. Lepszy, I, Kraków 1964, p. 290.

[5] See W. Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877—1881, Part 2, Rękopisy 1876—4176 (Manuscripts 1876—4176).

martyrum sub aliquorum nominibus compositum, nulla coronarum mentione facta. Neque Apollinaris Sidonius in epistula illa, qua se persecutorum quaestiones martyrasque caelum meritos carminibus dicturum sperabat[12] — sine dubio Prudentii exemplo commotus — quidquam de coronis martyrum praemiis. Similiter codicis *A* librario titulus *Peristephanon* videtur fuisse ignotus. Nam in *A* nusquam occurrit. Singulis tantum carminibus singulae praefiguntur inscriptiones, quibus carmina iam hymni, iam passiones appellantur. Deficit quidem codex *A* iam inde a *Perist.* V 143, sed vix dubium est, quin reliqua quoque corpusculi parte, quae deperiit, vox *Peristephanon* nusquam apparuerit. Similiter in *D*, *C*.

At in codice *B* legis: *finit sancti romani lib peristefanon. incipit... hymnus* etc.[13] Similiter in codicibus *S*, *O*, *M* et *T*, *V*, *N* et *P*, *E Peristephanon* inscriptionibus exhibetur. Unde conicis codicis *B* patrem, quem β appellari placet, etiam libro martyrum Graecum invenisse atque imposuisse titulum; qui a posterioribus eius repetitus est.

De *Epilogi* titulo. De *Epilogo*, qui dicitur, Gennadius nihil. Carmen in pluribus codicibus *de opusculis suis* inscribitur. In codice *V* bis legitur: nam et ante tetrasticha de vetere et novo testamento, ubi *de carminibus suis* inscribitur (in quo cum codice *T* facit), et post tetrasticha, ubi *ode, in qua poeta de se loquitur, et epilogus vel clausula vel finis libri* inscribitur[14].

Vides igitur, unde tituli quidam Graeci originem traxerint: a librariis aut a lectoribus sunt inventi — quoad quidem carmen sive carminum corpusculum Graeca appellatione praetitulari, ut Gennadii utamur verbis, potuit.

De librorum *contra Symmachum* titulo. Qui titulus et *contra orationem Symmachi* et *adversus Symmachum* quibusdam in codicibus legitur, sed Graecae appellationi tamquam repugnans Latinus remansit; quippe quo poeta opusculo de Latinis rebus Latino respondit auctori. Nisi forte putaveris variare titulum Latinum ut e Graeco quodam translatum.

De *Apotheosis*, *Hamartigeniae*, *Psychomachiae* titulis. Denique quaeres fortasse, quid ita poetae tria tantum opuscula Graecis instruere placuerit inscriptionibus. Quia et moris tum erat, ut auctores Latini, praesertim qui Graece scirent, Graecos operibus suis imponerent titulos, nec omnes tamen, nec omnia scripta Graecis ornare consueverunt inscriptionibus. Sic Ausonius, sic Claudianus, sic alii non sunt usi nisi paucis Graecis vocibus, quibus eis quodammodo commodius fuit quam Latinis opuscula inscribere. Sic Prudentius quoque iustum habuit non

---

[12] *Epist.* IX 16, 61 sq.

[13] Ubi illud *liber peristefanon* ad corpusculi, in quo *Perist.* 10, de s. Romano, postremo loco legebatur, subscriptionem pertineat an *sancti romani lib* ⟨*liber*⟩ *peristefanon* restituendum sit ac pro corpusculi inscriptione, hymno in honorem Emeterii et Chelidonii praemissa, tenendum, nihil opus est nunc decernere.

[14] Edit. Bergman, p. 448; Cunningham, p. 401.

positions; the Latin version, however, presents them as one composition but at the same time the Latin version of the second part, i.e. of *Descensus ad inferos*, has subsisted in two variants which greatly differ and which Tischendorf marked A and B. Comparing Mareniusz's text with the two variants of *Descensus* it is revealed that the poet based his work on variant A, but he made some changes adding some elements and omitting others. The ending of the Latin *Gesta* is the report of three priests sent on purpose who claim to have seen Jesus teach his disciples and enter the heaven. After detailed questioning of other priests, Didas finishes the trial with a conclusion that the events witnessed by them have been created by God, and all people gathered there glorify God. Here *Descensus* begins: Joseph addressing his speech to the priests says that it is right to marvel at the Resurrection of Jesus but the revival of so many people is still more admirable. Only now the history of two young men begins: Karinus and Leucius (in Mareniusz's work: Λευκίνος), Simeon's sons, describe what happened in the abyss after Jesus came there and then they separately write down their reports.

Mareniusz linked these two parts, i.e. *Gesta* and *Descensus*, into one unit, basing the text of *Descensus* on variant A. The part of the text which corresponds with the ending of *Gesta* has the same structure of the plot, although he freely made some changes, like omissions and additions such as speeches, he reduced to a minimum the speeches of Annas and Kaiafas about Jesus, the details of his Passion and the Resurrection, he shortened the accounts of the three teachers about the Ascension and rabbi Levi's reminder about Simeon's prophecy. Mareniusz skipped further part of *Gesta*, i.e. Didas' speech and he immediately began *Descensus* (lines 1480 ff.) according to variant A, as variant B has quite a different plot. In his narration he followed the plot of the Latin reports on what happened in the abyss given by Karinos and Leukinos; still there are also many changes like omissions but first of all literary additions.

The ending of his epos is very interesting. He followed the thread of the original but not till its end. In the Latin variant A, after the priests had explained adequate passages about the son of God from the *Bible*, reckoned the date of his birth and admitted that Jesus was the son of God, they besought Pilate not to make public in Jerusalem what he has heard. Pilate wrote it down and filed it with the documents of the praetorium; he also wrote a letter to Claudius to prevent likely-to-happen Jewish lies. Mareniusz created his ending in a different way. The explanations on the basis of the *Bible* made and the consistence of prophecies with Jesus himself stated, Pilate, after having listened to the priests, left the temple with resentment, insulting the priests as liars greedy for goods and following devious ways instead of honest ones. They schemed the destruction of the Lamb of God and unanimously decided not to believe in Christ, persecute his disciples, and protect Moses' Order.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

NOTES ON THE STAGING OF THE "PROMETHEUS BOUND"

By

SYLWESTER DWORACKI

The *Prometheus Bound*, along with the *Persae* and the *Seven agains Thebes* the most favourite tragedy of Aeschylus in the Byzantine period, has been an object of interest for philologists for a long time. They concentrate on such questions as the authorship, the date of its staging, the dissimilarity of content and form, language, style, and metrics in comparison with other tragedies of Aeschylus, as well as its relationship to the plays of Aeschylus with the name of Prometheus in their titles.

In this article I am going to discuss some aspects of staging. But at first I would like to dwell on the question of authorship which is still the key-problem in many publications. In antiquity this tragedy was always mentioned as a play of Aeschylus, but no explicit information originated before Alexandrian times. Some earlier references to the *Prometheus* are rather vague and cannot be connected without hesitation to our tragedy and its authorship. Modern studies on the *Prometheus* developed in the 19th century, when scholars noticed substantial differences between this play and the other tragedies of Aeschylus and his successors. Those studies have been extensively discussed by Irena Zawadzka[1] who brought her survey up to the sixties of our century. She especially presented the views of Wilhelm Schmid[2], one of the strong-minded opponents of the authenticity of the *Prometheus Bound*. Zawadzka also inclines to the opinion that this tragedy is not the work of Aeschylus. She sees the possibility of the final solution of this question — in favour of inauthenticity — in linguistic, stylistic, metrical, and — in her opinion — in very promising semiological studies.

Albin Lesky is of a quite different opinion. Let me quote his sentence regarding the problem of authorship: „Für die Unechtheit des Pro-

---

[1] I. Zawadzka, *Die Echtheit des Gefesselten Prometheus*, Das Altertum XII 1966, pp. 210–233.

[2] See: W. Schmid, *Untersuchungen zum Gefesselten Prometheus*, Stuttgart 1929, and his *Geschichte der griechischen Literatur*, vol. 1, part 3, München 1940.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012-7825

DE LIBRORUM PRUDENTII INSCRIPTIONIBUS GRAECIS

Scripsit

MIECISLAUS BROSCIUS

Codicum traditione parum critice observata viri docti carminumque Prudentianorum editores crediderunt inscriptiones Graecas omnes esse a Prudentio ipso opusculis impositas. Ioannes autem Bergmanus in actis academiae litterarum et scientiarum Vindobonensis, quo loco de carminum poetae nostri inscriptionibus disputavit[1], inscriptiones quasdam Graecas non poetae ipsius manu positas esse censuit, sed a posterioribus inventas carminumque libris praemissas. Quod quamquam suo iure censuit, tamen a plerisque viris doctis tamquam parum probabilis contemptus est[2]. At dubitamus, an iusto temerius contemptus. Liceat igitur ad rem perquirendam denuo aggredi Bergmanique sententiam experimento, ut ita dicamus, examinare ac, si fieri possit, comprobare.

Carminum libros quosdam Graecis inscriptionibus a Prudentio ornatos esse testes sunt libri Gennadiani de viris illustribus codices, ubi legimus: *composuit † troceum* (*trocleum* B) *de toto veteri et novo testamento personis excerptis*; *commentatus est et in morem Graecorum hexameron* (*exaimeron* codd.) *de mundi fabrica usque ad conditionem primi hominis et praevaricationem eius*; *composuit et libellos, quos Graeca appellatione praetitulavit Apotheosis, Psychomachia, Hamartigenia, id est de divinitate, de compugnantia animae, de origine peccatorum...*[3]

De dittochaeo, quod dicitur. Sed priusquam ad reliqua Gennadii verba disserenda accedamus, in eis, quae supra attulimus, illud imprimis animadvertendum atque explicandum est, cur Gennadius †troceo et hexamero commemorato tum demum Prudentium annotaverit opuscula quaedam sub Graecis composuisse titulis, quamquam et in illo † *troceum* sine dubio Graeca vox latet, et hexameron, si modo hexameron, Graeca vox est.

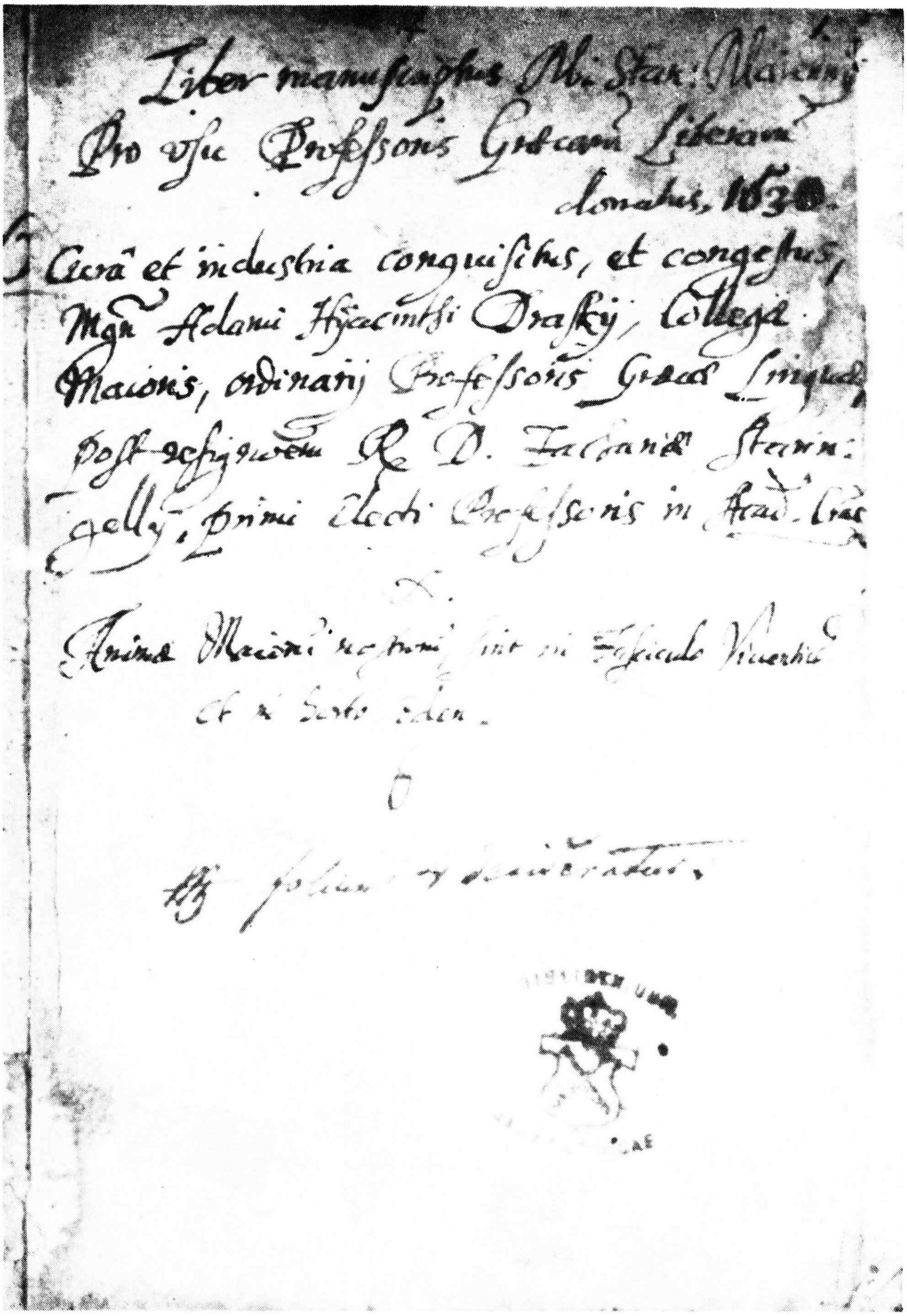
---

[1] *De codicum Prudentianorum generibus et virtute* Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien, CLVII 1908, Abh. 5, p. 36.

[2] Cf. M. Schanz, *Gesch. d. röm. Lit.*, IV 1, p. 236, ubi litterarum Latinarum historicus diligentissimus errare scripsit Bergmanum, qui Cathemerinon, Peristephanon, Dittochaeum titulos esse putaret a posterioribus Prudentii libris applicatos.

[3] Hieronymus — Gennadius, *De viris illustribus*, ed. C. A. Bernoulli, Friburgi Brisg.—Lipsiae 1895, p. 66; ed. E. C. Richardson, Lipsiae 1896, p. 66; cf. *Prudentii carmina* cura et studio M. P. Cunningham, Turnholti 1966, p. XV.

on this point. The scholars propose a regular entrance on the stage, a dance imitating flying, ot the use of a crane. Taplin inclines towards the mechanical device, but at the same time he tries in vain to answer the question of what the poet wanted to achieve by this scenic effect. As far as I am concerned, I would not mind abandoning the crane, however it is hardly possible since within the light of the text Oceanus unlike his daughters does not part with his "quadrupedal bird". Incidentally, the only firm evidence that "the bird" was visible is line 393 in which Oceanus says of it τόνδε. On the other hand, if we knew the conditions of staging is Greek theatre better, maybe we could abandon also this device. Coming back to the question asked by Taplin we can answer it with the help of what is said above: Oceanus has no intention of landing, since he desires to fly back as soon as possible to stop his daughters. Next, to avoid a confrontation with Zeus he prefers to keep away from his victim. However, he does not dare tell the truth so he lays the blame on his bird which, as he says, is in a hurry to rest in the stable. Finally, while hanging in mid-air Oceanus becomes a visible symbol of a pseudo-friend who against his will and by chance found himself in a troublesome position, and all he wants is to free himself from it. Naturally, in this interpretation we must assume the absence of the chorus, which brings up the problem of dramatic technique. On the other hand, it is difficult to agree that Oceanus appears in full view of his daughters without any explanation, and without any reaction from them. After all, they hardly got his permission to leave home, and nothing indicated that soon after their father intended to follow their trail. One can also ask for what the poet connected so closely one of the figures of the play with the chorus. In my opinion, the answer is to be found in the contrast of attitudes towards Prometheus that becomes apparent in the close relationship between Oceanus and the Oceanids. And so, the daughters truly sympathize with the hero, feel indignant towards Zeus, and finally are ready to suffer with his victim, whereas their father while looking at Prometheus is aware of his own experience with Zeus, which has made him simply an opportunist. He has found himself with the condemned Titan by chance, therefore he withdraws at the first pretext. Thus, when we look at the Oceanus scene in this way, we can say that it is an integral part of the play, and it is only the dramatic convention which can raise reservations. I am aware that a considerable play of imagination must be assumed here, and many details are to be taken as ἔξω τοῦ δράματος. But in the *Persae* of Aeschylus the imagination plays a very substantial role. Let us mention an abvious example. The queen leaves the stage and goes to the palace to get new robes for her son. However, when Xerxes appears there is no word of his mother or of the robes. The audience should guess that she failed to achieve her purpose. Thus, since in the oldest tragedy so much is left to the imagination, all the more can we accept this device in the later play.

Liber manuscriptus M[agistri] Stan[islai] Marenii fol. 1

Taking as a model Homer's epos, Mareniusz made efforts to adopt the forms of his poetic artistry and the means of literary technique. The character of his epos is pompous which corresponds with the serious plot; various elements of literary setting are carefully adopted.

In fact, Mareniusz found the general arrangement of the plot in the basic text as well as some compositional elements, but they were just outlined in the formal record of the trial of Christ. These were dialogues and longer but highly concise speeches without any characteristics of the figures appearing in the text or the atmosphere of the events. In Mareniusz's epos, his poetic and narrative aptitude created vivid, dramatized, tense, and full of emotion scenes especially in the part which includes the trial of Christ.

Working upon the form of his epos and having as its basis a prose composition dramatized to a certain degree as it consisted of speeches delivered one after the other by characters appearing in the text, the poet was influenced by that form, he developed it, insisting on such presentation of the action. Thus he enlarged dialogues and individual utterances, he also created more dialogues than he had found in the original. He reduced his role of the narrator to necessary explanations. Such is the introductory part of the work where following Homer's pattern and words he presented the subject matter of his story, then he asked God to bless his song, and he gave a short introduction to the plot of his epos beginning it with a dialogical episode with Judas and Pharisees. After this dialogue the narrator appears again to present the historical background of the events and the arrival of priests, who are concisely characterized, to Pilate (lines 79—130). Later on, in most cases the role of the narrator is limited to conventional introductions of individual orations, or stating their end with occasional explanations of a newly created situation, like the account on the role of the herald sent for Jesus (lines 205—225), or the description how the crowd behaved when Jesus was being carried before Pilate, and how the army flags dipped by miracle in front of Jesus (lines 294—305).

The literary setting of the epos is based on Homeric tradition as far as phonetics and inflexion are concerned; there is conventionalism adopted from the classical pattern.

It has been stated at the beginning that he adopted full passages from *Iliad* (see page 20-21); there are also many separate sentences suitable for various situations. Such is the conventional introduction of a speech:

line 23: κρατερὸν δ' ἐπὶ μῦθον ἔτελλε = *Il.* 1,25, 326 and others,

sometimes at least it looks like an introduction, for example:

line 157: τοὺς ἀπομειβόμενος προσεφώνεε κύδιμος ἄρχων,

or a spell:

line 56: οὔ τις ἐμεῦ ζῶντος καὶ ἐπὶ χθονὶ δερκομένοιο = *Il.* 1,88,

a description of hesitation:

line 175: στήθεσσιν λασίοισι διάνδιχα μερμήριξεν = *Il.* 1,189.

ability for learning this language, too, as he mastered the language to such perfection that being still a bachelor, in 1564 he could lecture on Homer's *Iliad*, Book 2 (ὄνειρος, διάπειρα. Βοιώτεια ἢ κατάλογος νεῶν) together with Wojciech Turobińczyk, a bachelor, too, who explained Homer's prosody. Mareniusz continued the study of *Iliad* in 1565, reading the next books, namely Book 3 (ὅρκοι. τειχοσκοπία. Ἀλεξάνδρου καὶ Μενελάου μονομαχία), and Book 4 (ὁρκίων σύγχυσις. Ἀγαμέμνονος ἐπιπώλησις). From 1565 Stanisław Grzepski, a great specialist in ancient Greece and its literature, began to lecture on Lucian and in the next years on Herodotus, Isocrates, Xenophon, and Euripides. We do not know if Mareniusz lectured on any other Greek authors as we lack such information from bachelors or professors included in *Libri diligentiarum*. In fact, his lectures on Aristotle's *Ethics* in 1569 and 1570, i.e. when he was already in Collegium Maius, are mentioned there but without the note "Graeca lectio" which means that Latin texts were normally used. It is also known that since 1570 Mareniusz took to theological studies and continued them later on which put an end to the humanities. Thus 1565 was the last year of his literary activity in Greek; in this year his epos *Euangelium Nicodemi* was also finished which is reflected in the colophon of his manuscript. A few small works in Greek date from 1567 or the date is unknown, which will be described later on in this article. As it can be stated from his later manuscripts and printed works, the Grecian literary output of Mareniusz, both poetic and prosaic, falls between 1564 and 1577.

All his works have been collected in one manuscript copy which is filed in the Jagellonian Library and is given the number 3206, except two epigrams published in 1567 together with Szymon Gorycki's *Querimonia Ecclesiae*. The manuscript copy comprises only Mareniusz's works and is a collection of both his literary compositions and translations in Greek, Latin, and Hebrew. It is a bound, a bit worn copy of 8° format, having 442 numbered leaves; on the sub-title page there is an inscription: *Liber manuscriptus mgri Stan*[*islai*] *Marennii. Pro usu professoris Graecarum litterarum donatus 1630. Cura et industria conquisitus et congestus mgri Adami Hijacynthii Draskii, collegae maioris ordinarii professoris Graecae linguae post resignationem re*[*verendissimi*] *D*[*omini*] *Zachariae Staringellii, primi electi professoris in Acad*[*emia*] *Crac*[*oviensi*]. *Animae maiorum nostrorum sint in Fasciculo Viventium et in horto Eden*. Thus it gives the history of the collection: it belonged to Mareniusz (who died in 1580); in 1630 it was given to a professor of Greek literature, Adam Draski, who was the first elected professor of Greek at the Cracow Academy after Zachariasz Starnigiel had resigned, and he took pains to seek and compile the works; it can also be added that he did it for the newly established Greek Language Department which was founded by Andrzej Schoneus in 1612.

It is interesting where the literary output was till 1630. Mareniusz secured his valuable collection of books in his last will and he bequeathed

were used with great relish. As for this tradition, it is enough to mention the poetry of Gregory of Nazianzus written both in elegiac distichs and hexametres, but first of all mention ought to be made of the hagiographic poem on St Cyprian by Eudocia, the wife of Theodosius II, written in hexametres as well as her other pieces of poetry in the same metrical measures and based on the plots of the Old and New Testament. She plentifully derived expressions from Homer's language there, just as Nonnos, a contemporary poet did, who transformed the *Gospel* according to St John into a Homeric epos. These two poems were written in the 5th century. Somewhat of this Byzantine tradition could sink into our humanists' minds through the poetry of the *Palatine Anthology* which also included Byzantine epigrams, but it is risky to admit their direct influence as the great, characteristic works of Eudocia or Nonnos were not in circulation in the Latin world in the Renaissance. It was only the 15th century that the Greek classical literary output was revealed to that world, but despite the development of new contacts it was still too early for the Byzantine literature which was represented by a small number of works in those days. As for Mareniusz, he might be under the influence of the *Palatine Anthology* and the poetry of Gregory of Nazianzus; the latter was elaborated by Stanisław Grzepski who published the original text of his *Duo poemata* together with commentaries (1565)[10].

Undoubtedly two factors decided about the choice of the subject, which was the apocryphal *Gospel* according to Nicodemus, namely the popularity of the story and a special interest of the contemporary intellectual circles in the biblical problems. It has to be reminded that that period was marked by a growing number of translations of all the books of the *Bible* as well as of some parts of it. The apocryphal writing of Nicodemus was in two versions, namely in Greek and Latin. Most probably the Greek version which had been written earlier than the Latin one was not in circulation in the Renaissance, whereas the Latin version subsisted in many manuscripts which were also found in Poland. The apocryph gained great popularity and it had been printed since the beginning of the art of printing so that up till 1500 three editions of *Euangelium Nicodemi* appeared in Germany: in Augsburg in 1471—1473, in Leipzig in 1499, and in Cologne about 1499/1500. A number of other editions appeared in Leipzig, Venice, Antwerp and Paris in 1516—1545. Later on, this text was printed in pamphlet volumes. Translations into national languages became more and more numerous, and about the middle of the 16th century a Polish translation appeared which proved the popularity of the apocryph in our country as well. This was uncontrovertibly testified by the copies

---

[10] See: *Duo poemata Gregorii Nazianzeni Theologi, alterum de virtute hominis, alterum de vitae itineribus et vanitate rerum huius seculi*, scholiis explicata per Stanislaum Grepsium, Academiae Cracoviensis professorem, Cracoviae 1565.

that the scene is laid in a mountainous and inaccessible Scythian solitude which simply means far-nothern regions and the confines of the earth. The later tradition, for instance Lucian's dialogue *Prometheus or Caucasus*, and some modern commentaries refer to the Caucasus as the place of torture. The Caucasus are mentioned twice in our play (in line 431 and particularly in line 725) but judging from the text the Caucasus Mountains lie far away from the place of the action. Hesiod (*Theogony* 522) does not mention the place of serving the sentence at all saying only that Prometheus was bound to a post. The Caucasus appear as the place of action in the *Prometheus Unbound*, while in our tragedy the information in line 2 is valid. It is also in accordance with the common practice in Greek drama of informing the audience of the place of action at the very beginning of the play.

Prometheus while being chained to the rock keeps silent, Kratos carries on a dialogue with Hephaestus, Bia is a mute. It means that three speeking persons must have been used in this scene, for Prometheus, though silent, will stay uninterruptedly on the stage up to the end of the performance where he delivers the longest portions of the text. Some scholars recognizing the authorship of Aeschylus, and at the same time denying the possibility of his using the third actor, have declared for the dummy-theory, that is the actor playing Prometheus spoke his role from behind or inside of a giant dummy. This theory has been strongly criticized, lately by Taplin, thus there is no need to go over its details again. For my part, I would like to add that apart from the farsicality of the dummy-theory I can hardly imagine the main hero as a dummy, for only as a living person on the stage could he fully attract the attention of the audience, if only by his position which required a considerable exertion.

In lines 114—127 Prometheus announces the entrance of the chorus. This entrance is the point of many controversies. Some scholars take the text literally and assume that the Oceanids come in a flying chariot, others leave the technical device to the imagination. To make things more complicated, soon after Oceanus also appears. He makes no reference to his daughters and leaves the stage without any influence on the further action; there is not even the slightest hint in it of his appearance. The scene with Oceanus seems to disturb the structure of the play, causing some scholars to question its authenticity. On the other hand, if the Oceanids were not introduced, there would not be the problems of Oceanus, since the content of his dialogue with Prometheus is in accordance with the situation of the main hero. However, let us try to show that the text we know is logical after all, even if its logic is not always clear.

From Prometheus' words it is evident that the hero does not see the approaching chorus, but he only hears and smells it. Later on, when the Oceanids turn to him, he asks them to look at him and at his torment. Still nothing indicates that Prometheus now sees the chorus. They do not

on the analogy of the publication *Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae Latinorum* and is to be issued under the auspices of the Polish Academy of Sciences, the Cracow Branch, the Comission of Classical Philology. Before this will be done, it seems useful to call the philologists' attention to a considerable and noteworthy achievement in the Grecian poetry, which character is mainly occasional, namely to the extensive evangelic epos of the famous in those days scientist, Grecian and professor at the Cracow Academy, Stanisław Mareniusz (Stanisław Twardy of Marzenin), entitled *Euangelium divi Nicodemi, Domini nostri Iesu Christi discipuli, carmine redditum*. It is worth paying a closer attention to this work all the more so as it has been almost forgotten and has been very seldom quoted as a bibliographical note although it is very specific and it testifies to the considerable skill and ambitions of its author.

While not pretending to give a comprehensive analysis of all questions connected with the poem, I want to give a handful of information about it and its author.

Not repeating his biography by L. Hajdukiewicz included in *Polski słownik biograficzny* (the Polish Biographical Dictionary), vol. XIX, pp. 631–632, I shall only remind the date of his matriculation at the Cracow Academy, i.e. the year 1558 which is the beginning of his studies and marks an important period of creating special interests. In that year Jan Leopolita was accepted in Collegium Maius and in 1559 he was appointed the dean of the college. He rallied round himself a group of gifted students like Benedykt Herbest, Jakub Wujek and Mareniusz, who later reminded him with reverence and gratefulness as his preceptor and friend[2]. This guidance was not without exerting some influence on their interest in Greek studies and *Bible* themes especially if you take into consideration that Leopolita was the editor and corrector of the first *Catholic Bible* in Polish and he also used to his advantage the Greek texts of the *New Testament*; most probably he obliged Wujek to do so, which is proved by Wujek's translations, and as for Mareniusz he could make him interested both to use Grecian knowledge in religious literary production and also in the *Bible* themes.

During Mareniusz's studies, regularly every year lectures were delivered on the Greek texts of one of the most outstanding classic authors. Among the presented classics Hesiod, Theocritus, Isocrates, Demosthenes, Theognis and Homer are mentioned in *Liber diligentiarum* as well as the Greek grammar by Metzler, Urban, or Clenard. In such circumstances Mareniusz's philological passion was created; he must have had some

---

w Polsce (Archives of the History of Literature and Education in Poland), vol. V, Kraków 1886, he postulated to publish Greek poems by Polish authors on p. 211.

[2] See the funeral oration at Leopolita's death (1572) in manuscript in the National Library no 817, p. 50: *praeceptori meo... pro multis eius in me officiis et amore singulari*. See also Leopolita's biography by L. Hajdukiewicz in: *Polski słownik biograficzny* (Polish Biographical Dictionary), vol. XVII, pp. 74–76.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

"EUANGELIUM NICODEMI" A STANISLAO MARENNIO CARMINE GRAECO SCRIPTUM

By

JANINA CZERNIATOWICZ

Among the Grecian literary output from the old-Polish period, which is still very little known, the ambitious attempts of poetic and prosaic production of Poles and in Poland in the 16th and 17th centuries have a specific place because only from the beginning of the 16th century, mainly in Cracow, Greek, which was considered an exotic language then in Poland, was being taught. Let us remind that it started to be taught at the Academy in 1520; at first this fact caused controversies which were soon overcome, later there were regular lectures on the Greek grammar, short texts to teach the language and its grammar were also issued in the years 1524–1536, and some works of the classics like Homer, Hesiod and Demosthenes were occasionally read at the Academy. Thus, little by little definite possibilities to acquire some skill in this language were created which testified to the level of intellectual needs which were similar to the needs in the remote and famous for their culture and science countries in Southern and Western Europe. It was expected that the knowledge of Greek should awake the youth's and adults' deeper interest in the new sources of literary and scientific culture; it was also an evidence of this culture which was appreciated and admired. The knowledge of the language and its literary output also inspired individual literary production based on classical patterns.

The numerous galaxy of writers who wrote Greek poetry gradually began to gain its members in the thirties of the 16th century, it increased considerably in the second part of the century and lasted till the forties of the following century although at the beginning of the 17th century, in 1612, the Greek Language Department was founded and every year various classical authors were lectured on, for example Euripides, Demosthenes, Pindar, Isocrates, Aristophanes, and Plato, besides Homer.

The whole Greek poetic output of Polish authors compiled by the authoress of this article presently at the suggestion of professor Marian Plezia[1] is to be edited under the title *Corpusculum poesis polonograecae*

[1] This idea was already presented by professor L. Ćwikliński in the last century; see *Pamiętniki zjazdu historyczno-literackiego im. Jana Kochanowskiego*, pp. 210–216: *W jaki sposób wydawać należy poetów łacińsko-polskich w XVI w.* (How to Publish Latin-Polish Authors of the 16th Century), Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty

The second motto marked with the initials "S.M." (Stanislaus Marennius?) in the caption reads:

Quem cernis meus est, credas, Philorine, libellus:
Hunc male si relegas, incipit esse tuus.

It is a paraphrase or an inexactly quoted epigram of Martialis (1, 38) which actually has a slightly different form:

Quem recitas meus est, o Fidentine, libellus:
Sed male cum recitas, incipit esse tuus[6].

The third motto marked "Herod. 4":

τλῆθι λέων ἄτλητα φέρων τετληότι θυμῷ
οὐδείς ἀνθρώπων ἀδικῶν τίσιν οὐκ ἀποτίσει

is actually taken from Herodotus and in present editions it is placed in book 5,56[7] with some change in the review of the text of the first line:

τλῆθι λέων ἄτλητα παθὼν τετληότι θυμῷ.

There is an inscription after the mottos: *Euangelium Nicodemi a Stanislao Marennio carmine Graeco scriptum.*

On leaf 93[b] there is a headline: † *1565 XVI Junii. Evangelium D*[*ivi*] *Nicodemi, Domini nostri Iesu Christi discipuli, carmine redditum.*

Let us come back to other details of the contents of the manuscript, number 3206. The first part comprises *Praecationes Graece scriptae...* till leaf 76. They include *Our Lord's Prayer* in Hebrew, besides 15 prayers of St Brigid, one prayer of St Augustine, and others in Greek which were based on Latin texts. Putting together the prayers of St Brigid and that of St Augustine calls out attention to the Latin edition of these texts made in Rome about 1511[8] and entitled *Orationes s. Brigittae cum oratione s. Augustini*, which might be a basic text for the Greek translation. He could just as well use some other edition as those prayers were occasionally published being most probably fairly popular[9]. The translation made by Mareniusz corresponds with the Latin original text.

Leaving these translations apart let us pass to the part of the manuscript which is important to us, namely to *Nicodemus' Gospel.*

According to the numeration in the manuscript written in the same handwriting as the text itself, it comprises 2421 lines, but actually it includes only 2310 lines due to an error beginning with line 70. Here is a decimal, continuous numeration of lines. There are also short titles of various passages of the text placed on the margin and usually in a shortened form, for example "Ph. Pila." which means "Pharisaei Pilato", or "Torū

---

[6] See: Martial, *Epigrams*, with an English Translation by Walter C. A. Ker, in two volumes, London-Cambridge Mass. 1947.

[7] See: Herodotus, with an English Translation by A. D. Godley, Cambridge Mass.-London 1950.

[8] Cf. the copy in the National Library: XVI.O.1153 adl.

[9] E.g.: *Hae sunt quindecim... orationes s. Brigidae...*, Nürnberg 1489; *Orationes s. Brigittae*, Romae 1520 (?).

a mistake made when the text was rewritten?), the change of the names of the highest priests of Joseph and Kaiafas into Kaiafas and Annas. The Grecian poet also made an addition that it happened when Pilatus Pontius was the ruler of Jerusalem.

The very story starts with line 125 in Mareniusz's work. The bald, formal description from the Latin text was greatly developed by the poet although he did not change the main points of the plot. Mareniusz, who had a vivid imagination, depicted and characterized the behaviour and feelings of Pharisees in an impressive way, he enlarged their speeches full of anger and hatred, stressing their noisy delivery as opposed to the serious and dignified behaviour of Pilate truly concerned about the future of the man who was surely not guilty as he was so charitable that Pilate considered him some demigod. The plot is ornamented and enlarged with additions relevant to the situation. Here is an example:
Gesta (cap. 1):

[Annas et Caiphas... et reliqui Iudaeorum] venerunt ad Pilatum accusantes dominum Iesum Christum de multis et dicentes Istum novimus filium Ioseph fabri ex Maria natum, et dicit se esse filium dei et regem...
Marennii *Euangelium Nicodemi* (ll. 135–151):

Πάντες ὁμοζυγὲς εὐρυτενὲς μέλαθρον τάχ' ἐσῆλθον
ἄρχοντος Πιλάτου θ' ὑπερασπίστου μεγαθύμου
ἄσβεστον μῖσός τε βοήν τε βοῶντες ἄειραν,
μέμφθησαν ψευδῶς μὲν ἄνακτα Χριστὸν ἄμεμπτον
σμερδαλέην καὶ ὄρωραν κραυγὴν κέρτομα βάντες.
Ὦ Σολύμων κλέος, ὦ φράκτερ λαοῦ φαρισαίων,
κοίρανος ἡμέτερος Πιλάτ', εἷς κύδιστος, ἄριστος.
Κλῦθι βοῆς καὶ ἄμυνε κακὸν καὶ σῶσον ἅπαντας.
Ζωγρέομεν βροτὸν ἐν σκοτόεσσι τόποις λαθόντα,
ὃν καλεῖ πατὲρ[18] Ιησοῦν καὶ πότνια μήτηρ,
αἱρέσεων ζύμωμα κακῶν μάλα νῦν προαγωγεύς.
Μητέρα τοῦ κεδνὴν πατέρ' ἠδέ γε τέκτονα γνῶμεν.
Αὐτὰρ ἀναίδειην ἐπείμενος ἴφι μάχεσθαι
ἀνδράσι πολλὰ πεποιθώς, ἐν λαῷ ῥα κινητῷ.
ὄρνυτο καὶ σ' ὀνομαίνει ἄνακτα κράτιστον εἶναι,
δημοβόρον βασιλέα φρά[ζω]ν[19] μέγ' ἀναιδὲς ἑαυτὸν
ἠδὲ θεοῦ σε κελαινεφέος γόνον εὔχεται εἶναι.

Thus Mareniusz taking into consideration definite elements of the plot wove a dramatized story on them.

The most important point in the structure of the epos in question is a connection of *Gesta Pilati* and *Descensus ad inferos*; it has to be remembered that according to Tischendorf these are two separate literary com-

[18] It should be πατήρ, but metri causa η shortened to ε.
[19] The two letters are corrupt here, I suggest φράζων.

τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἁγίας αὐτοῦ ἀναστάσεως. Συγγραφεῖσα παρὰ Ἰουδαίου Αἰνέα ὀνόματι, ἣν μετήνεγκεν ἐκ τῆς ἑβραϊκῆς γλώττης εἰς τὴν ῥωμαϊδη διάλεκτον Νικόδημος τοπάρχης Ῥωμαῖος.

Both variants include solely the history of the trial and Passion of Christ together with controversies among priests after the Resurrection.

The second part — the descent into the abyss — has no title, and has subsisted in one redaction. Tischendorf gave it the caption title *Evangelium Nicodemi, pars II sive Descensus Christi ad inferos*. The majority of Greek manuscripts include the first part only.

The Latin version of the first part, i.e. *Gesta Pilati*, has subsisted in one redaction, but it was connected with the second part — *Descensus ad inferos* — to form one composition, and the latter part has subsisted in two variants. Not presenting in detail the problems of creation and tradition of the texts of *Nicodemus' Gospel* and their authors, I shall dwell on these data which are necessary to study Mareniusz's epos.

The problem which linguistic version Mareniusz used as a basis for his work can be answered without great difficulty. It is very well known that manuscripts with the Greek version of *Nicodemus' Gospel* like manuscripts of Byzantine literary output were very scarce for they were not so much sought for as manuscripts of classical authors which were in a great demand during the Council of Trent. Nevertheless, the most famous European libraries managed to get the Greek manuscripts of the *Gospel* in question which dated from the 11th, 12th, 13th, 14th, and 15th centuries; these were the Marcian Library in Venice, the Ambrosian Library in Milan, the Royal Paris Library, the Vatican Library, the Munich Library, and most probably many others which Tischendorf, a researcher of these texts, did not reach. Special research work should be done to tell when the texts got there. In Poland the Greek manuscripts were very rare. In fact Hozjusz, like many others, was interested in them while he took part in the Council of Trent and in 1552 he even entrusted the Vatican Library to send him the catalogue of the texts, but it might have been rather the writings of the Fathers of the Church for he made efforts to issue their Catholic edition[15]. We also know that S. Szymonowic tried hard to obtain the texts for the scientific publishing plan of the Zamość Academy which gave no effect, but this happened only towards the close of the 16th century. In Europe, and all the more so in Poland, the Latin translation was an unconquerable rival of the Greek text; in Cracow it was in circulation both in manuscriptal and printed form. A conclusion can be drawn from this general outline that Mareniusz based his work on the Latin version. There are more serious arguments, however, speaking in favour of this opinion, namely that the Grecian poet composed both parts as one unsep-

---

[15] See J. Smoczyński, *Uwagi o studiach i pracy teologicznej Hozjusza* (Remarks on Theological Studies and Work of Hosius), Pelplin 1935, p. 18.

The most controversial scene is the very end of the play. The point is whether Prometheus, and maybe the chorus with him, were actually buried by the collapse of the mountain in full view of the audience, or again whether everything was left to the words. Next, if he was buried, then how it was presented in the theatre? The authors who accept a full illusion propose the following solutions: Prometheus and the chorus were withdrawn on the ekkyklema; the rock with Prometheus plunged downwards; the whole thing was overthrown behind the terrace wall separating the early orchestra from the sanctuary of Dionysus. For Taplin, who does not recognize a half-measure, the alternative extreme is leaving the final cataclysm to the words "working on the imagination of the audience". Practically this would mean "that the chorus would group round Prometheus at about line 1067, that during 1080 ff. they would either huddle closer or move violenty, and then at the end, after a slight pause, all would simply walk off"[8]. But it would be the only exit, so far as we know, in Greek tragedy left to imagination, and Taplin is aware of this. In other words, Prometheus and the Oceanids would leave the stage after the action. I doubt if a satisfactory solution can be given, and only more or less probable ideas can be put forward. Taplin's proposal is most radical, but also the simplest one. However, was it possible that the poet would appeal so much to the imagination? To be sure, the actors often walk off without any verbal motivation in Aeschylus' tragedies, but then their exits are motivated by the action, and so they are an integral part of the play. In the *Prometheus*, the trouble is that the main hero is supposed to disappear from where he has remained immovable during the whole performance. Even if we assume a far-reaching departure from the scenic illusion, it is difficult to imagine that Prometheus, having been so carefully chained to the rock in sight of the audience, was simply released by attendants. The solution proposed by Taplin would perfectly fit the theatre using a curtain. The curtain when falling would allow the release of Prometheus, and when raised again it would make it possible for him and the chorus to leave the stage simply as a group of performers. Unfortunately, the curtain is out of the question, where the Greek theatre is concerned. Looking for another solution, personally I am incline to believe that Prometheus, but without the chorus, was withdrawn inside the stage building. As far as the chorus is concerned, there is no direct indication that it really stays to the very end and is swallowed up. After all, the Oceanids are free, and at the very moment of threat, although they were ready to suffer together with Prometheus, they are supposed to run away instinctively from the rock and finally to flee in a panic, that is, to leave the stage. Still the problem remains of how Prometheus, fixed to the rock, was to be buried. In my opinion, it should have been fairly easy to have draged

---

[8] *O.c.* p. 274.

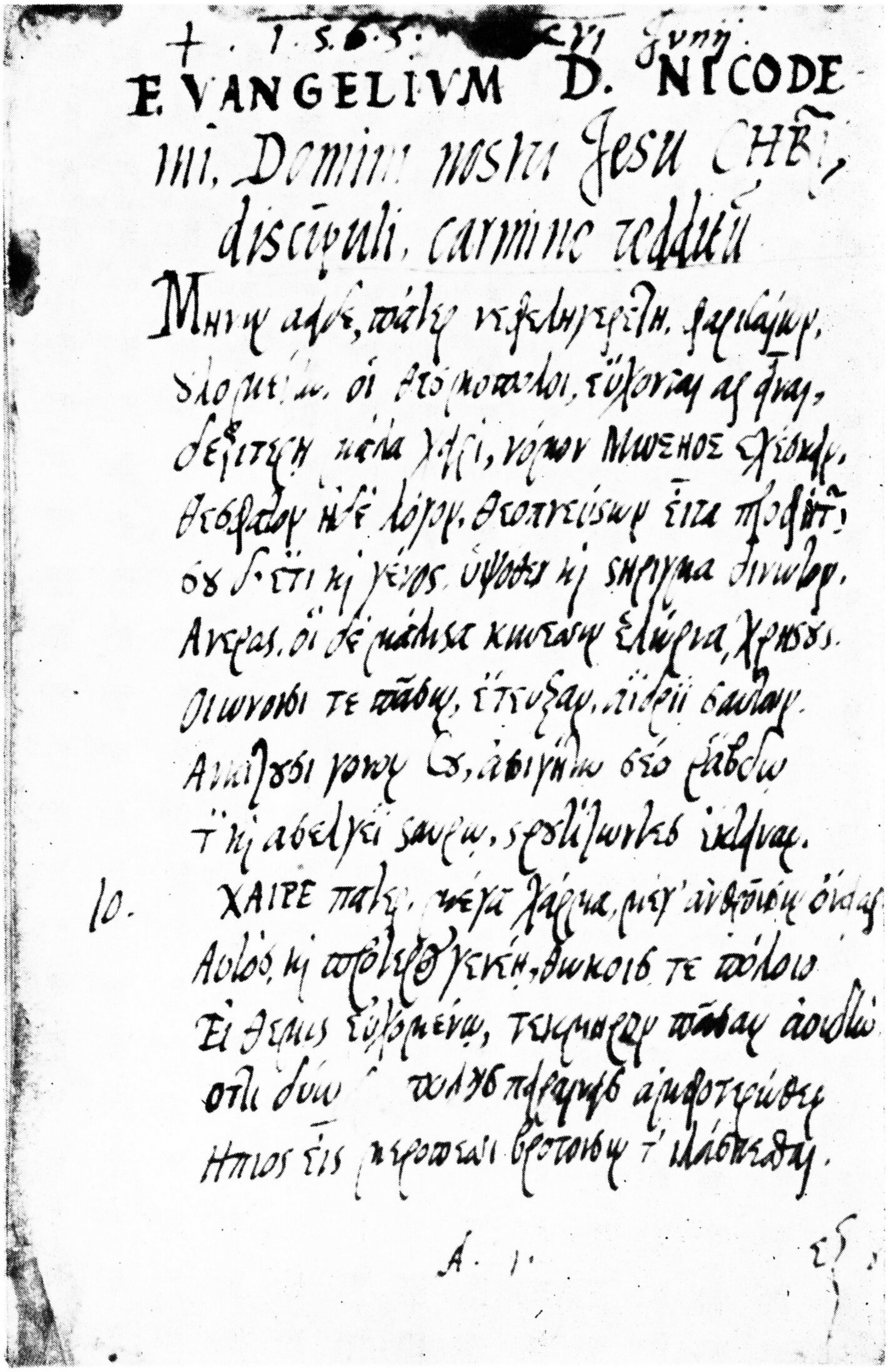
enarīo" which means "Temporum enarratio". The date "Fin. 2 Augusti 1565" placed in the colophon at the end of the text of the *Gospel* in comparison with the date *XVI Junii 1565* placed at the beginning may be understood as the time during which the text was rewritten. The whole text is in the same handwriting, written in different penmanship in running hand, but quite readable, with a small number of typical ligatures.

The last part of the manuscript number 3206 comprises a collection of various occasional works dedicated to friends, relatives or pupils, and it is written in Latin except two Greek epigrams on leaves 176–177. The latter are dedicated to the commemoration of professor Jan Dobrosielski (who died in 1554), they are written in dactylic hexametres like those ones printed together with the publication of S. Goritius *Querimonia Ecclesiae* (1567).

There is a note in the data relative to this part of the manuscript which seems important: *Carmina in diversos scripta* (...) *eiusdem Stanislai Marennii, collegae maioris, linguarum peritissimi* (...). This explanation indicates that it was not written by the author but by some other person who either compiled the works or rewrote them. According to the present opinion, this manuscript is not the original but a copy of it; the original was probably in the National Library in Warsaw before the Second World War but this is not confirmed by the Research Centre of Manuscripts of this Library now; thus the above mentioned note may prove that this is a copy of the original. A considerable number of mistakes in the text indicates a copyist.

While analysing *Nicodemus' Gospel* by Mareniusz, one comes across a number of interesting problems which require explanation, namely what the origin of the poetic form of the chosen religious theme was, why the apocryphal story based on the Passion of Christ and the descent to the abyss called his attention. There are also other questions: why our humanist rendered it into Greek and not a Latin poem which would have been easier and more willingly read, why he gave it the form of a Homeric epos, and last but not least, whether it should be treated as a translation or his own literary production in the same way as Greek tragedians are treated as authors although they shaped not their own plots but very well known mythological themes. Let us try to answer these questions.

While looking for the sources of poetic inspiration of Mareniusz, it has to be reminded that there had been a long and vivid tradition of religious poetry both Greek and Latin since the early Christianity and that the new in those days Christian essence was expressed in forms which were taken from the classical pagan poetry. The old Byzantine tradition, which is most important to us in this case, presented a number of religious pieces of poetry on biblical and hagiographic subjects among others; they were written in epic hexametre with Homer's expressions which

+ . 1565. Ex Evm.
EVANGELIVM D. NICODE
mi. Domini nostri Jesu CHR.
discipuli, carmine tradit
Μητρὸς ἀφ' ἁγνῆς, παῖδες ἀπ' ἐκλιπτῆρος ἀμίλλης,
ὅλμιάδαι, οἱ βασκανθοὶ, τύχοντες ἀφ' ἑστίας,
δεξιτερὴ κατὰ γῆθι, νόμον Μωσῆος ἀγόντες,
θεσπεσίων ἐπέων λόγῳ, θεοπτεύσαντ' ἔπα πρόφρων·
ὅς ἐστι κἠγὼ ὕψιστος κἠ σημήια δίνωμι,
Ἄνεμος, οἱ δεκάπηχυ κινοῦσιν ἐλάτρια, χρήσας.
Θλιβομένοι τε πάθῃ, ἔτυχεν, πάθρῃ ὅλεσσαν·
Αἰκιζόμενοι γοῦν ἔν, ἀθιγήτῳ ὅσα βάβδῳ
Τ' ἠδ' ἀδέλφεα σαώσῃ, σφετέρῃσιν ἐκ ἐλάσσας.
10. ΧΑΙΡΕ παῖς, μετὰ δάφνας, μετ' ἀνθρώπων ὁράᾳ·
Ἀνδρὸς ἠ πολιήτης, θνητοῖς τε πόλοιο
Εἰ θέλεις εὐκλεέων, τεκμαίρεο πάντας ἀοιδῇ
ὅτι δύω τοὶ πάντῃ ἀμφοτέρωθε ἀμείψας
Ἤπιος εἰς ἀγαθοὺς βροτοὺς τ' ἀλάωσιν.

A. 1. 25.

The beginning of the Mareniusz's epos Evangelium Nicodemi

arable unit as it was in the Latin version. I shall also try to prove that he used the Latin version as a basis of his work with some more particulars while presenting the analysis of the epos.

The subject matter of Mareniusz's *Nicodemus' Gospel* covers two various problems which are closely connected, i.e. the Trial of Christ and the Descent to the Abyss. The Trial, which forms the first part, includes a large, dramatized action of priests and Pilate based on the groundwork of the *Gospel* accounts; it ends with the bribery of soldiers by Pharisees to maintain that the body of Jesus had been stolen by his disciples; this is brought to light by Pilate thanks to centurion's evidence. Later on (lines 1060 ff.) a new action begins the substance of which is solely apocryphal, and it ought to be presented in a comprehensive way. It covers the events which took place after the Resurrection of Jesus and caused further intrigues of the priests like the imprisonment of Joseph of Arimathea, conflicts and discussions within Sanhedrin itself as some of its members, namely Fyneus[16], Albos, and Leithes bore witness to the Resurrection of Christ, his communion with his disciples and his order to go and teach throughout the world. Annas, Kaiafas, and others flared up at this testimony; Fyneus and his companions were expelled from the city and new investigations began. The priests summoned Joseph who told them about his miraculous rescue from the prison by Jesus himself who had risen from the dead; Leithes' additional testimony of Christ's divinity supported by the story of Simeon's prophecy terrified the priests. They summoned Fyneus and his companions and examined them separately asking for the circumstances of the Resurrection and the Ascension; their testimonies turned out to be consistent. This is the end of the first part of the original apocryph, i.e. of *Gesta Pilati*.

In Mareniusz's epos the second part, *Descensus ad inferos* (the Descent to the Abyss), starts with line 1479 and being in accordance with the variant A edited by Tischendorf, it begins with Joseph's speech and the evidence of resurgent sons of Simeon, Leukinos and Karinos; they were asked by the priests to separately write down their accounts on what happened in the abyss soon after the Resurrection, that at first there was darkness but suddently great light appeared and holy men staying there rejoiced and glorified the coming redemption. The rulers of the abyss acted just the opposite and began to argue and quarrel how to prevent the arrival of Jesus. At last Christ's powerful voice ordering to open the gates of the abyss could be heard, then the Redeemer himself entered in the midst of great happiness and songs of worship. Christ directed the holy society to Michael Archangel to lead them to the paradise. The Archangel told Karinos and Leukinos to cross the Jordan and join the crowd

---

[16] The spelling of names follows the forms given either in the Latin text or in Mareniusz's work, according to the place the name is quoted from.

publications were issued in 1559. In common with Winkler's works they could awake similar interests of our humanist. Thus the idea of using the Greek language, which he knew very well and which was identified with the idea of erudition, could originate from two sources, i.e. the reading of the *Anthology*, the poetry of Gregory of Nazianzus as well as the examples of contemporary literary production mentioned above.

Why did Mareniusz adopt Homeric forms in his epos as far as the metre, the form of writing, and the style were concerned? There may have been some examples or attempts which we do not know about, for it is risky to assume that he knew about the old Byzantine religious epics. The assumption which seems most likely to be true was probably his individual interest in Homer whose works he had lectured on for two years at the moment and he knew this kind of poetry very well, while some attempts of transplanting Homeric figures made by Winkler in his poem could suggest an idea of putting the whole literary composition in that form since the subject was as lofty and tragic as the history of the Trojan War had been once.

The last question whether it is a translation or his original literary composition can be answered after a detailed analysis of Mareniusz's work which will be presented later on in the course of this article.

The problem of the basis of the Grecian's *Gospel* is equally interesting. To answer this question some attention ought to be paid to the tradition of this text.

Two versions of the text which is conventionally called *Nicodemus' Gospel*, as the title is not genuine but of Mediaeval origin, have subsisted: the Greek version dated from the 5th century and the Latin version appeared later as a translation of the Greek one. In fact, some fragments of the text in the Syrian and Coptic languages have also subsisted but they are not important for this study. The Greek text is composed of two independent parts which have come down in separate manuscripts; one of them is about the trial and the Passion of Christ, the other one is about the descent into the abyss[14].

The first part has subsisted in two variants under the titles: the variant marked by Tischendorf *Gesta Pilati A* — Ὑπομνήματα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πραχθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, and the second variant marked by the editor *Acta Pilati B* — Διήγησις περὶ τοῦ πάθους

[14] To find the details of the creation and tradition of the Greek and Latin texts cf. the preface to the basic edition for the time being by K. Tischendorf, *Evangelia apocrypha adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus*, edidit Constantinus Tischendorf, Lipsiae 1853, p. LIV—LXXVI; 2nd ed. 1876. See also the collective work *Apokryfy Nowego Testamentu* (Apocrypha of the New Testament), ed. M. Starowieyski, I: *Ewangelie apokryficzne* (Apocryphal Gospels), Lublin 1980, chapter "Cykl Piłata" by M. Starowieyski, which includes the latest data concerning the subject besides the Polish translation of the two versions, pp. 420—460.

metheus hat niemand ein durchschlagendes Argument forgebracht, und den Satz, dass sich ein paar Dutzend schwacher Gründe nie zu einem starken summieren lassen, sollte man nie vergessen"[3].

Recently, the problem of authorship of the *Prometheus* has been raised by Oliver Taplin[4]. He declares explicitly that he does not believe that the play is the work of Aeschylus. It may be — he says — entirely by a follower and admirer, and he bases his view mainly on dramatic technique[5]. Some difficulties which the defendors of authenticity face are discussed by Taplin separately in Appendix D.

Also D. J. Conacher at the conclusion of his article: *Prometheus as Founder of Arts*[6] says that the tragedy is not authentic. This conclusion is preceded by an analysis of two great speeches in which Prometheus enumerates in ascending order a series of various arts given by him to men. According to Conacher, though Aeschylus could have known the rationalistic view assuming a gradual development of human civilization, still "W. Schmid was right at least in his denial of Aeschylean authorship to the Prometheus". The play, he supposes, "is the work of an unknown fifth-century poet more familiar than Aeschylus would have been with the new currents of sophistic social thought"[7]. Thus, we see that even an analysis of selected passages can point to a conclusion in favour of inauthenticity.

Seeing that the problem of authorship is still far from a final solution I am going to base my observations on the staging of this tragedy on its text as such without considering its authenticity and the complex of problems related to it. Besides, I assume that the tragedy in its present form was actually produced in the theatre. I also assume that no extraordinary theatrical technique was used to perform the play, and that in the *Prometheus* as in other Greek tragedies many technical devices were rather left to the imagination of the audience. After all, their use was limited by the technical standards of the times and by the fact of necessity of basing them mainly on the stage building and its surroundings because of the lack of the roof over the stage.

The opening scene of the play represents a rocky hill, that is, a properly adapted stage building, towards which Kratos and Bia make their way leading the naked Prometheus. They are accompanied by Hephaestus carrying his slege-hammer and iron fetters. From line 2 we are informed

---

[3] A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, Göttingen 1972, p. 142.

[4] O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus. The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Oxford 1977, pp. IX + 508. The *Prometheus Bound* is discussed in chapter V, pp. 240—275, and in Appendix D, pp. 460—469.

[5] See *o.c.* p. 240.

[6] In: GRBS XVIII 1977, pp. 189—206.

[7] *O.c.* p. 206.

of the text issued in two publishing forms, i.e. in the manuscriptal and printed forms, and collected in Cracow[11]. Thus this stimulus was enough to provoke Mareniusz to use this text which fitted with his interests and talent as well as with the atmosphere of those days and his circle. Let us also remind that at that time Mareniusz's master, Jan Leopolita, was engaged upon editing and correcting the first Polish Catholic translation of the *Bible*, printed in 1561. So much on the circumstances of choosing the subject.

Looking for the source which inspired him to use Greek in his epos I want to remind that before Mareniusz a religious work in Greek had already appeared in Cracow; it had been written by Apollo Winkler of Wrocław, who stayed for many years in Cracow (1536 –1558) and also acted at the Academy. This work was written in elegiac distichs and published under the title *Carmen elegiacum Graeco latinum in Natalem Iesu Christi*[12] about 1553 either in Cracow or in Wrocław, where Andrzej Winkler, Apollo's father, acted, who was a famous printer, humanist and propagator of the Greek language. The Homeric style is reflected in the poem by some adopted expressions and epithets like that about Christ, for example: Θεοῦ ὑψιβρεμέταο τὸ τέκνον (line 19); μηνίδος οὐλομένης (line 62) or οὕτως ἀκαρτίστου τε θεοῦ ἐτελείετο βουλή. (line 65). Besides Winkler, Michael Retellius also representing Polish cultural circles can be mentioned here; he was a Grecian poet of Gdańsk and created many works in this language; however, only one of his poems was published earlier than Mareniusz's work. It appeared in Leipzig in 1563 under the title *Carmen de die natali Iesu Christi, De resurrectione, De eius item ascensione*[13] and was written in epic hexametres; his numerous later works were written simultaneously with or later than Mareniusz's *Gospel*. Hence there is hardly any trace of the influence of this literary text. It was rather the sample of earlier religious Greek poetry written either in elegiac distichs or hexametres that influenced him; they must have come to Cracow from neighbouring Germany, like those ones from Leipzig: *Pauli Dolscii Plauensis* Ἐκκλησιάστης Σολομῶντος — *Ecclesiastes Salomonis Graecis versibus redditus* in hexametres, and *Clementis Kelneri Historia de passione Iesu Christi* in elegiac distichs. Both

---

[11] See the manuscripts in the Jagellonian Library dating from the 14th and 15th centuries, nos 1494, 1671, 2724, including among others *Euangelium Nicodemi* and three editions printed up till 1500; the Cologne edition from 1499/1500 kept in the Library of the Dominican Fathers in Cracow and entitled *Historia sive Evangelium Nycodemi de gestis a principibus sacerdotum...* (Hain, *Repert. bibliogr.* 11750) was the basis for the Polish translation entitled *Sprawa chędoga o męce Pana Chrystusowej i Ewangelia Nikodema* as it was put by the editor, S. Vrtel-Wierczyński, Poznań 1933.

[12] See the copy in the Jagellonian Library: Cim. 5180.

[13] *Carmen* was dedicated to the senate of Gdańsk. Since 1558 Retellius had been a professor at the local Gymnasium Academicum Gedanense, he lived there till his death (he died after 1576), and he published his Greek poems mainly in Gdańsk.

Mareniusz's intentions, initiative and ingeniousness which he showed while creating the vision of man are testified by the characters of Judas and Pilate to whom I shall limit my description, being in agreement with the above-mentioned signalling form of this article.

These two characters have been chosen for presentation as their literary origin is various. Since Pilate appears in *Gesta*, although this character is only schematically outlined, the introduction of Judas is the poet's own invention — *Gesta* do not even mention him — based, of course, on the Gospel account which is also rather laconic. In *Gesta* the story itself begins right with the arrival of priests at Pilate's. Mareniusz placed a long episode with Judas before this scene; he described this character in a long part of the text which forms his speech addressed to the priests; Judas comes to them tempted by the devil with the vision of wealth, being neither a humble not an eager servant of Jesus. Many various features of Judas are fully characterized; they are revealed in the course of his exposition which is rhetorically ornamented. He begins with flatteries, then passes on to describe the dangerous situation of the Order because of Jesus who has seized people with his kind-heartedness and his irresistable force; being worshipped like God he is eager to make the old Order silent and making miracles he eclipses their power. They should be vigilant and courageous to prevent themselves from being brought to ruin by the man who considers himself the son of "the Thunderer" God and who calls upon majority of people. Judas suggests that for a sum of money he can betray him for he has great possibilities to do it best. Impelling the priests to fight, he presents his perfidious plan to give Jesus away at night in a place he knows about. They give him 30 silver coins; mercenary Judas fills his money-bag with them and condemned to his doom he goes to Jesus to whom he has never been well-disposed. Thus Judas is shown as an accomplished orator and a clever denouncer.

In the case of Pilate, Mareniusz showed the same tendency to create a vivid image of the man. The main situational elements and Pilate's attitude presented in *Gesta* are scarce and laconic. *Gesta* reflected the trial following the facts, while Mareniusz described Pilate's behaviour warmheartedly, i.e. in a way which differs from the original, trying to create a vivid image of a person who symphatized with the events and sharply responded to them. He gave human shape to the dry outline of the original and enriched Pilate's reactions with emotions and his personal attitude towards the events. Hence his long dialogue with Jews throughout the trial.

At first Pilate was well-disposed to them but as the accusations were stated and they reproached Jesus for healing on the Sabbath, he changed his attitude towards them. Sad feelings and thoughts came to his mind which the poet reflected as follows (line 171 ff.):

... καὶ Πιλάτῳ τ' ἄχος ἀρ' γένετ', ἐν δὲ οἱ ἦτορ
στήθεσσιν λασίοισι διάνδιχα μερμήριξεν,
στάσκεν ὑπαὶ δὲ ἴδεσκε κατὰ χθονὸς ὄμματα πήξας.

Since then he saw the whole matter differently and tried to persuade them to renounce their anger and false utterances. His kind-heartedness for the accused was apparent; he aimed at a just estimation of the man; using various arguments he persisted in diminishing the conflict, in persuading them not only about the innocence of Jesus but even about his charitable activity. Eventually, when his arguments came to naught, Pilate got angry and he reproached them many times with lies, falseness and their hearts of stone. Talking with Jesus he tried to understand him and inquired him in a kindly spirit; at Jews' repeated accusation that Jesus was born out of adultery, Pilate undertook new investigations and proved that they lied. When he had used all the reasons in his plea and was weighed down with objections raised against him that he was not Caesar's friend, he condemned Jesus. On the day when he got to know about the circumstances of Christ's death, he did not eat anything and was grief-sticken. Then he called the perturbed people and accused them of a terrible crime for which angry God would have his revenge on all people. When Jews quibbled that the eclipse of the sun was a normal phenomenon, Pilate pointed them out the centurion's report about the revival of the dead and their appearance in the town. This is the end of Pilate's role in the first part (line 959); he will appear once again in the end of Mareniusz's epos, in a characteristic, positive atmosphere created by the author. Hearing Joseph's and Nicodemus' news of the events in the abyss which were described by Karinos and Leukinos, Pilate not only had a feeling of dread but was also grief-stricken (line 2261: δακρυχέων διὰ πένθεος) that Jesus had been brought to death. New thoughts came to his mind and he decided to get to the bottom of things. He gathered the priests and demanded from them to tell the truth about crucified Jesus on the basis of the books kept in the temple, if he was the son of God or an ordinary mortal. After they had explained and identified the prophecies, the time and Jesus himself as the son of God, they asked and besought Pilate to keep their statement secret; he felt indignant and left the temple showering abuse on the priests as false, envious and greedy persons. Although Pilate's attitude towards the religious aspect of the event was not described, Mareniusz characterized him as a just judge till the very end, who insisted on getting to know the truth and who considered the fate of the tried man very important.

Summing up these loose and superficial remarks about Mareniusz's work, the question ought to be answered if it is a mere translation or the poet's own literary composition.

legitur *finit praefatio*, sed verbo *praefatio* manu posteriore, saec. IX/X illato, testimonio est optimo librarium codicis *B* incautum posuisse illud *finit*, cum quod finiretur, non invenisset, quippe qui nullam carminis inscriptionem in exemplari suo legisset, nullam codici suo inseruisset.

Sed illud nobis imprimis gratum, quod hic quoque fuit, cui Latinum titulum in Graecum vertere placeret, ut illi *N*, qui in subscriptionibus praefationum utriusque contra Symmachum libri *finit prologus* posuit (quamquam in inscriptione praefationis libri II posuit *praefatio*).

Quae cum ita sint, cur dubitemus, quin illi quoque de se ipso carmini praefationis aut prooemii titulus non a Prudentio impositus sit, non videmus.

Sed nobis iam etiam illud animadvertendum est: Latinos titulos Graecis priores fuisse, Graecos posteriores esse. Non est igitur, cur incerti quaeramus, utrum Latini tituli Graecis, an Graeci Latinis commutati sint.

Accedit, quod quos Gennadius Graecos tradidit titulos, nemo fere Latinos fecit. Ubi nullos laudavit Graecos, librorum frontibus a posterioribus affixos esse integro iure cogitari potest.

De *Cathemerinon*, quod dicitur, inscriptione. *Cathemerinon* librum, qui dicitur, Gennadius hymnorum librum vocavit. Quos et Prudentius hymnos vocavit (Praef. v. 37 *hymnis continuet dies*). In codicibus quoque singula huius libri carmina hymni inscribuntur.

Quis igitur primus horum hymnorum corpusculum *Cathemerinon* librum appellavit? In codice *A* nulla libri inscriptio, nulla subscriptio legitur. Quod autem in frontibus foliorum huius codicis recto *Cathemerinon* antiqua quadam manu perscriptum legitur, non eadem fere manu, qua codex, exaratum est. Et iam tuo iure credis codicibus Ω et *A* hymnorum librum nulla *Cathemerinon* inscriptione apertum esse. Nam nullis quidem Prudentii libris — ne eis quidem, qui a Gennadio *Apotheosis*, *Psychomachia*, *Hamartigenia* inscripti confirmantur — codicis *A* librarius praemisit inscriptiones, nullis subiecit subscriptiones; sed in foliorum frontibus posuit illos *Apotheosis*, *Psychomachiae*, *Hamartigeniae* titulos. Nullos autem *Cathemerinon*, nullos *Peristephanon* foliis praemisit, quia nullos praesto habuit.

Sed codicis *B* librarius illud *Cathemerinon* in subscriptione posuit. Posuit sine dubio etiam in inscriptione; quae tamen una cum multis versibus (usque ad VII 148) deperiit. Posuerunt alii in inscriptionibus, in quibus *T*, *V*, *U*, aut in subscriptionibus, ut *C*, *T*, *N*, *O*, *S*. Unde reperis titulum *Cathemerinon* a librario quodam aut a lectore libro esse affixum. Qui codicis α videtur fuisse exornator quidam, Graecae non imperitus linguae. Nam in *D* nulla *Cathemerinon* inscriptio, quod autem in subscriptione legitur *finit KATHMEPINON* manu est secunda illatum.

De libri *Peristephanon* titulo. Similiter scriba quidam titulum *Peristephanon*, id est de coronis, invenisse paene manu deprehenditur. Librum Gennadius invitatorium ad martyrium appellavit, in laudem

zasiadłem...[13]", stał się dla E. Ungera podstawą do sformułowania koncepcji o objęciu władzy przez Adad-nirari III po ukończeniu piątego roku życia. Zakładając, że stela mówiąca o wyprawie na zachód[14] i trybucie Damaszku omawia wydarzenia jednego roku, E. Unger skojarzył te treści z informacją z listy eponimów o wyprawie „przeciwko Arpadda", datowaną wówczas na rok 806 (dziś prawidłowo na rok 805). W myśl tej koncepcji w okresie od śmierci Szamszi-Adada V (według E. Ungera w r. 811) do roku 806 regencję w imieniu Adad-nirari III miała sprawować Semiramida. W roku 806 ten ostatni miał być już samodzielnym władcą, stojącym na czele wyprawy na zachód[15]. Dodatkowych argumentów wspierających regencję Semiramidy upatrywał E. Unger we wspomnianych już dwóch statuetkach z Kalhu, a także w jej steli z Aszur umieszczonej wśród stel królewskich[16].

W ciągu kilku następnych lat trwały spory o długotrwałość regencji, ale sama idea nie była przez nikogo podważana[17]. Przeciwko tej koncepcji wystąpił dopiero A. Poebel[18]. Przede wszystkim w oparciu o nowy, zaproponowany przez niego przekład[19] w. 11–12 podważył koncepcję o objęciu przez Adad-nirari III tronu po ukończeniu 5 roku życia, tak jak to zakładał E. Unger. Jego zdaniem Adad-nirari III obejmował tron zaraz po śmierci ojca jako w pełni dojrzały człowiek. Śmierć Szamszi-Adada V miała nastąpić w roku 811, a pierwszy pełny[20] rok rządów Adad-nirari III miał przypadać na rok 810. Zatem w tej koncepcji 5 rok Adad-nirari III — rok wyprawy na zachód według steli Saba'a — byłby równoznaczny z rokiem 806. Zarysowującą się sprzeczność steli Saba'a z danymi listy

---

[13] PKOM 2, s. 9. Por. niżej przyp. 19 oraz s. 224, przyp. 41.

[14] W w. 12 E. Unger czytał ^{kur}Pa()-la-aš-[tú]. Poprawną lekcję ^{kur}Hat-te-[e] ustalił H. Tadmor, Israel Exploration Journal XIX 1969, s. 47–48, i Iraq XXXV 1973, s. 145.

[15] PKOM 2, s. 11, 17–20 i s. 40.

[16] C. F. Lehmann-Haupt, *Die historische Semiramis und ihre Zeit*, Tübingen 1910, s. 7; W. Andrae, *Die Stelenreihen in Assur*, WVDOG XXIV 1913, s. 11, Nr 5; W. Eilers, *Semiramis, Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage*, SbÖAW, Phil.-Hist. Kl., CCLXXIV Wien 1971, s. 35; ARAB I, § 731.

[17] E. Weidner, *Die Könige von Assyrien, neue chronologische Dokumente aus Assur*, MVAG XXVI 1921, s. 66 (811–806 — 4 lata); B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, Leipzig 1920, s. 38; II Leipzig 1925, s. 452, i *Könige Babyloniens und Assyriens*, Leipzig (1927?), s. 149 (810–807 — 4 lata); F. W. Weissbach, RLA I, s. 299 (5 lat licząc „panowanie" Adad-nirari III od r. 810); S. Smith, CAH III, s. 27(3 lata) i wielu innych.

[18] Poebel, *o.c.* s. 80–84.

[19] Poebel, *o.c.* s. 82: "in the fifth year since I majestically took my seat on the royal throne".

[20] Rok, w którym następca obejmował tron po śmierci poprzednika, określany był jako *reš šarruti*, co można przetłumaczyć jako „rok wstąpienia na tron", „rok objęcia tronu" itp. Dopiero następny pełny rok kalendarzowy był oznaczany jako „rok pierwszy".

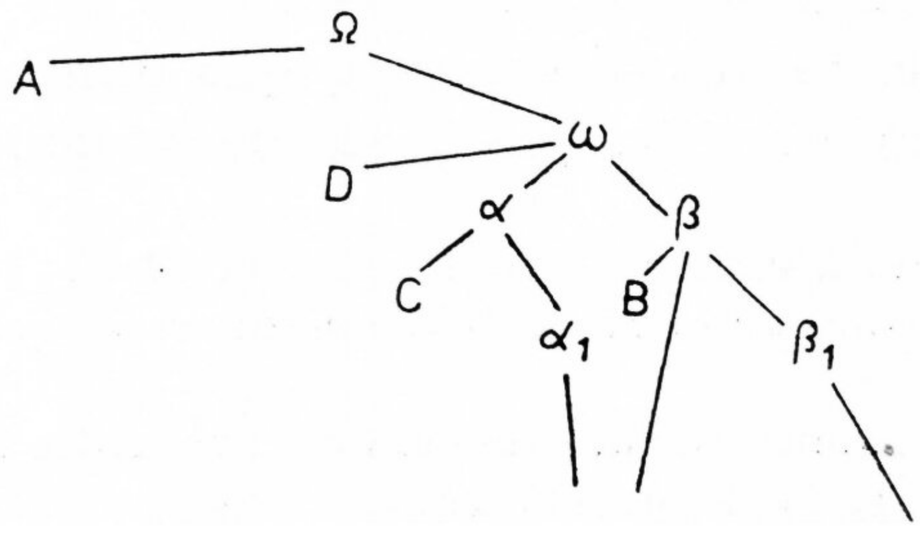
pauca rettulit. Quam praefationem ex ipsius verbis cognoscis sub vitae finem conscriptam tamquam carminum omnium corpori praemittendam. Sed quam tandem huic carmini inscriptionem praefixerit poeta, quaeris. Nam Gennadius nec de carmine quidquam nec de praefatione.

Qua in quaestione solvenda dolemus, quod codicibus Prudentianis *A*, *B*, *C* hoc poetae carmen de se ipso desideratur. Quod tamen carmen is demum praefationis titulo instruxisse deprehenditur, qui cum poetarum opusculis seu libris carmina praemissa videret praefationum appellatione a poetis aut a posterioribus praetitulata, hoc quoque Prudentii carmen in fronte corporis positum praefationem — sive *Cathemerinon* libri sive totius operum corporis — appellavit. Qui fuisse videtur codicis *A* frater (ω) aequaevus, saec. VI, codicis *D* pater, codicum *B*, *C*, β_1 avus, omninoque codicum classis α et β nostri codicum stemmatis archetypus[11]. Quibus in codicibus praefationis titulus in inscriptionibus et subscriptionibus saepe legitur aut ubi codices deficiunt, ut *B* usque ad *Cathemerinon* VII 148, certe legebatur; in Ω fortasse et in *A* nondum carmini praefixus. Etenim carmen de se ipso in opusculorum caudam primo, una cum epilogo, qui dicitur, coniectum esse veri est simillimum.

Sed in *N*, *E*, *P prooemium* legitur. Quorum codicum patrem sive avum putamus, cum reliquos titulos Graecos videret, etiam pro praefatione prooemium ponere maluisse, praesertim qui Gennadii verba legisset Prudentium libellos Graeca appellatione praetitulavisse. Nec casu factum esse coniectamus, si in codicibus *N*, *E* prooemio Prudentii vita Gennadiana praemittitur. Vanus igitur Cunninghamus, codicum Prudentianorum scrutator diligentissimus, dubitat tamen, utrum praefationem an prooemium praeferri oporteat. Nam utrumque Prudentio posterius, Graeca autem vox etiam posterior Latina voce.

De reliquis librorum praefationibus. Prudentius opusculis quibusdam, quae hexametro dactylico composuit, poetarum aetatis illius more carmina praemisit lyricis impacta metris. Quae carmina et ipsa in codicibus nonnullis, ut aetate ita auctoritate minoribus — neque enim in *A*, *B* — *praefationes* inscribi coepta sunt. Quando aut a quo tandem librario coepta, minoris est nobis momenti. Certe non a Prudentio. Nam quod in subscriptione praefationis ad librum *contra Symmachum II* in *B*

[11] Quod stemma ita fere adumbrandum videtur:

prowincji Aszur (*šakin māti*[55]). Przerażeni żałobnicy interweniowali bezskutecznie u innego wysokiego dostojnika — *sukallu*. Tymczasem gubernator zabrał z królewskiego haremu odebraną mu przez zmarłego króla żonę i mianował nowego zarządcę miasta (*hazanu*). Następnie ozdobionym w nakrycia głowy i złote bransolety gubernatorowi i jego żołnierzom w obecności zarządcy miasta przygrywała pałacowa orkiestra i śpiewał dziewczęcy chór.

R. Campbell Thompson uważa, że postępowanie gubernatora dowodzi, że teraz on został królem w miejsce zamordowanego władcy. Jego zdaniem obalonym władcą był Salmanasar V, a zbuntowanym gubernatorem i nowym królem Sargon II. Jednym z motywów buntu Sargona II przeciwko Salmanasarowi V byłaby chęć zemsty za doznaną krzywdę i pragnienie odzyskania żony. Przyjmując tę interpretację, trzeba przyznać R. Campbell Thompsonowi, że wypadki te mają wiele wspólnego z legendą Ktezjasza o Semiramis i w pewnym stopniu mogły stać się jej podstawą. Oczywiście pełna identyfikacja historycznych postaci z osobami relacji Ktezjasza nie jest możliwa. Jeśli bowiem weźmiemy pod uwagę twierdzenie Ktezjasza o odebraniu przez Ninosa żony jego gubernatora, to Ninos musiałby być identyczny z królem listu ABL 473 — Salmanasarem V koncepcji R. Campbell Thompsona. U Ktezjasza z konfliktu wychodzi jednak zwycięską ręką Ninos, zaś według listu gubernator. Z kolei jeśli chcemy identyfikować gubernatora listu z gubernatorem Ktezjasza, to Onnes musiałby być odpowiednikiem Sargona II. Ale ten według Ktezjasza nie zbuntował się, lecz zrozpaczony i bezsilny powiesił się. Najsłabszym punktem w interpretacji R. Campbell Thompsona jest założenie, że gubernator, którego żonę odebrał mu poprzedni władca, po jego śmierci lub zabójstwie sam został jego następcą. List daje wprawdzie taką możliwość interpretacji, można rzec: wręcz ją narzuca, ale otwarcie tego nie stwierdza. Tak samo nie jest pewne, że zmarły król zginął w wyniku buntu wznieconego przez gubernatora. Nie można wykluczyć, że akcja gubernatora nastąpiła dopiero po śmierci króla bez jego osobistego udziału. Niemniej, niezależnie od tego, czy zaaprobujemy w całości interpretację R. Campbell Thompsona, czy też nie, można przyjąć, że w relacji Ktezjasza przetrwały pewne ślady rzeczywistych zdarzeń, jednakże w niejasnym, bardzo zagmatwanym kształcie. Odebranie przez jednego z królów Asyrii żony swojego gubernatora miasta Aszur jest bowiem w świetle listu faktem historycznym.

Wątek dotyczący Semiramidy zamyka u Ktezjasza opis okoliczności

---

[55] Tytuł *šakin māti* nosił wyłącznie gubernator prowincji Aszur, stąd nazwa miasta była z reguły pomijana. Dla niespecjalistów pragnę wyjaśnić, iż występujące w tekście znaki GAR KUR można czytać jako *šá-kin* (jak czyta R. Campbell Thompson) lub, ponieważ w tekście bez wątpienia chodzi o gubernatora Aszur, jako *šakin*/*/GAR/māti/KUR/*. Przekłady tytułów u R. Campbella nie są precyzyjne.

Mention has already been made of the literary production of the Greek tragedians, which was based on myths known to the contemporaries but was considered an original production as it gave the concise substance of a myth a new, dramatic form, full of psychological and literary effects. So, after a detailed insight into Mareniusz's composition, where he gave the laconic, meagre text of the Latin original the form of a poetic work in which he plentifully used various means of poetic artistry in depicting persons, in creating dialogues and speeches, in choosing vocabulary and following the epic rhythm, and after comparing it with meagreness of the Latin account which he used as a basis for his text, Mareniusz can unhesitatingly be acknowledged an author, not only a translator. The fact that he followed Homer's style and language and that many a time he adopted Homer's expressions should not obscure the value of Mareniusz's work, as such style resulted from the requirements of the Renaissance poetics closely connected with classical patterns.

Whatever the evaluation of this work by the experts in Greek epic will be, we consider it to be our duty to bring nearer a more detailed piece of information about this fruit of the Grecian's inspiration and knowledge, which in every respect is worth the philologists' attention and which testifies to the superior level of the mental culture of both the author and his circle.

Warszawa

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

ANNOTATIONES CRITICAE

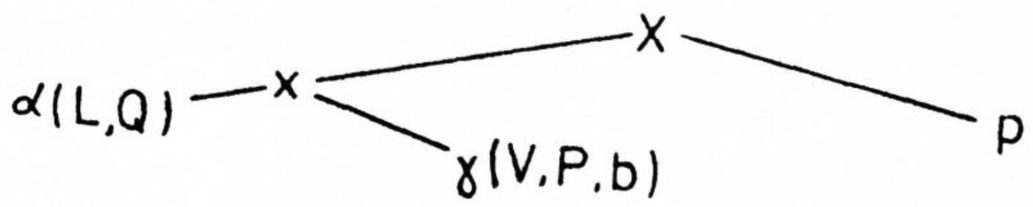
AD SEN. „EPIST." 60, 2; 81, 14; CIC. „DE ORAT." I 128; 125; III 51; II 273

Scripsit

MIECISLAUS BROSCIUS

Seneca, *Epist.* 60,2: Quousque poscemus aliquid deos? Quasi ita (*Q*, *L*, *V*, *P*, *b*, *Préchac*, ita *p*, [quasi] ita *Axelson*, *Reynolds*, ita quasi *Haase*, *Hense*, quasi *Muretus*) nondum ipsi alere nos possimus (possumus *Axelson*, *Reynolds*). Quamdiu etc.

In quibus quae verbis *Quasi... possimus* comprehenduntur glossam exhibere videntur. Suspicari enim possumus fuisse qui verba *Quousque poscemus aliquid deos* declaranda esse sentiret atque illa *ita: nondum ipsi alere nos possimus?* annotaret. Quae ille *p* in textum inseruit. Frater autem eius — sit ille nobis *x* — annotatum (suprascriptum) recepit addito illo *quasi*, ut esset *quasi: ita nondum alere nos possimus?* Quae et α et γ repetiverunt atque textui immiscuerunt. Quod stemmate ita fere illustraveris:

Cf. quae F. Préchac, *Introd.* p. XIII annot. 2 admonuit (Quelque ms. intermédiaire entre l'archétype et α semble avoir teinté γ).

Seneca, *Epist.* 81,14 (sub finem): Quantum autem existimas interesse, utrum aliquis, quod daret, a se, quod praestabat, sumpserit, an beneficium acceperit, ut daret?

Madvigius sine dubio recte *quod daret, a se*; quem plures iure secuti sunt, quamquam codices librariorum culpa variant. Qui cum minus intellegerent, quid sibi illud *quod praestabat* vellet, illud *daret a se* in *derat a se* (*derata*, *dederat*, *ased*) mutaverunt, simili modo atque recentiores quidam critici iam *deerat a se et* iam *de arca* coniciebant. Alii autem illud *quod praestabat*, quod codicibus recte exhibetur, iam secluserunt, iam uncis quadratis appositis secludendum significaverunt, iam *quod praesto erat* legendum putaverunt, iam etiam in versionibus aut omiserunt aut licentius detorserunt.

te invitia *V, O, P, U, R*), qui adduci possumus (possimus ***codd. saec. XIV et XV***) — de me enim conicio — relictis ut omnibus rebus te sectemur, te audiamus.

quam alias res agamus — cum dissimulantia ac comitate dictum velut quam non aliis rebus occupemur; aliae autem res sunt, de quibus paulo infra *relictis ut omnibus rebus te sectemur*, i.e. relictis ludis Romanis scenicisque et aliis dierum festorum oblectamentis;

quam te inviti audiamus — cum eadem dissimulantia lepidissima dictum velut quam te libentissime audiamus; quae verba glossam olere videntur, sed tantum videntur; nam Antonii ea esse ex oppositione *alias res — te* conici potest. Intellegendum igitur: quam aliis rebus non occupemur, sed te audiamus, et libenter audiamus. Quod cum ille *L* (= *V, O, P, U, R*) minus recte perciperet, in devia perductus est et *cum alias res agamus* posuit et in illis *quam te invitia* haesit locumque sanum sanandum effecit.

qui adduci possumus — ita legendum, vel quod coram Crasso elegantius quam *possimus*: sed et illo *de me enim conicio* illud *possumus* confirmari videtur, ut sit: qui nunc adduci possumus, i.e. qui nunc adducimur, qui nunc ludis omissis tecum sumus, te sequimur, te audimus. Itaque, quamquam Casimirus Kumaniecki, librorum *De oratore* editor praestantissimus, locum nondum sanatum in app. crit. adnotavit, tamen scalpellum ei adhibendum non necessario videtur, nisi quis forte codicibus illis inferioris aetatis minus confidendum putaverit dolendumque quod *A, H, E* (= *M*) hac textus parte deficiant. Quod et nos dolemus.

Cicero, *De oratore*, II 273: ut Salinatori Maximus, cum Tarento amisso arcem tamen Livius (illius *H*, Livius Iulius *L*, Livius illius *Kumaniecki*, Livius *Ellendt*, *Courbaud alii*) retinuisset etc.

Quo loco primo non fuisse videtur nisi *Livius*, ex quo et illud *illius* classis *M*, et illud *Iulius*, tum *Livius Iulius* classis *L*. Frustra igitur illud *Livius illius* legendum esse probaveris, librariumque potius conieceris nescisse Livium eundem esse, qui supra infraque Salinator vocaretur.

den ring which signifies perfection. (That a perfectly preserved human corpse may have positive "spiritual" implications is demonstrated by Er himself, whose body alone, among those taken from the battlefield after ten days, is undecayed [*Rep.* X 614].) The metals here involved would seem clearly to correspond to the metals of the myth of autochtonous Athenian birth (*Rep.* III 415), the brass of the artisans and farmers (and of the appetitive soul), the gold of the Guardians (and of the rational soul). And this particular body has translucent sides, for it neither overpowers nor hides its rational soul, but reveals it. Shortly after he steals the ring, Gyges discovers its miraculous power: to make body disappear. Surely we are confronted by the dominant theme of *The Republic*, man's need to control his bodily impulses. Yet Gyges, like the drawer of the first lot in the myth of Er, had "spent his former life in a well-ordered commonwealth and become virtuous from habit without pursuing wisdom" (*Rep.* X 619). And thus Gyges, the former good shepherd, like that other apparently good man who chooses to become a tyrant and who will end by eating his own children, instinctively chooses the path of disordered appetite which leads to his becoming a tyrant.

If the story of Gyges is to be read as a myth, what Glaucon's telling and Gyges' own reaction within the narrative reveal is not only a perversion of the ineffable truth which glimmers behind the visions which Socrates guarantees by daimonic authority, but also a clear representation of man's inability to recognize this truth, even when he stumbles upon it.

Princeton

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

„ASSYRIAKÁ" KTEZJASZA Z KNIDOS W ŚWIETLE BADAŃ ORIENTALISTYCZNYCH

Napisał

STEFAN ZAWADZKI

Po kilkudziesięcioletniej przerwie w polskich badaniach nad Ktezjaszem z Knidos pojawiła się praca[1] zawierająca przekład zachowanych fragmentów jego dzieł, zaopatrzona w obszerny komentarz historyczny. Blisko czterystustronicowa książka składa się ze „Wstępu", 5 rozdziałów i „Aneksu". Rozdział I zawiera informacje o życiu i dziełach Ktezjasza, przy czym na podkreślenie zasługuje sugestia Autora datującego ukazanie się *Persiká* na okres przed rokiem 380 p.n.e.[2] Zasadnicza część pracy obejmuje przekłady zachowanych fragmentów dzieł Ktezjasza, to jest *Assyriaká* (rozdz. II), *Persiká* (rozdz. III) i *Indiká* (rozdz. IV). Każdy rozdział poprzedza analiza wstępna danego dzieła, zawierająca omówienie podziału na księgi, kwestię podstawy wyciągu Diodora i Focjusza, zagadnienie zmian i przeróbek dzieł Ktezjasza i wreszcie analizę naukowych badań nad każdym z dzieł jako źródłem do dziejów Asyrii, Medii, Persji i Indii. Druga wyodrębniona część rozdziałów II–IV zawiera przekłady wyciągów Diodora i Focjusza rozczłonkowane na poszczególne fragmenty wedle przyjętych dla nich wewnętrznych podziałów. Po każdym fragmencie następuje ponowna, w zamierzeniu Autora szczegółowa analiza tych fragmentów. Powyższy schemat, wygodny zapewne dla Autora, rwie jedność antycznego tekstu i poważnie utrudnia czytelnikowi skupienie na nim uwagi. Szkoda również, że odsyłacze do „Aneksu", zawierającego wyciągi z innych autorów, paralelne lub uzupełniające dany fragment wyciągu Diodora lub Focjusza znalazły się w komentarzu, a nie na przykład na marginesie, na początku lub końcu przekładanego fragmentu. Czytelnik, który byłby zainteresowany tylko przekładem i uzupełniającymi go aneksami, będzie zmuszony do uciążliwego wertowania komentarza lub samodzielnego dopasowywania aneksu do odpowiednich fragmentów tekstu. Uwaga ta jest o tyle istotna, że komentarze po poszczególnych

---

[1] K. Głombiowski, *Ktezjasz z Knidos, grecki historyk perskiej monarchii Achemenidów*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Rozprawy i Monografie 24, Gdańsk 1981, s. 396.

[2] Głombiowski, *o.c.* s. 20. Skrót p.n.e. będzie odtąd opuszczany.

practitulare Graeca appellatione nisi selecta quaedam carmina, quibus in carmine illo de se ipso contra haereses pugnare se significavit; quibus de rebus disseruit disputavitque a Graecis imprimis sive ab aliis Graeco sermone iam primum propositis, iam saepius tractatis retractatisque.

Apotheosin poeta carmen appellavit, quod Gennadius de divinitate esse interpretatus est, id est de Dei patris filiique divinitate vere intellegenda ac percipienda. Quo vocabuli Graeci sensu poeta novo quodam usus est: alio quidem ab illo deificationis sensu, quo de hominibus, qui dei facti essent, vulgo adhibebatur. Est autem carmen tamquam apologeticum, quo poeta Christi deitatem ab haereticis falso conceptatam defendit. *Apotheosin* igitur hoc loco Christi deitatis iusta intelligendae ratione apologiam significare facile comprehendis.

Hamartigeniam Gennadius recte interpretatus est esse de origine peccatorum. Est enim Dei apologia contra haereticos, qui Deum ipsum peccati fontem sive causam efficientem accusabant. Quod vocabulum Graecum poeta confecit Graeca vocabulorum compositorum exempla secutus, qualia sunt et καλλιγένεια, θεογονία, ψυχογονία, et his similia.

Tertium trilogiae, quam dixeris, contra haereses pugnantis opus poeta *Psychomachiam* inscripsit. Qua Gennadius de compugnantia animae tractari docuit. Vox est Graeca animosamque significat pugnam, qua quis cum hoste de vita ac salute armis decertat. Dubitatur, utrum poeta virtutum pugnam cum vitiis de anima, an animae ipsius pugnam de homine e vitiorum servitio liberando virtutibusque ac fidei orthodoxae asservando poematis titulo significaverit. Sed animae ipsius pugnam tandem intelligendam esse non solum e Gennadii cognoscitur interpretatione, verum etiam e poetae colligitur verbis. Qui quidem et mentem armatam commemorat v. 6, quae milite suo, id est virtutibus, culpas de pectore pellat, et animae luctantis casus agnoscit v. 892, et de anima vitiorum pestem repellente dicit v. 899, et fervere bella horrida ossibus, id est hominis pectore, inclusa v. 902, et non simplicem hominis naturam discordibus fremere armis v. 903 asserit. Itaque non vitiorum cum virtutibus de anima capienda certamen, sed virtutum cum vitiis pugna, quae in anima ipsa pugnaretur, poetae in carmine conscribendo ob oculos versata esse satis perspicitur.

Cracoviae

At et Madvigius recte illud *quod daret a se*, et codices illud *quod praestabat*. Nam Seneca, cum diceret, quantum interesset, utrum hoc, an illud, per illud *quod praestabat* insertum suo loco significavit, quod sibi magis placeret, quod melius ac praestantius videretur. Legendum igitur *quod daret, a se — quod praestabat — sumpserit* etc. Posuit autem *quod praestabat* statim post *a se*, non post *sumpserit*, quia opponi sentiebat illud *a se dare* illi *propter beneficium acceptum dare*.

Cicero, *De oratore*, I 128: In oratore autem acumen dialecticorum, sententiae philosophorum, verba prudentium poetarum, memoria iuris consultorum, vox tragoedorum, gestus paene summorum actorum est requirendus.

In quibus agitur de illo *prudentium* (*H*, *K*, prope *V*, *O*, *P*, *U*, *R*, propemodum *Cima*, prope iam *Kumaniecki*); quod criticos vix offenderet, si ex illo *prope*, quod codicibus recentioribus exhibetur, minus penderent. Nam cum Cicero Antonium dicere fingit exigi ab oratoribus verba prudentium poetarum, exigi refert verba eorum opinione bona, qui poetarum artisque poeticae prudentes sint, non poetarum aut prope poetarum verba. Quod ex *Orat.* 179 effici videtur, ubi Cicero poeticam et versum inventum esse exponit aurium terminatione, observatione prudentium, similiterque in oratione esse quosdam certos cursus conclusionesque verborum. Prudentes homines artis sunt scientes atque iudices: cf. *Brut.* 105: hunc (Carbonem) qui audierant prudentes homines, in quibus L. Gellius, qui... canorum oratorem... fuisse dicebat. Prudentes autem poetarum, nam ut a poetis ita ab oratoribus verba exiguntur canora, numerosa, apta, ornata.

At lectioni officit tamen insolita iunctura verborum, a Ciceronis oratione aliena!

At qui scis, an Cicero, quo loco de verborum poetico colore mentionem faceret, prudens ac sciens illud *prudentes poetarum* posuerit, Antonii praesertim ore locutus, Antonii fortasse verba imitatus?

Cicero, *De oratore*, I 125: Stultitia autem excusationem non habet, quia ante nemo (*H*, quia nemo *V*, *O*, *P*, *U*, *R*, quia certe nemo *Kumaniecki*) videtur aut quia crudus fuerit aut quod ita maluerit stultus fuisse.

In quibus illud *ante* certe sanandum. Comparantur oratores cum ceterarum artium hominibus spectatis ac probatis: qui si quando quid minus bene fecerint, non stulti, sed scientes aut aliqua re impediti fecisse videntur: habent igitur excusationem haud ineptam, quia probabilem. Oratores autem si quid peccaverint, stultitia peccasse videntur; itaque nullam aptam habent excusationem, i.e. non apte videantur stulti fuisse aut ipsorum voluntate aut quia valetudine impediti sint. Legendum igitur conici licet: *quia apte nemo videtur* etc.

Cicero, *De oratore*, III 51: Atqui vides — inquit Antonius — quam (cum *V*, *O*, *P*, *U*, *R*) alias res agamus, quam te inviti audiamus (quam

norum archetypi cuiusdam librarium erravisse et nos in devia coniecisse. Vide enim, si de re ita cogitare velis: carmen de opusculis suis in archetypo illo tetrastichis veteris et novi testamenti praemissum exstitisse, metri genere subiecto, ut sit *explicit trocheum, incipit hexametrum*. Nam metrorum descriptio aut perscriptio non est aliena a librariorum consuetudine. Et inscriptionibus carminis de opusculis suis metri descriptio immixta pluribus exhibetur codicibus (*M*, *S*, *U*, *d*, *b*). Unde fieri potuit, ut metrorum nomina pro carminum titulis habita fabulae initium darent Prudentium et carmen † *troceum* inscriptum, et hexameron de mundi fabrica commentatum esse. Quae quidem verba in Prudentii vita Gennadiana leguntur, sed cum Salviani vita collata suggerere cui possint fabulae illius constructionem: scribam, qui poetam hexameron conscripsisse errans credidisset, verba illa *commentatus est et in morem Graecorum* et reliqua ad similitudinem eorum, quae in Salviani vita legeret[9], confinxisse.

Qua coniectura qui rem acu tactam esse annuerit, is neque dittochaei titulum in *troceo* latere putabit, neque poetam hexameron commentatum esse certus affirmabit[10], neque ceteras coniecturas respectandas aestimabit, neque omnino Gennadii esse verba credet: aut si Gennadii, in multis depravata. Facilius quoque intelleget, cur Gennadius post *troceum* postque *hexaemeron* commemoratum tum demum de opusculis Graeca appellatione praetitulatis rettulerit. Quae sunt *Apotheosis*, *Psychomachia*, *Hamartigenia*. De quibus sub finem huius disputatiunculae pauca. Nunc ad reliquos opusculorum poetae titulos examinandos accedamus.

De reliquis carminum Prudentii titulis. Cetera poetae opuscula Gennadius Latinis tantum descripsit verbis: *fecit et in laudem martyrum, sub aliquorum nominibus, invitatorium ad martyrium librum unum, et hymnorum alterum. Speciali tamen condicione adversus Symmachum idololatriam defendentem* (scil. fecit libros). Quorum librorum tituli Graeci non exhibentur nisi Prudentii libris manuscriptis: *Cathemerinon*, *Peristephanon*, sed et *Epilogus*, et *Prooemium*.

Qui tituli cum a Gennadio non sint relati, quaeritur, quatenus Prudentii ipsius sint. Nam sperari potest Gennadium, si hos quoque titulos libris sive carminibus praemissos legisset, appellare certe non neglecturum fuisse. Qui quidem libelli de viris illustribus eorumque scriptis auctor satis diligens alios titulos Graecos, quibus libros instructos vidit, sane curiosus enotandos aestimavit. Placet igitur in fata singularum inscriptionum, quantum quidem possimus, inquirere.

De praefatione. Prudentii carmina, quo nunc ab editoribus divulgantur ordine, praefatio aperit, qua poeta de se ipso suisque carminibus

---

[9] Gennadius, *De viris illustr.*, 67 (Bernoulli, p. 84): *et in more Graecorum principio Genesis usque ad conditionem hominis composuit versu quasi ex⟨ae⟩meron librum unum.*

[10] Quod ipsi conati sumus disputatiuncula de Prudentio *Hexaemeri* auctore conscripta, in Eos LXVII 1, 1979, p. 117 sq.

His desire to stick to Homer's colour made him use awkward expressions from the point of view of current religious feelings, like that one in Christ's utterance about himself:

line 610: εἰμὶ καὶ ἀστεροέντος Ὀλύμπου φαίδιμος υἱός.

In the description of the abyss where the dead are the poet also used the classical names of its rulers, like Ἄιδης, and Πλούτων and, Ταρτάρεοι δαίμονες.

These conventionalisms were characteristic of Homer's epic style. *Epitheta ornantia* belonged to them. Mareniusz, shaping his poetic matter, followed Homer and used them in a great number; he adopted some of them right from his classical pattern and created others in a similar way. Here is a handful of examples of adopted epithets:

line 178: ἔπεα πτερόεντα = *Iliad* 1,201, passim; line 34: ἡδυεπὴς ἀγορητὴς = *Il.*1,248; line 64: πότνια μήτηρ = *Il.*1,357; line 410: κορυθαίολος = *Il.* 7,158, passim; line 365: λευκώλενος = *Il.* 8,350; line 164: ποδάρκης = *Il.* 1,121; line 132: πολυμήχανος = *Il.* 9,308; line 1510: μώνυχας ἵππους = *Il.* 8,139.

I shall quote some of the epithets created by the poet himself: line 355: δολοπλόκαμος (λόγος); line 52: ὑφικεραυνὸς (θεός)line 33: ποικιλόδωρος (Ἰησοῦς); line 130: χριστομισοῦντες; line 694: χριστοφίλοι.

His own compositions can also be found, such as: line 173: παντολέτωρ in analogy to παντολέτειρα in the collection *Orphica* (about Gaia); line 105: σταυροφόρος known only from the inscription; line 106: θεομύστης.

In respect of language and its vocabulary used in the literary composition, the dialect with Ionian colouring is predominant, it alternates with the Attic forms and it is even paralelly used. Besides such variations there are also changes resulting from the metrical requirements characteristic of the hexametric structure like metrical lengthening, and epic enlargements, and other changes which are quoted below at haphazard. Lengthening of vowels — line 29: νοῦμος instead of νόμος, line 647: νοῦσος instead of νόσος; enlargements — line 84: εἵνεκα instead of ἕνεκα; line 51: ἔειναι instead of εἶναι; line 198: ἔειπας instead of εἶπας. In consonants: reduplications — line 342: ἀστερόεσσι, line 66 and passim ὅττι; palatalization — line 824: λυσσώδης; inversion — line 190: κάρτεα; line 338: καρτύνοντες and beside it κρατερώνυχες and passim κρατερός. Inflexion forms: passim ἀνέρες, ἀνέρων, line 702: οὔασιν instead of ὠσί, line 288: ἐμεῖο instead of ἐμοῦ, line 41: ὔμμες, instead of ὑμεῖς, line 41: βάλλεμεν and other infinitives into — μεν; iterative forms — line 3: ἐχέσκειν, line 308: φιλέσκων, line 176: ἴδεσκε.

In Mareniusz's text you can come across unheard-of words or words which are noted in classical literature very seldom. Among the unheard-of words there are, for example: line 47: κεντίζω, line 53: ἄρροβος, line 102: βουοθύτης, line 163: βλεσσός, line 213: θνητοβοτήρ, line 126: ἡπυότης. From the words which were very seldom used I can quote some of them: line 67: γλαυρός, line 131: οὐρανοφάντωρ and line 158: μεταμώλια, both found only in Hesychios' *Lexicon*.

na swój łagodny charakter otrzymał przydomek Ovicula: *Q. Fabius Maximus Cunctator, Verrucosus a verruca in labris sita, Ovicula a clementia morum dictus.* Przydomek ten w formie 'Οβικούλας lub (jak w niektórych rękopisach) 'Οουικούλας podaje także Plutarch, zaznaczając, że tak nazywano Fabiusza już w młodości z powodu łagodnego i powolnego charakteru[15]. W późnej łacinie spotykamy określenia przymiotnikowe, jak „owcza cierpliwość" — *ovilis patientia* (w komentarzu do ewangelii św. Mateusza- *op. imperf.*), „owcza niewinność" — *ovilis sinceritas* (u Wincentego z Lerynu, *Commonitorium* 25, 6). Ten rys owcy często jest podkreślanyw *Piśmie Świętym.* U Jeremiasza znajduje się werset (11, 19): *et ego quasi agnus mansuetus qui portatur ad victimam* — „a ja byłem jako baranek cichy, którego niosą na rzeź" (Wujek); „Ja zaś byłem jak jagnię łagodne, które prowadzą na zabicie (*Biblia Tysiąclecia*). W języku polskim porównania do cichej owieczki są bardzo częste. Zwrot: „jako baranek cichy", przytacza Baltazar Opeć (r. 1522); „cichy i spokojny jak owca" pisze m. in. M. Rodziewiczówna (1891, *Hrywda* 60). Majewski i Stołyhwo notują dalsze odmianki, m. in. „cichy, łagodny, potulny jak baranek; niewinny jak owieczka, cierpliwy jak owieczka; człowiek bez zdrady i złości, cichy to baranek".

Ovis et lupus. Owca staje się łatwym łupem wilka. Częsty to temat bajek Ezopowych. Zestawienie wilka i owcy (barana) występuje w wielu zwrotach. Szczególnie podkreśla się naturę wilka, której zmienić nie można. W różnych formach przytacza się ostrzeżenia, by nie zostawiać wilka razem z owcami. Przysłowiowy jest też zwrot o wilku w owczej skórze, gdy mowa o człowieku, który udaje łagodnego i umiejętnie ukrywa swój prawdziwy, zły charakter, swoje złe zamiary. U Plauta w komedii *Pseudolus* 140 czytamy: *ut mavelis lupos apud ovis linquere quam hos domi custodes* — „lepiej wilki pozostawić gdzieś przy owcach niż ich tutaj w domu". U Terencjusza w *Eunuchu* (832): *ovem lupo commisisti* — „toś, szelmo, powierzyła owieczkę wilkowi" (przekład M. Brożka). Cycero w trzeciej filipice porównuje Antoniusza do wilka wśród owiec. Wspominając, że ten na zgromadzeniu ludu oświadczył, że będzie stróżem miasta, obrońcą republiki, woła: *O praeclarum custodem ovium, ut aiunt, lupum* (*III Philipp.* 11, 27), i dodaje: *Custosne urbis an direptor et vexator esset Antonius?* — „Stróżemli Rzymu, czyli jego łupieżcą i ciemiężycielem byłby Antoniusz?" (przekład E. Rykaczewskiego). U nas cytuje się przysłowie w różnej wersji, jak „Wilkowi owce poruczono", albo: „zamknąć wilka do owczarni", w tym samym znaczeniu co: „kozła ogrodnikiem uczynić".

Przysłowiowo używa się zwrotu: *eripere agnum lupo*, o trudnym, daremnym usiłowaniu. Tak u Plauta (*Poenulus* 776): *lupo agnum eripere postulant, nugas agunt.* W literaturze polskiej to wyrażenie przysłowiowe

---

[15] Plutarch, *Fabius* 1, 4: ὁ δ' 'Οβικούλας σημαίνει μὲν προβάτιον, ἐτέθη δὲ πρὸς τὴν πραότητα καὶ βραδυτῆτα τοῦ ἤθους ἔτι παιδὸς ὄντος.

of his incorrect assertions: "We have found that, apart from all such consequences, justice is the best thing for the soul, which should do what is right, whether or not it possess the ring of Gyges and the cap of invisibility besides" (*Rep.* X 612).

Glaucon's brief account of Gyges' usurpation of the throne of (the unnamed) Candaules has primarily interested those who are intent upon the vexed question of its source(s)[1]. However, the provenance of Plato's passage is perhaps less interesting than its possible significance. The fact that Socrates is not the speaker makes it a less than likely candidate for inclusion as a full-fledged Platonic "myth"[2]. At the same time, it might be profitable to think of it as involving exactly the same sort of larger meaning that is identified with such myths. To take this line of thought a step further, one is tempted to look upon Glaucon's tale of Gyges as having the main attributes of Socratic myth-making except that comprehension of the inspired speaker which sets Socratic utterance in this mode apart. Indeed, Glaucon seems unaware of the most interesting elements in what he tells when he concentrates solely upon the question of Gyges' wrongdoing. However, if we study the passage with the imaginative awareness demanded by Plato's other recognizably symbolic tales that break the flow of the conversational abstractions of his dialogues, we find that the myth of Gyges, whether fully accredited Platonic myth or not, epitomizes the great theme of *The Republic.*

Like Er, Gyges is privileged to experience that which lies beyond normal human knowledge. Is it not possible that what he sees constitutes at least a partial vision of the eventual truths of human life? The brazen horse is plausibly a figuration of body, as distinct from soul, as are the horses alluded to in Adeimantus's description of the "torch-race on horseback in honour of the goddess" (*Rep.* I 327), celebrating the installation of Bendis at Piraeus. Socrates' pleasure in this image of corporality being led on through the night's darkness, governed by the light of the rational soul, would not be surprising, nor, we may surmise, would be his sense of the appropriateness of the festival in celebration of a new religion as a background for the revelation of new truths in the dialogue which is to follow. Whether or not Adeimantus's horses and Gyges' horse are related in the way that is suggested here, the corporality of the brazen horse is evidently subordinate to the rational soul, symbolized by the dead human body, larger than life, the only ornament of which is the gol-

---

[1] For a recent view of the question cf. O. Seel, *Lydiaka*, Wiener Studien LXIX 1956, pp. 212–236, esp. 216–220, 231–232, 235–236; and cf. P. Vicaire, *Sur le mythe de Gygès*, L'Information Littéraire VII 1955, pp. 81–84, esp. 83–84.

[2] In this vein cf. Vicaire, *o.c.* p. 84a: „L'histoire de Gygès dans la *République* nous apparaît ainsi comme un mythe de forme relativement simple, et, si l'on peut dire, assez peu ambitieuse. Le récit ne peut absolument pas soutenir la comparaison avec d'autres grands mythes platoniciens".

eponimów[21] A. Poebel próbował rozwiązać zakładając, że decyzja o wyprawie zapadła w roku 806 (według niego 5 rok Adad-nirari III), faktycznie zaś doszło do niej w roku 805 (to jest, jego zdaniem, w 6 roku Adad-nirari III), dla którego lista eponimów odnotowuje wyprawę „przeciwko Arpadda", krajowi w północnej Syrii. A. Poebel nie wykluczał także i innej możliwości, a mianowicie, że wyprawa syryjska rozpoczęła się faktycznie w drugiej połowie roku 806 (5 roku Adad-nirari III jego koncepcji) i odnotowana została przez stelę Saba'a, ale pominięta przez listę eponimów. Brak wzmianki o tej wyprawie w liście eponimów, która pod rokiem 806 umieszcza wyprawę przeciwko krajowi Mana, ma wynikać z tego, że lista ta odnotowuje z zasady tylko jedną, ważniejszą wyprawę[22]. Taką miała być wyprawa do Mana podjęta w pierwszej połowie roku z osobistym udziałem króla. W drugiej, jesiennej wyprawie syryjskiej zorganizowanej tylko w oparciu o wojska pomocnicze władca miał nie uczestniczyć, co tym bardziej dyskwalifikowało ją jako kandydatkę do notki w liście eponimów. W rezultacie A. Poebel jednoznacznie wyklucza jakąkolwiek regencję Semiramidy.

Argumentację A. Poebla odrzuciła jednak, stosując głównie kryteria filologiczne H. Lewy[23]. Jej zdaniem regencja Semiramidy trwała 4 lata, w okresie od roku 810 do roku 807. Pierwszy samodzielny rok rządów Adad-nirari III miał przypadać na rok 806 — rok kampanii na zachód opisanej w steli Saba'a.

Ponowną, ożywioną dyskusję wywołało opublikowanie w roku 1968, odkrytej rok wcześniej na leżącym około 65 km na zachód od Mosulu wzgórzu Tell al Rimah steli[24] o treści zbieżnej z treścią steli Saba'a. Kluczowe dla interpretacji steli okazały się dwa elementy, a mianowicie występujący w wierszu 4 zwrot *ina ištet šatti* oraz wiadomość o trybucie wypłaconym przez izraelskiego króla Joasza (Jehoasza). Dla zwrotu *ina ištet šatti* S. Page przyjęła przekład „w pierwszym roku" i doszła do wnios-

---

[21] Bo według listy eponimów w roku 806 wyruszyła wyprawa na wschód, przeciwko Mana, państwu na południe od jeziora Urmia.

[22] Por. jednak ustalenia H. Tadmora, w: A. R. Millard, H. Tadmor, *Adad-nirari III in Syria. Another Fragment and the Dates of his Campaigns*, Iraq XXXV 1973, s. 62. Jego zdaniem notki dotyczące wydarzeń militarnych tworzyły dwie kategorie: generalne, wymieniające nazwę kraju lub ludu, przeciwko któremu podjęto lub zamierzano podjąć wyprawę, i szczegółowe, wymieniające nazwę miasta, twierdzy itp. Te drugie nie były wpisywane ani na początku, ani po zakończeniu wyprawy i nie wskazują na główny cel, ani na główne opanowane miasto. Odnotowują one aktualne miejsce pobytu króla i jego obozu w momencie wysłania raportu do kraju. Po wpisaniu takiej notki do listy eponimów nie dokonywano jej modyfikacji, nawet jeśli w danym roku osiągnięto wielkie zwycięstwo.

[23] H. Lewy, *Nitokris-Naqî'a*, JNES XI 1952, s. 264, p. 5 i s. 278 nn, gdzie stara się dowieść, że o podjęciu wypraw z pierwszych lat formalnych, jej zdaniem, rządów Adad-nirari III decydowała Semiramida, a może nawet w nich uczestniczyła.

[24] S. Page, *A Stela of Adad-nirari III and Nergal-ereš from Tell al Rimah*, Iraq XXX 1968, s. 139—163, szczególnie s. 147—148.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

OVIS

W ŁACIŃSKICH PRZYSŁOWIACH, PORÓWNANIACH, METAFORACH

Napisał

JAN WIKARJAK

Żyjemy na naszej planecie wśród zwierząt, roślin, owadów. Obcowanie z przyrodą skłania do obserwacji, refleksji, wniosków, które znajdują swój wyraz w różnych powiedzeniach, przysłowiach, porównaniach. Zdania te stają się własnością ogółu, przechodzą do języka potocznego; człowiek bowiem chętnie przejmuje gotowe zwroty i posługuje się nimi, choć niekiedy nie zdaje sobie sprawy z ich pochodzenia i pierwotnego sensu. Porównania typu: wierny jak pies, dumny jak paw, wyrwał się jak filip z konopi — spotykamy w mowie codziennej. Ważną rolę w tych powiedzeniach odgrywają zwierzęta, i to zarówno domowe, oswojone, jak i dzikie, jeżeli człowiek ma z nimi do czynienia. W „centuriach" przysłów polskich J. Krzyżanowskiego[1] pierwsze miejsce zajmuje pies, nieco rzadziej pojawia się kot, koza, wilk, koń, lis. Zamieszczony tam indeks przysłów nie podaje w ogóle hasła „owca", a baran występuje jedynie w odsyłaczu jako towarzysz lisa, sobola, wody. Także w książeczce Sinki[2] o klasycznych przysłowiach w polszczyźnie nie znajdujemy wzmianki o owcy. U Adalberga — w nowym wydaniu przygotowanym pod kierownictwem Krzyżanowskiego[3] — zdecydowanie prym wiedzie pies (375 przykładów), na drugie miejsce wysuwa się koń (281), na trzecie wilk (164), natomiast hasło owca obejmuje tylko 20 pozycji (w poprzednim wydaniu[4] Adalberga — 16). Majewski i Stołyhwo pisząc przed laty[5] o owcy w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego zestawili 174 wyrażenia, które określają jako przysłowia, przypowieści, porównania (nie wszystkie przecież przytoczone

---

[1] J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, I²: *Trzy centurie przysłów polskich*; II: *Dwie nowe centurie przysłów polskich*, Warszawa 1960.

[2] T. Sinko, *Klasyczne przysłowia w polszczyźnie*, Lwów–Warszawa 1939.

[3] *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* pod kier. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1972.

[4] S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1894.

[5] E. Majewski i K. Stołyhwo, *Owca (ovis aries) w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego*, Wisła. Miesięcznik Gieograficzny i Etnograficzny XIX 1905 (Warszawa), s. 241–273.

Quod nescimus an ita explicari possit: voces illas, quamvis titulorum loco ponerentur, Gennadio nomina fuisse appellativa; qualia sunt epithalamium, epicedium, enchiridium, periocha, panegyricus, alia, quibus opusculorum genera potius quam tituli describebantur.

Vox † *troceum* — sub qua opusculi genus appellatum, non titulum latere conicias — iam antiquissimo illo codice Gennadiano *A*, saeculi VII initio fere rescripto, corrupta exhibetur codicibusque *C* saec. VIII et *D* saeculi VIII exeuntis refertur, cum in codice *B* in † *trocleum* mutata legitur[4]. In qua coniecturis haerendum esset, nisi codicibus quibusdam Prudentianis quoque poetae vita Gennadiana perscripta traderetur: ubi iam *Dirocheum* codice *E* saeculi IX aut X, iam *CHROCEHUM* codice *S* saeculi IX vel X ineuntis occurrit[5]. Quibus ex vocibus varia viri docti conati sunt eruere: nam et trochaeum, et tropaeum, et dittochaeum, alia[6]. Adde quod et illud, utut suspenso animo, tamen odorari possis, in vocabulis istis mendosis vocem *chirocheum*, i.e. χειροχεῖον, latere. Quam ita sane concipere videtur, qui in codice Prudentiano *U* Epilogum, qui dicitur, praefationem *manualis libri* (i.e. dittochaei, quod vocatur) esse censuit; post Epilogum autem incipere subiecit *titulos libri manualis*, i.e. tetrasticha sive titulos historiarum[7]. Sed et qui in codice *D* manu recentiore *enchiridion verteris et novi testamenti* inscripsit[8], idem sensit.

Cui coniecturae iam iam assensurus fere rursus tamen dubitans quaere re possis, an *periocheum*, i.e. περιοχεῖον, legendum sit; quod abbreviatum in *piocheum* facile deformari potuerit. Et hoc potius quam periochon (scil. liber), quamvis et vocem novam periocheum esse admonueris, et Livii, et Homeri in Pseudo-Ausonianis, et aliorum periochas inscriptas exhiberi demonstraveris.

Denique, ut cumque vox corrupta reficienda sit, nominis appellativi vi eam a Gennadio adhibitam esse carminumque genus aut formam significare haud iniquius putaveris quam tituli partibus fungi; quibus Prudentiani quoque codices potiores repugnant, ubi carmen titulis historiarum inscribitur neque usquam quidquam vocabulis illis troceum, dirocheum, aliis simile tituli loco legitur. Etenim fieri potuit, ut et liber manualis et enchiridion ab ipso codicis *U* librario seu codicis *D* lectore quodam propter formam appellaretur, nulla tituli coniectura impulso. Quod etiam eis, quae sequuntur, non ita infirmari quam confirmari possit.

Hexameron an hexametrum? Nam utut, quae supra exposuimus, probabilia sint, nec quod sequitur, ignobile occurrit: codicum Gennadia-

---

[4] Bernoulli, *o.c.*, p. XVI–XXI.

[5] Cunningham *o.c.*

[6] Coniecturarum conspectum M. Schanz, *o.c.* p. 251, usque ad annum 1914 composuit. In quibus viri docti requieverunt.

[7] *Prudentii carmina*, rec. Io. Bergman, in CSEL LXI, Vindobonae–Lipsiae 1926, p. 435 et 438 sq.

[8] Ibidem, p. 435.

selbstverständlich, daß damals der Name Skudra noch nicht bekannt war (siehe: Karte).

Man hatte jedoch auch andere Ansichten vorgelegt; A. Toynbee und E. D. Meyers[11] nach entspricht Skudra dem Territorium des alten Makedoniens — der Name war eine Bezeichnung für das makedonische Vizekönigtum, das in Jahren 480—479 v.u.Z. „existiert" hatte. Der Name der Provinz soll vom Namen der Stadt Σκύδρα abgeleitet worden sein. Über die Satrapie Skudra, die von den Autoren mit Makedonien identifiziert wird, setzen sie die Satrapie Saka, die das Gebiet von Makedonien bis zur Donau im Norden umfassen sollte. Laut dieser Interpretation würde die Provinz Saka dem Territorium Thrakiens und Moesia Inferioris insgesamt entsprechen.

Noch anderen Ansichten nach sollte die persische Herrschaft in Europa auf das Territorium eingeengt werden, das Makedonien und das sog. Südthrakien am Thrakischen Meer umfaßt[12].

Es wurde jedoch die Ansicht vorgebracht, Makedonien wäre kein Vasallenkönigreich und noch weniger Satrapie gewesen. Makedonien war dieser Ansicht nach ein mit den Persern im Bündnis stehendes Land. Die Perser, indem sie sich im Norden der Balkanhalbinsel eine Ausgangsbasis für die weitere Expansion schaffen wollten, hatten die Grenzen Makedoniens vom Berg Olymp bis Haemus erweitert. Es sollte eine für die Herrscher Makedoniens angeblich günstige Maßnahme gewesen sein, die ebenfalls bestrebt waren, ihr Königreich zu erweitern und zu stärken[13]. Der Autor dieser Ansicht stellt jedoch gleichzeitig fest, daß die Makedonen den Persern Tribute zahlen mußten[14].

In der bulgarischen Geschichtsschreibung hatte man zwei Konzeptionen zur Interpretation des mit Skudra im Zusammenhang stehenden

---

die Ansicht, daß den Persern in Europa die Küste Thrakiens, das Land südlich von den Rhodopen, Makedonien und Thessalien untertan war; eine ähnliche Haltung sehen wir bei *Древняя Греция* (Altes Griechenland), unter Redaktion V. V. Struve, D. P. Kallistov, Moskwa 1956, S. 172—173.

[11] A. Toynbee and Ed. Meyers, *Historical Atlas and Gazetter. A Study of History*, XI, Oxford 1959, Map 20, 21: *The Achaemenian Empire*, S. 64 (index) s.v. *Skudra*.

[12] T. Wałek-Czernecki, *Dzieje greckie*, in: Wielka Historia Powszechna (Griechische Geschichte, in: Große Weltgeschichte), II, Warszawa 1934, S. 229; S. Casson M. A., *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, S. 179; F. Geyer, *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II*, München 1930, S. 42; *История Древнего Востока* (Geschichte des alten Orients) unter Redaktion V. K. Kuziščin, Moskva 1979, Die 10. Karte *Achämenidenreich*; Т. Д. Златковская, *Возникновение государства у Фракийцев* (T. D. Zlatkovskaya, Entstehung des Staates bei den Thrakern), Moskva 1971, S. 22—23 (Zit. Zlatkovskaya).

[13] А. С. Шофман, *История античной Македонии* (A. S. Šofman, Geschichte des antiken Makedoniens), 1 Teil, Kazan 1960, S. 124.

[14] Šofman, *o.c.* S. 121.

innymi: *Uti legessit quisque de sua re, ita ius esto.* Identyczne sformułowanie występuje u Pomponiusza. Także o włączeniu przez Gajusza i Ulpiana do *res mancipii* wołów, koni, mułów i osłów zadecydowały względy nie tyle ekonomiczne, co handlowe[29]. Brzmienie ustępu z prawa dwunastu tablic: *Si iniuria alteri faxsit, viginti quinque poenae sunto*, nie musi jednak dowodzić wprowadzenia we wczesnym Rzymie „kruszcowego" pieniądza, jak to by na pozór mogło wynikać z przekazu Festusa[30]. Geliusz może stanowić w tym przypadku przykład dawniejszej redakcji. Niektóre przekazane fragmenty prawa dwunastu tablic mówią o *aes*, na przykład *aeris confessi*, choć spotykamy również użyte w innym znaczeniu, jak chociażby długu w określeniu *aes alienum*, a także *legis actio sacramento* (Gajus IV 16), czyli sumy spornej[31]. Również ustawa testamentowa podana we fragmencie Ulpiana *fr* 11 wprowadza pojęcie *sua res* oraz *pecunia*. Zatem na przestrzeni bez mała pół wieku, które dzieliło od ostatecznej redakcji prawa dwunastu tablic, sądząc ze sformułowań użytych w kolejnych zbiorach praw, a szczególnie dotyczących wysokości grzywien nakładanych za naruszenie prawa własności, dokonało się przejście od naturalnej formy płatności do kruszcowej[32].

Według relacji Dionizjusza i Cycerona[33] *lex Aternia Tarpeia* wyznaczyła wysokość *multa suprema* na poziomie równowartości 2 byków i 30 owiec. Podobnie jak *lex Tarpeia*, tak i późniejsza *lex Menenia Sestia* przewidywała grzywny wyrażane w ściśle określonych ilościach bydła[34]. Dopiero w prawie dwunastu tablic za złamanie kości wolnego człowieka groziła grzywna 300 funtów miedzi, a za dokonanie podobnego czynu, ale w stosunku do niewolnika wyznaczono karę 150 funtów[35]. W innym przepisie tej ustawy spowodowanie obrazy osobistej zagrożono sankcją w wysokości 25 funtów[36]. Z kolei wysokość *sacramentum* wahała się od 50 do 100 funtów w zależności od wartości przedmiotu sporu, choć górną granicę stanowiło w tym przypadku 1000 funtów. Jednakże w sporach o tak zwane *causae liberales* — *sacramentum* wynosiło niezmiennie 50 funtów. Niemniej należy zauważyć, iż postanowienia o grzywnach traciły zazwyczaj walor aktualności już w momencie wejścia ustawy w życie.

Mając na uwadze wymowę wyżej cytowanych przepisów prawa dwunastu tablic, jak i ustępów z wcześniejszych pomników prawa zwyczajowego, za *terminus post quem* przejścia w ustawodawstwie rzymskim do

---

[29] Gaius I 120; Ulpian. XIX 1. Zob. również Gintowt, *o.c.* s. 58.

[30] *Lex duodec. tab.* VIII 4; Festus 508 L; Gell. XX 1, 12.

[31] Zob. *Lex duodec. tab.* X 8; Liv. III 57. Por. Zmigryder-Konopka, *o.c.* s. 64 n.

[32] *Ibidem*, s. 64; Hicks, *o.c.* s. 12, 40, 66 n.

[33] Dion. Hal. X 50, 2; Cic. *de re publ.* II 80.

[34] Festus 220 L, 268—270.

[35] *Lex duodec. tab.* VIII 3—4. Zob. również D. H. Müller, *Die Gesetze Hammurabis und die mosaische Gesetzgebung*, Jahresbericht der Israelitisch-Theologischen Lehranstalt in Wien X 1902/3, s. 180 n.

[36] *Lex duodec. tab.* VIII 4. Zob. Frank, *An Economic Survey*, s. 16—17.

nakazach". Może warto zwrócić uwagę, że Ojcowie Kościoła w komentarzu do owej przypowieści chcąc podkreślić radość z jednego grzesznika pokutę czyniącego wprowadzają rozróżnienie językowe: mówiąc o trzodzie używają zwykłego określenia *oves*, na oznaczenie zaś owcy zaginionej dają zdrobnienie *ovicula*. U św. Hieronima (*in Matth.* 18, 12) czytamy: *in nonaginta novem ovibus iustorum... numerum intellegi et in una ovicula peccatorem*. Podobnie u Tertuliana (*De paenit.* 8, 5): *errat... una pastori ovicula*. W Ewangelii św. Mateusza 10, 6 Jezus wysyła apostołów do owiec, które poginęły z domu Izraela: *ita ad oves, quae perierunt* (Itala: *ad oves perditas*) *domus Israhel*. U św. Jana (21, 15—17) mówi trzykrotnie do Szymona Piotra: „paś baranki moje, paś owce moje"[21].

W Nowym Testamencie i u pisarzy chrześcijańskich występuje też *ovis* (częściej *agnus*) w znaczeniu specjalnym na określenie Chrystusa. Tak np. u św. Augustyna, w komentarzu do Ewangelii Janowej (123, 5) czytamy: *ut pro omnibus pateretur, ovis est factus*. Ewangelista Jan (1, 29) wkłada w usta Jana Chrzciciela słowa: *ecce Agnus Dei qui tollit peccata mundi* (gr. ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου — oto Baranek Boży, który gładzi grzechy świata. Św. Jan Ewangelista i św. Piotr nazywając Chrystusa barankiem podkreślają jego ofiarę przebłagalną za grzechy. W pierwszym swym liście (1, 18—19) Piotr apostoł pisze do chrześcijan w Azji Mniejszej, że zostali wykupieni nie czymś przemijającym, srebrem lub złotem, ale drogocenną krwią Chrystusa jak baranka niepokalanego i bez zmazy — *agni incontaminati et inmaculati* — ἀμνοῦ ἀμώμου καὶ ἀσπίλου. W *Dziejach Apostolskich* 8, 32 mamy porównanie — nawiązujące do Izajasza 53, 7 — *tamquam ovis* (gr. πρόβατον) *ad occisionem ductus est et sicut agnus* (gr. ἀμνός) *coram tondente se sine voce sic non aperuit os suum* — „prowadzę go jak owcę na rzeź i jak baranek, który milczy, gdy go strzygą, tak on nie otwiera ust swoich". Bardzo często (25 razy) nazwany jest Jezus barankiem w *Apokalipsie* św. Jana, przy czym w tekście greckim występuje tu forma zdrobniała ἀρνίον. Określenia te przeszły do liturgii Kościoła i znalazły swój wyraz w ikonografii chrześcijańskiej.

W Ewangelii św. Jana 10, 2—16 czytamy przypowieść o dobrym pasterzu. Jezus siebie nazywa pasterzem, który życie swoje daje za owce. Owcami są ci, którzy uwierzyli. Jezus dodaje, że ma też inne owce, które nie są z tej owczarni. *Et alias oves habeo, quae non sunt ex hoc ovili* (10, 16)[22]. Przypowieść ta nawiązuje wyraźnie do Starego Testamentu; tam,

[21] Miejsce to nie jest przekazane jednolicie. W tekście greckim czytamy: ἀρνία, προβάτια, προβάτια, lub w innych rękopisach πρόβατα; w Itala cod. b: *oves, oviculas, oves*; w Wulgacie: *agnos, agnos, oves*. Ojcowie Kościoła podkreślają różnice i komentują je. U św. Ambrożego (*de fide* 5 pr. 2) znajdujemy: *agniculos, agnos, oviculas*, a w komentarzu do Ewangelii św. Łukasza (10, 176): *iam non agnos ut primo, nec oviculas ut secundo, sed oves pascere iubetur, ut perfectior gubernaret*; u św. Augustyna (*serm.* 295, 5) mamy rozróżnienie: *oviculas, agnos, oves*.

[22] Itala ma tutaj formę zdrobniałą: *oviculas*.

su językoznawstwa za mało przekonywającą, tym bardziej iż w licznych przekazach greckich i rzymskich autorów, dotyczących zawieranych transakcji handlowych, bydło stanowiło podstawowy miernik wartości wymiennej. Sporo tego typu informacji dostarczają poematy Homera oraz przekazy Polluksa i Pauzaniasza. Także najwcześniejsze ustawy: Drakona w Grecji, a w Rzymie *lex Aternia Tarpeia* i *lex Menenia Sestia* uwzględniały grzywny w tej właśnie postaci[8].

W historiografii antycznej powstanie pieniądza rzymskiego powszechnie łączono z epoką królewską[9]. Według Pliniusza Starszego[10] początkowo wartość wymienną szacowano w pogłowiu bydła, a dopiero w okresie późniejszym funkcję wartościującą przejęło *aes rude*. Autor ten, powołując się przy tym na autorytet Timajosa, twierdzi, jakoby pierwsze egzemplarze *aes signatum* wypuścił jeszcze Serwiusz Tuliusz, który kawałki miedzi oznaczył symbolem byka[11]. Zdaniem M. H. Crawforda Timajos, współczesny pierwszym emisjom rzymskiego pieniądza, nie mógł przypisywać inicjatywy monetarnej Serwiuszowi Tuliuszowi, lecz jedynie desygnację jednostki metalowej, czyli brązowego asa[12]. W myśl tego cenzus łączony zgodnie przez tradycję z działalnością kodyfikacyjną Serwiusza Tuliusza byłby wyrażony w jednostkach wagowych metalu, a nie pieniężnych[13]. Wersja badacza angielskiego wydaje się prawdopodobna, tym bardziej że tradycja rzymska nie jest ze sobą w tym punkcie zgodna. Warron przykładowo odnosi wprowadzenie srebrnej monety do czasów Serwiusza Tuliusza, co absolutnie nie znajduje potwierdzenia w materiale numizmatycznym, inna zaś, alternatywna wersja przyjmuje za podstawę zbieżność terminu *nummus* z imieniem drugiego króla rzymskiego Numy

---

[8] Zob. K. Latte, *Beiträge zum griechischen Strafrecht*, Hermes LXVI 1931, s. 30 n.; Z. Zmigryder-Konopka, *Studia nad historią ustroju rzymskiego*, I (Rozprawy Hist. Tow. Nauk. Warszawskiego XVII 1936), s. 63; Einzig, *o.c.* s. 231; K. v. Fritz, *The Composition of Aristotle's Constitution of Athens and the so-called Dracontian Constitution*, Classical Philology XLIX 1954, s. 73 n.

[9] Bliżej na ten temat zob. Clerici, *o.c.* s. 245; R. Thomsen, *The Early Roman Coinage. A Study of the Chronology*, I, Copenhague 1957, s. 19; G. Nenci, *Considerazioni sulla storia della monetazione romana in Plinio* (*Nat. hist. XXXIII 42—47*), Athenaeum N.S. XLVI 1968, s. 31 n.; S. Sorda, *Rapporto generale preliminare*, w: *Les „dévaluations" à Rome. Époque Républicaine et Impériale* (*Rome, 13—15 novembre 1975*), Rome 1978, s. 3. Por. także L. Breglia, *I precedenti della moneta vera e propria nel bacino del Mediterraneo*, w: *Congresso Internazionale di Numismatica, Roma 11—16 settembre 1961*, I, s. 24 n.

[10] Plin. *Nh* XXXIII 42—46.

[11] Plin. *Nh* XVIII 12: *Servius rex ouium boumque effigie primus aes signavit, antea rudi usos Romae Timaeus tradit.* Zob. A. Alföldi, *Timaios' Bericht über die Anfänge der Geldprägung in Rom*, Römische Mitteilungen LXVIII 1961, s. 64 n.; A. Momigliano, *Fabio Pittore e il primo consimento di Servio Tullio*, w: *Miscellanea A. Rostagni*, Roma 1963, s. 180 n.

[12] Crawford, *Early Roman Economy*, s. 198 n.

[13] Por. M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, I, Cambridge 1974, s. 35 n.

Jeśli chodzi o epitome Focjusza, to, jak wiadomo, rozpoczyna się ona od księgi VII, to jest od właściwej *Persiká*. Zdaniem jednych uczonych podstawą tego wyciągu stało się opracowanie Pamfili, zaś według innych zdekompletowany egzemplarz dzieła Ktezjasza, zawierający jedynie właściwe *Persiká*. Do tej drugiej koncepcji sformułowanej przez F. Jacoby przychyla się także K. Głombiowski (s. 25). Pogląd ten stoi jednak w sprzeczności z tym, co Focjusz stwierdza już w pierwszym zdaniu jego tekstu: „Przeczytałem dzieło Ktezjasza z Knidos, *Persiká* w XXIII księgach; w pierwszych sześciu omawia historię Asyrii i wszystko to, co wydarzyło się przed pojawieniem się Persów, od siódmej zaś przedstawia dzieje perskie...". Trzeba więc albo podważyć wiarygodność tego stwierdzenia, albo przyjąć, że Focjusz znał rzeczywiście całe dzieło Ktezjasza i poszukiwać innych motywów uzasadniających rezygnację ze sporządzenia wyciągu z części określanej potem jako *Assyriaká* (ks. I—VI dzieła Ktezjasza). W każdym razie motywy, które skłoniły Focjusza do wykorzystania dzieła Ktezjasza dopiero od księgi VII, pozostają w dalszym ciągu niejasne.

Najstarsze analizy dzieł Ktezjasza były efektem prac filologów i historyków nie dysponujących jeszcze oryginalnymi źródłami orientalnymi. W miarę ich odkrywania i percepcji stawało się jasne, że *Assyriaká*, a w pewnych partiach także i *Persiká* zawierają wiadomości bałamutne, bądź bardzo poważnie zniekształcone. Dla oceny wartości poszczególnych informacji, jak i dzieł jako całości nie wystarczała już znajomość innych utworów pisarzy antycznych traktujących o historii starożytnego Wschodu. Konieczne stawało się sięganie do źródeł orientalnych, w tym przede wszystkim do tekstów zapisanych w piśmie klinowym. Zatem nowe spojrzenie na wartość historyczną dorobku pisarskiego Ktezjasza mogli dać głównie ci badacze, którzy byli merytorycznie przygotowani do analizy tekstów klinowych.

Trzeba stwierdzić, że K. Głombiowski nie jest orientalistą i w rezultacie skazany był na czerpanie wiadomości z drugiej ręki, to jest z opracowań i przekładów źródeł orientalnych. Z przekładów tych, jeśli Autor korzystał, to czynił to rzadko i, niestety, powierzchownie. W tej sytuacji K. Głombiowski od początku miał niewielkie szanse na sformułowanie samodzielnych sądów, a w rezultacie i na pogłębioną ocenę historycznej wartości przekazu Ktezjasza. Mimo najlepszych chęci Autor stanął wobec poważnego niebezpieczeństwa pójścia śladem tych orientalistów, których poglądy wydawały mu się najbardziej uzasadnione. Wobec ogromu publikacji, mimo ukazującej się corocznie bibliografii prac orientalistycznych, zamieszczanej w wydawanym przez Papieski Instytut Biblijny czasopiśmie „Orientalia", K. Głombiowski nie będący orientalistą miał nikłe szanse wychwycenia wszelkich, niekiedy drobnych, lecz ważnych prac, które wpłynęłyby istotnie na właściwą ocenę zarówno wcześniejszych prac orientalistycznych, jak i dotychczasowej interpretacji Ktezjasza

gabazos und Mardonios verlief an der Südseite der Rhodopen. Hatte sich Megabazos die Mehrheit der Völker bis zum Strymon unterworfen, so unterwarf sich wiederum Mardonios all diejenigen, die westlich von Axios und Erigon seßhaft waren. Durch die Unterwerfung der Bryger hatten die Perser die Balkanhalbinsel in zwei Hälften in ihrer fast gesamten Breite aufgeteilt. Es ist selbstverständlich, daß die Perser in das Innere der Halbinsel, in Richtung der Adriaküste drangen. Das waren ihre strategischen Ziele.

Die unterworfenen Völker waren in militärisch-administrativer Hinsicht organisiert. Die Einführung der persischen Verwaltung bestätigt die Institution der Statthalter, die schon durch Dareios I. eingeführt, und durch Xerxes zum Teil ausgetauscht worden war[41]. Bescheinigt wird sie auch durch die Abgaben, die die Völker dieses Teiles der Balkanhalbinsel dem König entrichten mußten[42]. Bekannt ist auch der Statthalter in Europa[43]. Von der Einführung einer konstanten Verwaltung zeugt auch ein Netz von Heergarnisonen, auch der Umstand, daß Militärkontingente, auf die sich die Bewohner des weiten Landes vom Thrakischen Meer im Osten bis Illyrien hin im Westen zusammensetzten, geliefert wurden. Unter den an dem Xerxes-Feldzug 480/479 nach Griechenland beteiligten Völkern sehen wir: Päoner, wohl vom Strymon- und Axiosgebiet, dann Eordäer, Bottiaer, Chalkidier, Perrhäber, Äniäner, Doloper, Kikoner, Dersäer, Edoner und Bryger[44].

Aus den Angaben von Herodotos geht nicht hervor, ob die persische Provinz in Europa mit Thrakien bzw. Makedonien, oder auch mit Thrakien und Makedonien insgesamt identisch ist. Zwar ist Thrakien von Herodotos im Zusammenhang mit dem Feldzug Megabazos' mehrmals erwähnt worden, aber eine eingehende Analyse seiner Angaben läßt den Schluß zu, Megabazos wäre in einem Gebiet aktiv gewesen, dessen Ostgrenzen an das Thrakische Meer, im Norden an Rhodopen, im Westen an das Tal Axios' stießen; im Süden war er bis Makedonien vorgedrungen. Es ist somit nicht das Thrakien des späteren Odrysen-Königreiches. Es handelt sich hier im allgemeinen um ein Fragment des sog. Südthrakiens. Es ist jedoch schwierig mit der Ansicht einverstanden zu sein, das Territorium der Provinz Skudra sollte lediglich auf diesen Teil der Balkanhalbinsel eingeschränkt werden[45]. Denn schon Megabazos hatte die Strymon-Linie überschritten und war zum Prasias-See und Makedonien vor-

---

[41] Her. VII 106, 107.

[42] Her. III 96.

[43] Her. IX 116.

[44] Her. VII 108, 109, 110, 111, 112, 113, 185.

[45] Fol, *Politische Geschichte der Thraker*, S. 92, indem er sich auf das Drama von Aischylos *Die Perser* beruft, Vers 864–877 suggeriert er, daß sich unter der persischen Herrschaft lediglich ein schmaler Abschnitt der Küste am Thrakischen Meer befand. Diese Ansicht verkleinert unserer Meinung nach die Reichweite der persischen Herrschaft.

fragmentach przekładu wnoszą z reguły niewiele nowego ponad to, co Autor powiedział już w tak zwanych uwagach wstępnych, a nierzadko niemal dosłownie powtarzają zawarte tam opinie. Uważam przeto, że z większą korzyścią dla pracy i czytelnika byłoby rozbudowanie owych wstępnych analiz i dalej przytoczenie całości danego dzieła. W przypisach do przekładu mogłyby znaleźć się wówczas odsyłacze do odpowiednich stron owego wcześniejszego komentarza a ponadto wszelkie inne szczegółowe uwagi, które z różnych względów nie mogłyby się tam znaleźć. Zamyka pracę rozdział V, w którym zawarta została ocena wartości historycznej i literackiej dzieł Ktezjasza, przy czym nowe, interesujące stwierdzenia dotyczą w zasadzie strony literackiej dzieł. Uzupełnia pracę „Aneks", zawierający te fragmenty utworów pisarzy starożytnych, w których powołują się wyraźnie na Ktezjasza jako źródło ich informacji. W tej sytuacji nie ma w „Aneksie" wielu innych tekstów, których zależność od Ktezjasza wydaje się być wielce prawdopodobna, niekiedy niemal pewna[3].

Zanim przejdę do właściwej analizy zasadniczej części pracy, kilka uwag na temat kształtu dzieła Ktezjasza, stanowiącego podstawę epitome Diodora i Focjusza. W przypadku wyciągu Diodora K. Głombiowski mimo słów krytyki pod adresem F. W. Königa (s. 64) unika jednoznacznego stwierdzenia, czy jego zdaniem Diodor korzystał z Ktezjasza w oryginalnej postaci, czy też z późniejszej przeróbki jego dzieła. Omawiając krótko prace, które zawierają analizę podstawy wyciągu Diodora, Autor podaje nam ostateczne wnioski poszczególnych badaczy, rezygnując całkowicie z zaznajomienia ze stosowaną przez nich argumentacją. Tymczasem tylko choćby bardzo skrótowe przytoczenie tej argumentacji i jej krytyka pozwoliłaby czytelnikowi wyrobić sobie opinię o stanie dotychczasowej dyskusji. Zabrakło, jak sądzę jeszcze jednego ważnego stwierdzenia, zawartego w znanym Autorowi artykule dotyczącym metody pracy Diodora[4]. Z badań tych wynika, że trudno jest traktować Diodora jako mechanicznego kompilatora, wypisującego interesujące go fragmenty. Diodor nie tyle wypisywał, lecz streszczał dzieło stosując własną terminologię, nadając tekstom jego własne, indywidualne piętno. Mimo to, w wielu fragmentach wyciągu, który jest przedmiotem naszej uwagi, powtarzają się nieścisłości, które Diodor przejął z oryginalnego dzieła Ktezjasza. Zwracano uwagę na uzupełnienie tekstu Ktezjasza wiadomościami wziętymi od innych autorów, i to nie tylko tam, gdzie Diodor wyraźnie to odnotowuje[5].

[3] Por. na przykład nieco obszerniejszy aneks w pracy: F. W. König, *Die Persiká des Ktezjas von Knidos*, AfO, Beiheft 18, Graz 1972, s. 126 nn.

[4] J. M. Bigwood, *Diodorus and Ctesias*, Phoenix XXXIV 1980, s. 196–197 i 207.

[5] Na przykład Bigwood, *o.c.* s. 206, przytacza argumenty za tym, że fragmenty ks. II 1, 5–6 i ks. II 16, 3–4 nie pochodzą od Ktezjasza, lecz prawdopodobnie od Hieronima i Megastenesa. Również informacja zawarta w ks. II 27, 1 o *petroboloi* nie pochodzi od Ktezjasza, lecz jest własną obserwacją Diodora (*o.c.* s. 204–205).

przez nich zwroty mają charakter przysłowiowy), opisują też zwyczaje, czary, gusła, cytują różne opowieści związane z owcą. W starożytności, między innymi w obrazowej mowie starożytnych Rzymian owca zajmuje miejsce bardzo poczesne; występuje w różnych kontekstach i sytuacjach.

Ovis to wyraz odziedziczony z języka praindoeuropejskiego, zachowany także w wielu językach pokrewnych: gr. ὄϝις (wyparte później przez πρόβατον), staroind. ávih̥, lit. awis, goc. awi-str = owczarnia. W języku polskim zdrobniałe owca zastąpiło pierwotne *ow; męski odpowiednik, owien, występuje jeszcze w *Psałterzu floriańskim*[6]. W języku łacińskim *ovis* jest rodzaju żeńskiego, choć pojawia się też *hic ovis*; w użyciu bywa także deminutivum *ovicula*.

Język łaciński ma też kilka synonimów. *Agnus* to odpowiednik greckiego ἀμνός, polskiego jagnię; jest zwykle rodzaju męskiego, niekiedy także żeńskiego[7]. Między *ovis* a *agnus* zachodzi raczej różnica wieku[8]. Rzadkie są zdrobnienia: *agnulus*, *agnellus*, *agnella*, *agniculus*, sztucznie utworzone *agnicellulus*. W pieszczotliwym znaczeniu występuje forma *agnellus* u Plauta w komedii *Asinaria* (666): *Dic igitur me tuum passeroulum, gallinam, coturnicem, agnellum* — „Więc mnie nazwij twym wróbelkiem, kureczką, przepiórką, twym jagnięciem"[9]. W znaczeniu węższym, specjalnym używa się określeń: *vervex*, *aries*. *Vervex* (pisane też *berbex*) to skop, czyli baran kastrowany (κριὸς ἐκτετμημένος). *Aries* = tryk, *ovis masculus integer*; przenośnie tym wyrazem oznaczano także machinę oblężniczą, taran, oraz jedną z konstelacji niebieskich. W porównaniu z językiem greckim, a zwłaszcza z hebrajskim, zasób synonimów łacińskich jest raczej skromny.

Wyraz *ovis* jest odpowiednikiem znaczeniowym greckiego πρόβατον, występuje u pisarzy łacińskich różnych epok począwszy od Plauta i Katona. O owcy wspomina się nie tylko w związku z hodowlą i korzyściami, jakie przynosi człowiekowi. Owca była jednym ze zwierząt ofiarnych, przy czym istniały szczegółowe przepisy określające wiek, płeć, kolor i inne cechy zwierzęcia zależnie od tego, jakiemu bóstwu je składano. Ustalony był też rytuał sprawowania ofiar[10]. Jowiszowi często i w różnorodny sposób oddawano cześć. W dniu Id każdego miesiąca kapłan zwany *flamen Dialis* — *castus sacerdos*, jak go nazywa Owidiusz (*Fasti* I 588) —

---

[6] *Ps.* 113, 6: pagórki jako ownowie owiec = Wulg.: colles sicut agni ovium.

[7] Festus (189 i 22) cytuje: *Quirino agnum marem caedito, Iunoni agnum feminam.* Priscianus (II 169, 15) objaśnia: *vetustissimi dixerunt hic et haec agnus*; jako femininum występuje także u pisarzy chrześcijańskich. Używa się przecież także formy *agna*.

[8] Według gramatyków stosuje się określenie *agnus* na oznaczenie zwierzęcia do sześciu miesięcy lub do pierwszego strzyżenia.

[9] Przekład G. Przychockiego; także dalej przekłady z Plauta cytuję w tłumaczeniu Przychockiego.

[10] Cf. Cicero, *De legibus* II 22, 55: *Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lari vervecibus fiat* etc. Cf. etiam Propertius IV 1, 24; Ovidius, *Fasti* I 588.

da V i matką Adad-nirari III, K. Głombiowski określa ją jako królową z przełomu IX—VIII wieku (s. 92). Autor aprobuje również pogląd o sprawowanej jakoby przez Semiramidę regencji datując ją, chyba za L. Piotrowiczem, na lata 810—805 (s. 53 i 61).

Żaden z dostępnych obecnie dokumentów nie daje podstaw do twierdzenia, że Semiramida, żona Szamszi-Adada V, żyła jeszcze w VIII wieku, choć możliwości takiej wykluczyć nie można. Pogląd ten powstał w wyniku próby datacji dwóch statuetek ku czci boga Nabu z Kalhu (dziś. Nimrud) ufundowanych przez gubernatora tej prowincji Bēl-tarṣi-iluma. Z umieszczonych na nich tekstów[7] wynika, że gubernator ofiarował statuetki „za pomyślność życia Adad-nirari, króla Asyrii, jego pana i za pomyślność życia Sammuramat, kobiety pałacu, jego pani". E. Unger zaproponował zadatować powstanie tych statuetek na rok 787, bowiem pod tym rokiem w kanonie eponimów znajduje się wiadomość o „wkroczeniu boga Nabu do nowej świątyni"[8]. E. Unger sądził bowiem, że notka ta dotyczy świątyni Nabu w Kalhu i dla niej przeznaczone były statuetki wykonane na rozkaz Bēl-tarṣi-iluma[9]. Nieprawidłowość tej interpretacji wykazał już A. Poebel[10], który udowodnił, że notka z roku 787 dotyczy nie Kalhu, lecz Niniwy, bowiem pod rokiem 788 znajduje się wiadomość o położeniu fundamentów pod świątynię boga Nabu w Niniwie. Notkę z roku 787 trzeba więc traktować jako kontynuację poprzedniej z roku 788 i obie odnoszą się do świątyni Nabu w Niniwie. Nie mogą więc służyć do zadatowania statuetek z Kalhu. Imię fundatora statuetek z Kalhu, Bēl-tarṣi-iluma, również nie może służyć uściśleniu datacji, bowiem swój urząd sprawował on przynajmniej od roku 808 aż do roku 793, a być może jeszcze dłużej[11].

Koncepcja o regencji Semiramidy została sformułowana w roku 1916 przez wspomnianego już uczonego niemieckiego E. Ungera. Opublikował on tak zwaną stelę Saba'a, odkrytą na południowy zachód od pasma górskiego Jebel Sinjar i przechowywaną następnie w muzeum w Konstantynopolu. Występujący w owym tekście w wierszach 11—12 passus *ina MU.5.KÁM ⟨šá⟩ ina ^{giš}GU.ZA MAN-ti GAL-iš*[12] *ú-ši-bu-ma*, w jego przekładzie: „kiedy w piątym roku na tronie królewskim majestatycznie

---

[7] ARAB I § 745.

[8] RLA II, s. 429.

[9] PKOM 2, s. 20.

[10] A. Poebel, *The Assyrian King List from Khorsabad*, JNES II 1943, s. 81, p. 295.

[11] J. N. Postgate, *The Governor's Palace Archives*, London 1973, s. 9—10.

[12] PKOM 2, s. 8—12 i tabl. II. Por. także ARAB I § 733—737; A. L. Oppenheim, ANET^3, s. 282; H. Donner, *Adadnirari III und die Vasallen des Westens*, *Archäologie und Altes Testament, Festschrift für K. Galling*, hrsg. von A. Kuschke, E. Kutsch, Tübingen 1970, s. 52—53, i nową poprawioną transliterację tekstu w artykule H. Tadmora, *The Historical Inscriptions of Adad-nirari III*, Iraq XXXV 1973, s. 144—145.

at the beginning of the second half of 7th century B.C., i.e. between Assurbanipal and Sarduri III (645–635? B.C.)

As regards the death of Semiramis, I follow F. W. König's opinion to the effect that Ctesias' description refers to the murder of Sennacherib. However, in the light of the latest work by S. Parpola concerning this subject it has become clear that details of Ctesias' description are far from the actual course of events known from cuneiform texts. In this situation, particular emphasis should be placed upon the description by Nicolaus of Damascus which is markedly different from that by Ctesias and in many respects it is close to the descriptions of cuneiform sources. Thus, I propose the refutation of the opinion that the part of description by Nicolaus from Damascus was based on Ctesias' account.

Wykaz skrótów:

ABL — R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*
AfO — *Archiv für Orientforschung*
ANET — *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament, Third Edition with Supplement*, ed. by J. B. Pritchard
ARAB — D. D. Luckenbill, *Ancient Record of Assyria and Babylonia*
Ar. Or — *Archiv Orientální*
CAH — *Cambridge Ancient History*
FGH — F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*
JCS — *Journal of Cuneiform Studies*
JNES — *Journal of Near Eastern Studies*
MVAG — *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*
PKOM 2 — E. Unger, *Reliefstele Adadniraris III. aus Saba'a und Semiramis*, Publicationen des Kaiserlich Osmanischen Museums, Bd. II
RLA — *Reallexicon der Assyriologie*
SbÖAW — *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*
VAB — *Vorderasiatische Bibliothek*
VDI — *Vestnik Drevnej Istorii*
WVDOG — *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*
ZA — *Zeitschrift für Assyriologie*

gedrungen. Mardonios war wiederum nicht nur bis zum Makedonien, sondern auch, wie wir es anzunehmen wagen, bis zum Tal Erigons vorgedrungen, wo er sich die dort seßhaften Bryger unterworfen hatte. Eine gewisse Vorstellung von der Größe des den Persern in der Xerxes-Zeit unterlegenen Territoriums vermittelt uns die Information von Herodotos über die Absicht des Königs, den Feldzug vom Jahre 480 nach Griechenland über Obermakedonien zu führen[46]. Es ist ein Beweis für die Herrschaft der Perser, die bis in die Gegend des Lychnitis-See hinreichte. Dies ergibt sich allerdings unmittelbar aus der Tatsache, daß die Eordäer an dem Xerxes-Feldzug beteiligt waren[47]. Die Schilderung Herodotos' überschreitet somit die Grenzen des sog. Südthrakiens. Die Armeen von Megabazos und Mardonios waren auf einem wesentlich breiteren Territorium als dem, wo die Päoner, Mygdoner, Edoner und Bryger seßhaft waren, aktiv gewesen. Diese Völker waren bis zum Zeitpunkt der persischen Expansion sowohl dem Königreich der Odryser als auch den Makedonen nicht untertan. Ein Ende ihrer Unabhängigkeit haben erst die Perser bereitet. Die persische Unterjochung war jedoch nicht vollständig. Obwohl die Perser Päoner unterjocht hatten, konnten sie sich die Nachbarn der Päoner, d.h. die Doberer, Agrianer, Odomanter und Bisalten nicht unterordnen[48]. Die unterjochten Völker haben dagegen mit Sicherheit den Kern der Bewohner der Provinz Skudra gebildet. Mit der Zeit begannen dem König auch die Herrscher Makedoniens untertan zu werden.

Noch ein Umstand spricht für die Identifizierung der Provinz Skudra mit Päonien: es sind nämlich zahlreiche Beispiele für die Verwendung der Umsiedler aus den unterjochten Gebieten, die als *kurtaš*[49] bezeichnet wurden, bei dem öffentlichen Arbeiten bekannt; unter anderem sind auch kurtaš vom Gebiet der Provinz Skudra vertreten, die bisher entweder mit Makedonien bzw. Thrakien oder mit Makedonien und Thrakien identifiziert worden war. Es fehlen jedoch Informationen, die bestätigen würden, daß die Perser die Bewohner Thrakiens oder Makedoniens in das Innere des persischen Staates umsiedeln würden. Von Herodotos wissen wir hingegen ganz genau, daß Megabazos die Päoner umsiedeln ließ.

Es ist nicht schwierig, sich darin zu orientieren, daß die Mehrheit der Bewohner der Provinz phrygischer Herkunft gewesen war. Wenn wir feststellen, daß auch die Bryger, die das Land am Erigon, dem Zufluß

---

[46] Her. VII 128.
[47] Her. VII 185.
[48] Her. V 16; VIII 116.
[49] Die Bezeichnung *kurtaš* ist elamischer Herkunft. Die altpersische Entsprechung dieser sozialen Kategorie ist der Termin *grda*. Meistens waren es Vertreter der durch die Perser unterjochten Völker, die bei den Arbeiten für den persischen Staat beschäftigt waren. Das Problem wird eingehend von Dandamaev, Lukonin, *o.c.* S. 167, 168, 177, 181, behandelt, wo auch entsprechende Literatur angeführt wird.

Θεῶι. δ' ἀεκήτι τέτυκλο
Ἀθανατῶι. τῶι κ᾽ ὅτι σοῦλω χρόνον ἔμμοσον ἦεν

Quem cernis meus est, cudas Philorine, libellus.
Hunc malè si zelegas, incipit esse tuus.
S. M.

Hexod: 4.
Τλῆθι λέων, ἀτλητα φέρων, τετληότι θυμῶι
δόσις πὶ κακοῖσι κακὴ, τῆσιν, ὄκ ἀσσοτίοι.

Euangelium Nicodemi a Stanislao Marennio, carmine Graeco scriptum

Liber manuscriptus M[agistri] Stan[islai] Marennii fol. 93: Euangelium Nicodemi a Stanislao Marennio carmine Graeco scriptum

się słuszne. Na nowe możliwości interpretacji interesujących nas steli wskazał ostatnio autor kolejnego artykułu, H. Tadmor[43]. Stwierdził on, że wszystkie historyczne relacje z czasów Adad-nirari III należą do grupy tzw. *summary inscriptions*, których cechą charakterystyczną jest całościowe potraktowanie wypraw wojennych danego władcy, podjętych w jednym kierunku geograficznym, bez przestrzegania chronologii wydarzeń. Analizując dokładnie występującą w steli Tell al Rimah zmianę czasowników z 1 osoby liczby pojedynczej na 3 osobę liczby pojedynczej, autor doszedł do wniosku, że kompilator steli posługiwał się dwoma dokumentami: tekstem A (wiersze 4—6, 9—12) opisującym podbój Hatti (1 os. l. p.) i tekstem B (w. 6b—9, 12) stanowiącym wyciąg z listy trybutu (3 os. l. p.). Skoro obie stele nie są źródłami annalistycznymi i nie jest w nich przestrzegana chronologia wydarzeń, to wzmianka o wyprawie przeciwko Damaszkowi (stela Saba'a) i trybucie Mari' z Damaszku, Joasza z Izraela, Tyru i Sydonu nie musi pozostawać w związku z wyprawą piątego roku skierowaną przeciwko krajowi Hatti, to jest przeciwko północnej Syrii, tym bardziej że informacja ta została wzięta z innego dokumentu — listy trybutu. Proponowana na podstawie steli Tell al Rimah wczesna datacja tych wydarzeń nie jest więc konieczna, a na podstawie całokształtu wiedzy mało prawdopodobna. Natomiast zastosowanie przez kompilatora steli Saba'a wyrażenia *ina MU.5.KÁM*, „w piątym roku", choć dalej relacjonuje wydarzenia z frontu zachodniego z lat 805—796 pozwala stwierdzić, że w świetle dostępnych mu źródeł wyprawy na zachód zostały zainicjowane w piątym roku Adad-nirari III, to jest w zależności od daty śmierci Szamszi-Adada V w roku 806 lub 805. Z założenia tego wynika negacja tezy o regencji Semiramidy[44]. Biorąc pod uwagę występującą w stelach tytulaturę gubernatora Nergal-eresza (na którego rozkaz stele zostały wykonane), a ta, jak wiadomo, ulegała zmianom, autor datuje ich wykonanie na okres po roku 797, prawdopodobnie nawet po wyprawie roku 796. Ta datacja, oderwanie wiadomości o wyprawie przeciwko Damaszkowi i trybucie Damaszku, Izraela, Tyru i Sydonu od pierwszej części steli Saba'a traktującej o wyprawie piątego roku do północnej Syrii, a wreszcie kompleksowa analiza źródeł pozwoliła H. Tadmorowi proponować datację wyprawy przeciwko Damaszkowi i złożenie trybutów na rok 796 — rok wyprawy „przeciwko Mąnsuate" z listy *limmu*[45].

Wydaje się więc, że kwestię domniemanej regencji Semiramidy można uznać za definitywnie rozstrzygniętą.

---

[43] Tadmor, *o.c.* s. 141—150.

[44] Z artykułem W. Schramma autor zapoznał się już w trakcie druku własnego, toteż zaznacza jedynie, że w kwestii regencji Semiramidy poglądy W. Schramma, są „bardzo bliskie jego własnym" — *o.c.* s. 147, przyp. 31. H. Tadmor podkreśla także, że żadna królowa-matka nie była traktowana w Mezopotamii jako formalnie współrządząca z jej synem lub wnukiem.

[45] Por. także Tadmor, w: Millard, Tadmor, *o.c.* s. 61—64.

stado zarazi". Notuje je Cnapius (*Adagia* 309). U pisarzy polskich znajdujemy przykłady od Reja po czasy najnowsze. W *Postylli* Rejowej (k. 46 — r. 1557) czytamy: „Był wyrzucon od ludzkiej społeczności tak jako insza parszywa owca". Brückner (*Lit. pol.* 25) przytacza przykład: „Znalazła się i śród grona uniwersyteckiego owca parszywa". U Majewskiego i Stołyhwy (*o.c.* s. 252) znajdujemy odmianki zdania: „Strzegą się, by owcy parszywej".

Specyficzny charakter ma określenie złota owca — aurea ovis, czy częściej owca (baran) o złotym runie. W cytowanym przez Cycerona (*De natura deorum* III 27, 68) fragmencie tragedii Akcjusza *Atreus* podkreśla, że władzę królewską z woli Zeusa zapewniało mu posiadanie baranka, który złotym runem jaśniał w stadzie — *agnum inter pecudes aurea clarum coma*. Częstsze wzmianki o złotym runie znajdujemy u poetów epoki augustowskiej. Zarówno Propercjusz (II 26, 6), jak i Owidiusz (*Heroid.* 18, 144) wspominają złotą owcę, która przez morza wiozła Fryksosa i Hellę. Owidiusz kilkakrotnie nawiązuje do tego mitu. Nie tylko Hero, ale i Hypsipile wymienia ten niezwykły środek lokomocji — *Heroid.* 6, 2: *auratae vellere dives ovis*; 6, 104: *aurea Phryxeae terga revellit ovis*. W jednej zaś elegii (*Amor.* II 11, 4) przeklina poeta Argonautów, którzy wyprawili się po złote runo do Kolchidy i zapoczątkowali żeglugę po morzu — *conspicuam fulvo vellere*. Podobnie wypowiada się Medea w liście do Jazona (*Heroid.* 12, 7—8):

Hei mihi! cur umquam iuvenilibus acta lacertis
Phryxeam petiit Pelias arbor ovem?

Złotą przędzę z owcy Friksosa wspomina też Martialis (VI 3, 5—6):

Ipsa tibi niveo trahet aurea pollice fila
Et totam Phrixi Iulia nebit ovem.

Pisarze polscy nawiązują do mitu o złotym runie. Maciej Stryjkowski († po 1582) wspomina: „Argonautowie z Grecji do Kolchis po złote runo żeglowali". Linde przytacza użycie zwrotu w znaczeniu przenośnym: „Gdyby łaskawa fortuna, co bez brzytwy innym goli, dała strzyc swe złote runa mym życzeniom po jej woli".

Ovis placida. Najczęściej mówi się o owcy jako stworzeniu cichym, łagodnym (*o. placida, proba*). O łagodności, bezbronności owiec czytamy niejednokrotnie. U Horacego (*Epod.* 2, 16) znajdujemy zwrot: *tondet infirmas oves*, u Seneki (*natur. quaest.* VI 27, 4): *oves mollioris naturae*, w bajkach Fedrusa (1, 5, 3): *patiens ovis iniuriae*, w komentarzu do *Eneidy* (Serv. auct. *Aen.* VIII 128): *mite et quietum animal*. Nierzadkie są porównania. U Terencjusza w komedii *Adelphoe* 534 czytamy: *tam placidum quam ovem reddo* — „ugłaskam go jak owieczkę" (przekład M. Brożka). Sulpicius Severus (*dial.* II 9, 4) przytacza porównanie: *ove placidior* — „łagodniejszy od owcy". Warto odnotować informację przekazaną przez autora zbioru *De viris illustribus urbis Romae* (43, 1), że słynny dyktator z czasów drugiej wojny punickiej Q. Fabius Maximus Cunctator ze względu

znajdujemy od XVII wieku, np. kilkakrotnie u Potockiego († 1696) w różnych wersjach: „Trudno wilkowi jagnięcia wydrzeć z gardła" (*Ogród* I 556); „wilkowi jagnię z gardła wydrzeć żaden rozum, żadna moc temu nie poradzi" (*Moralia* III 61). W polszczyźnie, a także w innych językach częsty jest w użyciu zwrot: „i wilk syty, i owca cała", dla podkreślenia, że sprawę załatwiono ku zadowoleniu obu stron.

O owcach w zestawieniu z wilkiem czytamy często w *Nowym Testamencie*. W Ewangelii św. Mateusza (10, 16) znajdujemy zdanie wypowiedziane do apostołów: *Ecce ego mitto vos sicut oves in medio luporum, estote ergo prudentes sicut serpentes et simplices sicut columbae* — „Oto Ja was posyłam jak owce między wilki, bądźcie więc roztropni jak węże, a nieskazitelni jak gołębie"[16]. Podobne zdanie wypowiedziane do uczniów czytamy w Ewangelii św. Łukasza (10, 3), ale wyraz *oves* występuje tu tylko w dawnym przekładzie zwanym Itala; w Wulgacie zastąpiono go rzeczownikiem *agnos*: *Ite ecce ego mitto vos sicut agnos inter lupos*. W tekście greckim w pierwszym miejscu mamy πρόβατα, w drugim ἄρνας.

Wyraźne przeciwstawienie znajdujemy u św. Mateusza 7, 15: *Adtendite a falsis prophetis, qui veniunt ad vos in vestimentis ovium, abintus*[17] *autem sunt lupi rapaces* — „Strzeżcie się fałszywych proroków, którzy przychodzą do was w owczej skórze, a wewnątrz są wilkami drapieżnymi". Św. Augustyn (*c. Iulian.* 6, 7, 20) wyjaśnia: *lupi malos significant, oves autem bonos*. Często spotykamy zwrot o wilku, który ukrywa się w owczej skórze. Np. u Laktancjusza (*Inst.* V 3, 23) czytamy: *lupum sub ovis pelle celare*. W połączeniu z *pellis*, *vellus*, *vestimentum*, *facies* itp. występuje też przydawka przymiotnikowa: *ovilis*, *ovinus*, *ovillus*. Tak np. u św. Ireneusza (*praef.* 2) czytamy: *ne abripiantur quidam quasi oves a lupis ignorantes eos propter exterius ovilis pellis superindumentum*. A w komentarzu do ewang. św. Mateusza (*Op. imperf.* 19, 736) znajdujemy objaśnienie: *quae sunt vestimenta ovilia? species videlicet simulatae religionis, eleemosyna videlicet simulata vestimentum ovile est, non opus ovile*. U św. Augustyna (*bapt.* 2, 7, 11): *lupi rapaces qui pellibus ovinis indui cupientes*; w komentarzu zaś do ewangelii św. Jana 45, 10: *Iudas lupus pelle ovina tectus*. Jakby przeciwstawienie tego daje św. Leon Wielki (*serm.* 52, 3): *Iudas non iam ovina pelle velatus, sed lupino furore manifestus*. Inne przeciwstawienie mamy w przypowieści o sądzie ostatecznym u św. Mateusza (25, 32—33): *et congregabuntur ante eum omnes gentes et separabit eos ab invicem sicut pastor segregat ovis ab haedis et statuet oves quidem a dextris suis, haedos autem a sinistris* — „I zbiorą się przed nim wszystkie narody, a on je rozdzieli jedne od drugich, jak pasterz rozdziela owce od kozłów; owce postawi po prawej, a kozły po lewej swej stronie". Św. Augustyn (*de civitate dei* 20, 24) objaśnia: *bonos a malis*.

---

[16] W komentarzu Pseudo-August. czytamy objaśnienie: *discipulos suos propter innocentiam ovibus conparavit.*

[17] Tak Itala, *intrinsecus* Wulgata.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

THE GOLDEN RING OF GYGES: A NOTE ON "THE REPUBLIC" (II 359)

By

ROBERT HOLLANDER

"Now, the easiest way to give them that complete liberty of action would be to imagine them possessed of the talisman found by Gyges, the ancestor of the famous Lydian. The story tells how he was a shepherd in the King's service. One day there was a great storm, and the ground where his flock was feeding was rent by an earthquake. Astonished at the sight, he went down into the chasm and saw, among other wonders of which the story tells, a brazen horse, hollow, with windows in its sides. Peering in, he saw a dead body, which seemed to be of more than human size. It was naked save for a golden ring, which he took from the finger and made his way out. When the shepherds met, as they did every month, to send an account to the King of the state of his flocks, Gyges came wearing the ring. As he was sitting with the others, he happened to turn the bezel of the ring inside his hand. At once he became invisible, and his companions, to his surprise, began to speak of him as if he had left them. Then, as he was fingering the ring, he turned the bezel outwards and became visible again. With that, he set about testing the ring to see if it really had this power, and always with the same result: according as he turned the bezel inside or out he vanished and reappeared. After this discovery he contrived to be one of the messengers sent to the court. There he seduced the Queen, and with her help murdered the King and seized the throne" (tr. F. M. Cornford, London, Oxford University Press, 1941).

Thus Glaucon, displeased with Thrasymachus's argument and Socrates' rejoinder, presents his belief that justice is embraced only by those who fear punishment for wrongdoing, and not as a good in itself. Gyges, his version of *l'homme moyen sensuel*, uses justice only until he discovers the means to be unjust without detection. Glaucon's argument, combined with that of Adeimantus, which immediately follows it, is the argument to which the bulk of *The Republic* is addressed. When Socrates is finally successful in refuting the objections of Plato's brothers, he gestures in the direction of this passage, as though to remind Glaucon of the origin

szczególnie w *Psalmach* i *Księgach królewskich*, znajdujemy porównanie ludu izraelskiego do owieczek; pasterzami tej trzody są zwierzchnicy. W *Proroctwie* Ezechiela (34, 11—16) Jahwe zapowiada, iż sam będzie miał pieczę nad owcami swymi i ustanowi jednego pasterza, który będzie je pasł (34, 23): *visitabo oves meas et liberabo eas de omnibus locis... et suscitabo super ea pastorem unum qui pascat ea.* Poeci antyczni nazywali królów i wodzów pasterzami ludu (*pastores populi*, ποιμένες λαῶν). Było to wyrażenie poetyckie; tych, którzy chcieliby go użyć w prozie, nie pochwalał Kwintylian[23].

Nie dziwi nas tak wielka rola owcy w starożytnych porównaniach, sentencjach, przysłowiach, metaforach. U wielu ludów stada owiec stanowiły główną podstawę majątku. Według księgi *Genesis* sprawiedliwy syn Adama, Abel, był pasterzem i złożył w ofierze Bogu najprzedniejsze sztuki ze swej trzody; patriarcha Jakub przez dwadzieścia lat pasł owce u swego wuja Labana, zanim się usamodzielnił, pasterzami byli Mojżesz i Dawid. W świątyni jerozolimskiej składano każdego dnia, rano i wieczorem, ofiarę z baranka. Szczególnie uroczyste było spożywanie w święto Paschy jednorocznego baranka, wolnego od skazy (ἄμωμος — Sept., *immaculatus* — Wulg.). U Rzymian hodowla owiec odgrywała dość dużą rolę w gospodarstwie wiejskim, zwłaszcza w okresie, kiedy uprawa roli w Italii nie wytrzymywała konkurencji z krajami zamorskimi, z których sprowadzano tanie zboże. Znaczne tereny italskie zamieniano wtedy na pastwiska. Owce dostarczały mięsa, skór, wełny, mleka, z którego wyrabiano sery i masło[24]. Kato daje kilka rad, jak czerpać korzyści z owiec (rozdz. 150). Charakterystyczne jest zdanie Persjusza (*sat.* II 49): *crescit ager, crescit ovile* — o bogactwie człowieka. Cycero w swoim piśmie o przyjaźni przytacza zdanie Scypiona, że ludzie więcej troskliwości wykazują w innych sprawach niż w pozyskiwaniu przyjaciół: każdy może powiedzieć, ile ma kóz i owiec, lecz nie jest w stanie podać liczby swoich przyjaciół; dokłada się wielkich starań, aby zdobyć właśnie kozy i owce, lecz przyjaciół dobiera się niedbale[25].

Na omówionym przykładzie podobnie jak na wielu innych śledzić możemy, jak antyczne twory literacko-językowe przechodziły do zasobu językowego Polaków i innych narodów. Dostawały się zaś głównie dwoma kanałami, poprzez szkołę i Kościół. W tym wypadku, gdy chodzi o powiedzenia związane z owcą i barankiem, ważniejszą rolę od sali szkolnej odgrywała ambona, która pozwalała przyswoić sobie wiele gotowych zwrotów także tym, którzy stosunkowo niewielkie zdobyli wykształcenie. A owe obrazowe i alegoryczne zjawiska językowe miały charakter trwały,

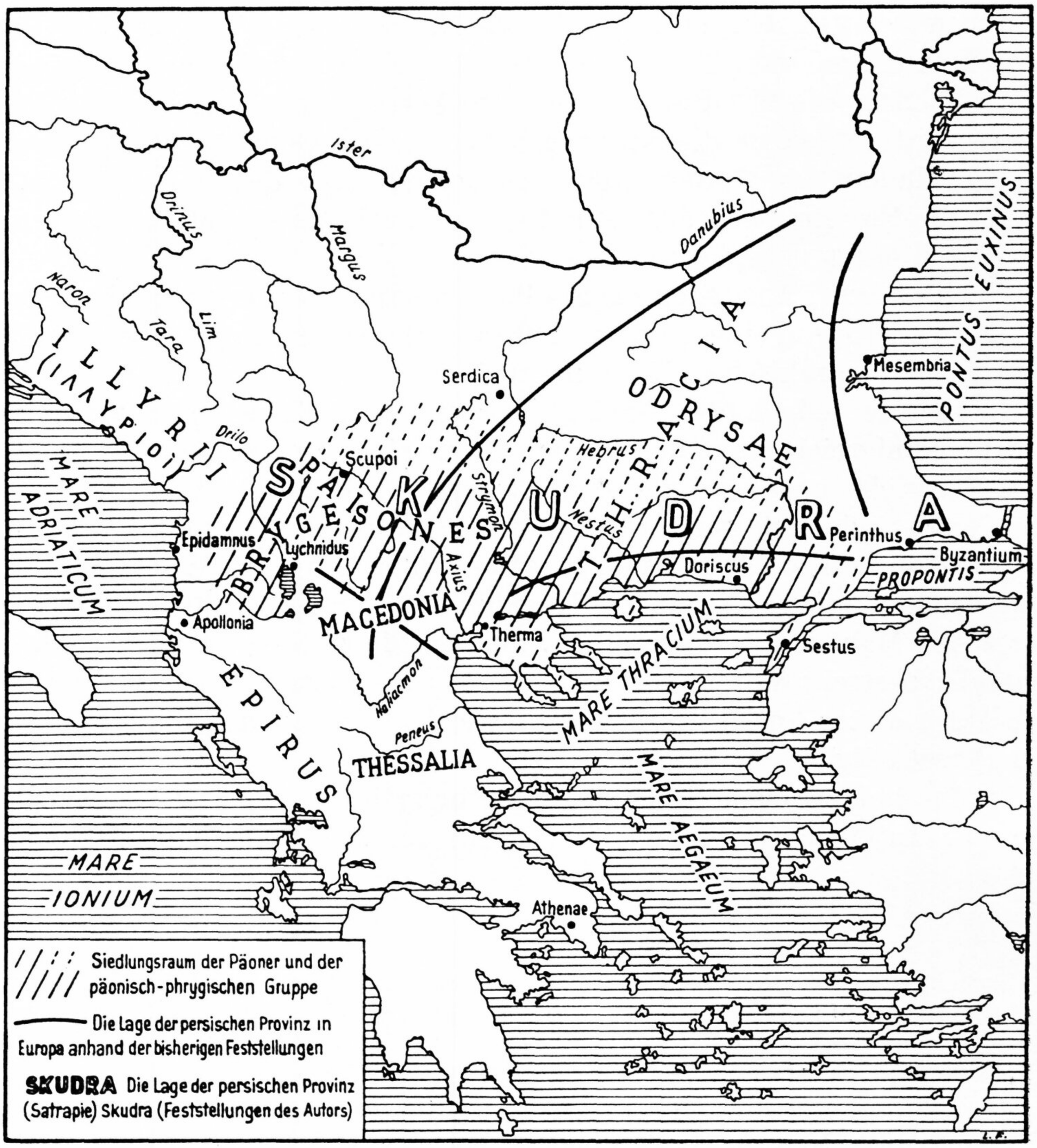
---

[23] *Instit. orat.* VIII 6, 18: *At ego in agendo nec pastorem populi auctore Homero dixerim* etc.

[24] Cf. Plinius, *Natur. hist.* 28, 133: *butyrum pinguissimum ex ovibus.*

[25] Cicero, *Laelius* 17, 62.

Problems vorgelegt; A. Fol[15], obwohl er die Existenz einer Provinz mit dem Namen Skudra in Europa nicht bezweifelt, hat ernsthafte Bedenken bezüglich ihrer Identität mit Thrakien. Der Autor schränkt das Territorium der Provinz auf das Land ein, das südlich von Rhodopen, am Thra-

[15] А. Фол, *Политическа история на Траките* (A. Fol, Politische Geschichte der Thraker), Sofia 1972, S. 32, 92, 93; ders., *Демографска и социална структура на Древна Тракия* (Demographische und Gesellschaftliche Struktur des alten Thrakiens), Sofia 1970, S. 102, 103, 240 Anm. 44; Verhältnismäßig wenig Aufmerksamkeit zollte unserem Problem der große Kenner der thrakischen Geschichte G. I. Kazarov, der Verfasser eines Buches, das an seiner Aktualität nicht verloren hatte: *Пеония. Приносъ къмъ старата етнография и история на Македония* (Päonien. Beiträge zur alten Ethnographie und Geschichte Makedoniens), Sofia 1921. Ebenfalls wenig Aufmerksamkeit schenkte unserem Problem Irvin L. Merker, *The ancient Kingdom of Pajonia*, Balkan Studies VI 1, 1965, S. 35–55.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

EINIGE BEMERKUNGEN ZUR LOKALISIERUNG DER PERSISCHEN PROVINZ (SATRAPIE) SKUDRA

Von

WŁODZIMIERZ PAJĄKOWSKI

I

Das Problem der persischen Herrschaft in Europa wird oftmals behandelt; trotz dessen ist nicht allen Faktoren, die mit der Expansion der Achämeniden in diesem Teil der alten Welt im Zusammenhang stehen, diegleiche Aufmerksamkeit geschenkt worden. Zu den weniger erforschten Problemen gehört mit aller Sicherheit das der persischen Provinzialorganisation in Europa.

Die Existenz einer persischen Provinz in Europa ist mit Sicherheit durch Herodotos bestätigt, der von ihr in der Schilderung der dem persischen König durch verschiedene Völker des Imperiums gezahlten Tributen spricht[1]. Statthalter dieser Provinz in Europa war in der Zeit der Xerxes-Expedition Artayktes; die Stadt Sestos in Thrakischen Chersonesos[2] war hingegen seine Residenz. Aber sowohl das Problem der Größe der Satrapie als auch die Chronologie und Umstände ihrer Entstehung sind von Herodotos weniger präzis dargestellt; er spricht im allgemeinen von der Abhängigkeit der nördlich von Thessalien seßhaften Völkern vom König[3]. Herodotos fügt dann noch hinzu, daß die östlich von den Makedonen seßhaften Völker schon von Megabazos, später hingegen von Mardonios unterworfen worden sind[4]. Mardonios hatte in die Reihe persischer Untertanen auch die Makedonen[5] einverleibt. Auch bei Herodotos fehlt der Name der persischen Provinz in Europa.

Die persische Herrschaft in Europa in Form einer organisierten Provinz scheint auch durch die persischen Quellen bestätigt worden zu sein.

---

[1] Herodoti *Historiarum Libri IX*, ed. R. H. Dietsch, Lipsiae 1925, III 89–96 (Zit. Her.).

[2] Her. IX 116.

[3] Her. III 96.

[4] Her. VII 108.

[5] Her. VI 44.

przez historyków i filologów-orientalistów. Efektem tej sytuacji jest wybitnie relacyjny charakter komentarza Autora. Można stwierdzić, że K. Głombiowski zapoznał się wnikliwie i w przejrzysty sposób zrelacjonował polskie badania, przy czym słusznie podkreśla wyważony i daleki od jednostronnego negowania stosunek polskich uczonych do dzieła Ktezjasza. Autor dotarł również do większości prac z XIX i XX wieku mniej więcej do połowy lat 60-tych i wykorzystał je w sposób nie budzący poważniejszych wątpliwości. Liczne braki dotyczą natomiast prac, głównie orientalistycznych, publikowanych w ostatnich kilkunastu latach. Odnotowuję ten fakt, aczkolwiek zdaję sobie sprawę z tego, że zarzut taki można postawić niemal każdej polskiej pracy z zakresu Orientu czy Antyku. Jest jednak faktem, że braki te w szczególnie poważnym stopniu zaciążyły na wynikach pracy K. Głombiowskiego.

Podstawą komentarza K. Głombiowskiego stała się przede wszystkim praca F. W. Königa. Tymczasem wiele poglądów tego badacza miało wielce dyskusyjny charakter już w momencie opublikowania jego pracy[6]. Zdarzają się także w tej pracy zwykłe błędy lub przeoczenia, których wobec śmierci autora w roku publikacji książki ten wielce zasłużony dla rozwoju orientalistyki, choć zarazem dyskusyjny w swych poglądach badacz nie był już w stanie poprawić. Szczególnie tam, gdzie dochodziło do styku źródeł antycznych i klinowych tekstów, F. W. König puszczał niejednokrotnie wodze fantazji i wysuwał koncepcje, których zaakceptowanie jest wręcz niemożliwe. K. Głombiowski przyjmuje niektóre z tych poglądów, przy czym zdarzają się także przypadki niewłaściwego zrozumienia myśli wiedeńskiego uczonego. Stąd w dalszej części tego tekstu trzeba będzie dyskutować nie tylko z oryginalną myślą K. Głombiowskiego, lecz także z przyjętymi przez niego poglądami F. W. Königa. Pragnę zastrzec, że poniższy komentarz dotyczy głównie *Assyriaká* i w pewnym tylko stopniu *Persiká*, a mianowicie kilku zagadnień, do których istnieją odpowiednie źródła zapisane pismem klinowym. Pominę natomiast całkowicie *Indiká*. Wartość komentarzy K. Głombiowskiego, jak i historyczną wartość tego dzieła Ktezjasza z Knidos może bowiem ocenić właściwie tylko kompetentny indolog.

Złożony z 33 fragmentów ekscerpt Diodora w połowie poświęcony jest Semiramidzie i omawia jej pochodzenie, młodość, a wreszcie jej działalność jako samodzielnej władczyni Asyrii (II 4—20). Podstawowe zadanie, jakie w związku z tym stoi przed badaczem, to odpowiedź na pytanie: na ile legenda ta odzwierciedla rzeczywiste wydarzenia historyczne. Przyjmując identyfikację Semiramidy z Sammuramat, żoną Szamszi-Ada-

---

[6] Nader krytycznie do pracy F. W. Königa ustosunkowuje się Bigwood, *o.c.* s. 195, przyp. 4; i tenże, *Ctesias' Account of the Revolt of Inarus*, Phoenix XXX 1976, s. 1, przyp. 1, oraz M. W. Stolper, *Management and Politics in Later Achaemenid Babylonia*, Xerox University Microfilm, I, Michigan 1974, s. 11, który uważa komentarz za przestarzały.

Odrębne zagadnienie to problem historycznych wydarzeń i postaci, które złożyły się na ostateczny kształt legendy o Semiramidzie jako królowej, samodzielnej władczyni państwa asyryjskiego. W tym względzie można uznać za trafną opinię F. W. Königa[46], że na jej ukształtowanie poważny wpływ wywarła niewątpliwie wysoka pozycja Sammuramat na dworze trzech kolejnych władców: teścia Salmanasara III, męża Szamszi-Adada V i syna Adad-nirari III. F. W. König sądzi również, że Semiramidzie zaczęto przypisywać także czyny innej wielkiej królowej asyryjskiej — Naqî'a-Zakutu, żony Senacheryba, wywierającej przemożny wpływ nie tylko na męża, lecz także na syna Asarhaddona i wnuka Aszurbanipala, któremu w znacznej mierze ułatwiła zdobycie tronu. Można natomiast wątpić, czy słuszna jest propozycja utożsamiania obu kobiet już w tradycji asyryjskiej[47]. Wydaje się, że na dworze Aszurbanipala i jego dwóch następców pamięć o niej była zbyt żywa, a czas, jaki upłynął od jej śmierci, nazbyt krótki, by mogło dojść do ukształtowania się tej legendy. Nie można natomiast wykluczyć, że jeszcze za życia Naqî'a-Zakutu lub wkrótce po jej śmierci zaczęto snuć porównania między obu wyjątkowymi w dziejach Asyrii królowymi. Stąd prowadziła prosta już droga do ostatecznego połączenia obu postaci i ich rzeczywistych i domniemanych czynów. Dokonało się to jednak nie w Asyrii w Niniwie, gdzie fakty były jeszcze zbyt dobrze znane, lecz nieco później, najprawdopodobniej w Babilonie. Z czasem legenda ta, krążąca zapewne w różnych lokalnych wersjach, została wzbogacona poprzez przypisanie Semiramidzie czynów Sargona II i jego następców, w tym głównie Senacheryba. Tak właśnie rozwój tej legendy ujmował F. W. König. Trzeba podkreślić, że według F. W. Königa do legendy Semiramidy została włączona legenda Senacheryba, w której Senacherybowi przypisywano także czyny jego następców: Asarhaddona i Aszurbanipala. Twierdzenie K. Głombiowskiego, że: „Na ukształtowanie się późniejszej legendy o Semiramidzie nie wpłynęły tylko, jak utrzymuje König [podkr. — S. Z.], wojenne i pokojowe czyny samego Senacheryba"[48], zniekształca w istocie koncepcję wiedeńskiego badacza.

Brak jest zgody wśród uczonych w kwestii pochodzenia historycznej Semiramidy. Aczkolwiek akadyjskiej etymologii imienia nie udało się jednoznacznie udowodnić[49], mimo to najwięcej zwolenników ma kon-

---

[46] König, *o.c.* s. 37–40; Głombiowski, *o.c.* s. 60–61.

[47] König, *o.c.* s. 39; Głombiowski, *o.c.* s. 61.

[48] Głombiowski, *o.c.* s. 61. Następująca w ślad za tym stwierdzeniem argumentacja pochodzi w całości od F. W. Königa.

[49] W. F. Albright, The American Journal of Philology LXVI 1945, s. 100 nn (cyt. za W. Baumgartner, *Herodots Babylonische und Assyrische Nachrichten*, Ar.Or. XVIII 1950, nr. 1–2, s. 86) opowiada się za zachodniosemicką etymologią i tym samym za pochodzeniem Semiramidy z Zachodu. Zob. także obszerną dyskusję w pracy Eilersa, *o.c.* s. 39 nn.

wyrażania kar w formie kruszcowej wypada uznać połowę V wieku p.n.e., a nie dopiero rok wydania *lex Papiria Julia*[37].

Liczne przekazy antycznych historiografów, głównie Liwiusza, wskazują na stosunkowo wczesne uczestniczenie metali nieszlachetnych w życiu ekonomicznym społeczeństwa rzymskiego. Wprawdzie jak dotąd uznawano je raczej za klasyczne przykłady późniejszych interpolacji, a niektórzy nawet spośród badaczy byliby skłonni odrzucać autentyczność wszelkich wzmianek o asach w V wieku p.n.e.[38], ale warto może jednak nadmienić, iż we fragmentach dotyczących wysokości łupów rzymskich w tym okresie czy też poświęconych zawieranym podówczas transakcjom kupna-sprzedaży wspomina się jedynie o wyrażonych w greckich i rzymskich jednostkach wagi ilościach metali; odbiegają one przy tym zdecydowanie od rzędu wielkości cytowanych przy okazji późniejszych wydarzeń przez tychże samych autorów[39]. Również wydanie ustawy o długach wchodzącej w skład *leges Liciniae Sextiae*, która zapewne odzwierciedla „przedmonetarny" kryzys gospodarczy na początku IV wieku p.n.e., zdaje się przemawiać za podobną interpretacją[40]. Italia w początkowym okresie nie dysponowała w zasadzie własnymi zasobami metali monetarnych i dopiero zawarcie przez Rzym przymierza z Kartaginą wydatnie poprawiło sytuację na tym polu. Zapewne do bogatego w kruszce Tartessos należy odnieść wzmiankę u Polibiusza dotyczącą drugiego rzymsko-kartagińskiego traktatu pokojowego[41]. Tak więc u progu wojen punickich Rzym posiadał dostęp do złóż miedzi występujących w Etrurii i na Elbie oraz na wybrzeżu Morza Tyrreńskiego od Populonii aż do Volaterra. Można również sądzić, iż chalkidyjska kolonizacja Ischii, a następnie Kume miała na celu uzyskanie dostępu do miejscowych, bogatych kopalni metali monetarnych.

U podłoża późniejszego w porównaniu ze światem greckim powstania pieniądza rzymskiego legły w głównej mierze zarówno trudności kruszcowe, jak i praktyczne potrzeby wzmożonej wymiany handlowej, które przemawiały za koniecznością wprowadzenia pieniądza w nowej postaci[42]. Wprawdzie już wkrótce po okupacji Neapolu około roku 326 p.n.e. wy-

---

[37] Gintowt, *o.c.* s. 16; Crawford, *Early Roman Economy*, s. 198 n.

[38] Zob. *ibidem*.

[39] Liv. II 17,6, II 42,2, III 10, III 22,9, III 29,4, III 31,4, III 61,10, III 70, 13, IV 10,7, IV 19,6, IV 29,4, IV 53,10, IV 55,8, V 14,7, V 19,8, V 22, V 23,10, V 25,7–10, V 26,8; Dion. Hal. IX 27,3. Por. Liv. IV 60, X 46. Zob. również Frank, *An Economic Survey*, s. 24 n.

[40] Heurgon, *o.c.* s. 191.

[41] Polib. III 24,5. Zob. również L. Bernabo-Brea, *Sicily before the Greeks*, London 1957, s. 102; Heurgon, *o.c.* s. 66.

[42] Zob. L. Breglia, *A proposito dell' „aes signatum"*, Annali dell' Istituto Italiano di Numismatica XII–XIV 1965–1967, s. 269 n.; P. Lévèque, *La genèse et les premièrs réductions du monnayage romain* w: *Les „dévaluations" à Rome, Époque Républicaine et Impériale (Gdańsk, 11–19 octobre 1978)*, Rome 1980, s. 19 n.

Ovis et pastor. Owce stanowią przedmiot troski pasterza; bez jego opieki są bezradne i stają się łatwym łupem wilka. Przestraszone błąkają się rozproszone i żałośnie beczą. Np. Fronto (34, 4) pisze: *oves consternatae disperguntur, aliae alibi palantes balantesque oberrant.* Stąd określenie *ovis erratica* lub *ovis erronea.* W *Piśmie Świętym*, zarówno Starego jak i Nowego Testamentu często znajdujemy porównania ludu Pańskiego do owiec bez pasterza. W księdze *Liczb* (*Num.* 27, 17) Mojżesz zanosi prośby do Jahwe o ustanowienie wodza, „by lud Pański nie był jak owce bez pasterza" — *ne sit populus Domini sicut oves absque pastore*[18]. Do owego miejsca nawiązuje Ewangelia św. Mateusza 9, 36: *Videns autem turbas misertus est eis, quia erant vexati et iacentes sicut oves non habentes pastorem.* — „A widząc tłumy litował się nad nimi, ponieważ byli znękani i porzuceni jak owce nie mające pasterza". Toteż nieprzyjaciele owiec atakowali przede wszystkim pasterza. U proroka Zachariasza (13, 7) czytamy: *Percute pastorem et dispergentur oves* — „Uderz pasterza, a rozproszą się owce". Powołują się na to miejsce ewangelia (Mateusz 26, 31, Marek 14, 27). *Słownik wileński*, a za nim *Słownik warszawski* przytacza zdanie: „Ugodź pasterza, a rozpierzchnie się trzoda". Porównanie „jako błędne owce" spotykamy już u Reja (w *Postylli* 30 — r. 1552). U Władysława Orkana mamy antytezę: „Oni idą kierdelami, a my jak te owce samotnice, rozsypane po uboczy daleko". Podobne przesunięcie znaczeniowe obserwujemy przy wyrazie pochodnym *ovile.* Używa się przymiotnika *ovilis, -e*; neutrum występuje w funkcji rzeczownika i oznacza miejsce, gdzie przebywają owce, owczarnię, a także stado owiec. W Rzymie określano tak ogrodzone miejsce na Polu Marsowym (częściej nazywane Saepta), gdzie odbywało się głosowanie ludu rzymskiego. Według legendy Romulus gromadził tutaj pasterzy. U pisarzy chrześcijańskich używa się tego wyrazu przenośnie na określenie zgromadzenia wiernych, świątyni chrześcijańskiej, klasztoru.

W Ewangelii św. Łukasza czytamy przypowieść o zaginionej owcy jako symbolu grzesznika. Pasterz zostawia stado i szuka owcy, która zginęła. A gdy ją znajdzie, bierze z radością na swe ramiona i wraca do domu; tu sprasza przyjaciół i sąsiadów i mówi im: „Cieszcie się ze mną, bo znalazłem owcę, która mi zginęła" — *congratulamini mihi, quia inveni ovem meam, quae perierat* (Luc. 15, 6). Przypowieść ta (którą podaje także św. Mateusz 18, 12) nawiązuje do psalmu 118: *Erravi sicut ovis quae periit*[19]; *quaere servum tuum, quia mandata tua non sum oblitus* — „Błądzę[20] jak owca, która zginęła; szukaj swego sługi, bo nie zapomniałem o Twoich

---

[18] Tak w Wulgacie. Itala ma: *non erit synagoga domini sicut oves, quibus non est pastor.* Tłumaczenie polskie podałem według Wujka; w *Biblii Tysiąclecia* czytamy: „by zgromadzenie Jahwe nie było jak stado bez pasterza". Ten sam zwrot znajdujemy w II księdze *Paralipomenon* 18, 16.

[19] Itala: *erravi sicut ovis perdita.*

[20] U Wujka: „zbłądziłem".

of resurgent men there, then to go to Arimathea and write down what they had seen and heard in the abyss. After they had done so they handed one writing over to Nicodemus and the other one to Joseph, then they suddenly disappeared. In spite of these testimonies Pharisees denied Christ's divinity, driven to desperation that his glory would spread all over the world. Meanwhile, Joseph and Nicodemus went to Pilate whom they described and explained what had happened. Pilate started trembling with dread, he took down their account and placed it in the files of the praetorium, crying with regret that the anger of lying priests had caused Christ's condemnation; thinking a lot about it he went to the temple. He called the priests-offenders, told them to show him the books which were kept there to get to know the truth about Christ, if he was really the son of God, and when he was to be born. Pharisees quoted adequate passages from the *Bible* and reckoned the date of his arrival which was consistent with the data about Jesus and with prophecies; identifying him with the crucified they besought Pilate not to make this news public. Pilate was indignant at it, he left the temple cursing the shrewdness of hypocritical priests who did not believe in Christ and unanimously decided to oppress his disciples and protect Moses' Order.

This is a very short outline of the groundwork on which Mareniusz based his epos. To show at least in outline how this Grecian poet transformed the original text of Nicodemus' *Gospel* we have to analyse both the structure of the epic poem and its literary style comparing it with the basic text, i.e. with the Latin version. It has to be said in advance that Mareniusz's report differs in many details and even in whole episodes from the basic text as far as the substance is concerned. The ways of his invention are very abstruse and they cannot be presented in a short outline. To get a general idea about Mareniusz's work I shall not deal with the whole composition but only with some chosen points which seem important and which characterize the poet's attitude towards the original, namely the introductory part which makes the epos in question quite different from the tradition of both Greek and Latin versions; next I shall deal with the middle part of the text in which two literary works which Tischendorf thought separate, i.e. *Gesta Pilati* and *Descensus ad inferos*, are presented as one composition similarly as it is in the case of the Latin version; and last I shall deal with the ending which shows wide differences.

Mareniusz began his epos following *Iliad*, i.e. with the call and prayer for inspiration in the song about the fatal anger of Pharisees. Let us quote a fragment of the beginning to introduce the atmosphere of the composition (lines 1–7):

[1] Μῆνιν ἄειδε, πάτερ νεφεληγερέτη, φαρισαίων
οὐλομένην. Οἱ θεσμοπόλοι εὔχονται ἀρ' εἶναι
δεξιτέρῃ μάλα χειρὶ νόμων Μωσῆος ἐχέσκειν,

θέσφατον ἠδὲ λόγον, θεοπνεύστων εἶτα προφήτων
σοῦ δ' ἔτι καὶ γένος ὑψόθεν καὶ στήριγμα δινωτόν.
'Ανέρας οἳ δὲ μάλιστα κύνεσσιν ἐλώρια χηστοὺς
οἰωνοῖσί τε πᾶσιν ἔτευξαν ἀϊδρ[..][17] σαυτῶν.

(lines 10—12):

Χαῖρε πάτερ, μέγα χάρμα, μέγ' ἀνθρώποισιν ὄνειαρ.
Αὐτὸς καὶ πρότερος γενεῇ θώκοις τε πόλοιο
εἰ θέμις εὐχομένῳ, τέκμηρον πᾶσαν ἀοιδήν.

After this introductory part he presented the preliminaries of the event: the devil awakes Pharisees to fight, and deceives Judas, who being greedy, in a long speech persuades the priests about the danger caused by Jesus, that he carries away people with his miracles, he destroys the Old Order and creates his own new one which deprives them of their power. In an extensive utterance the council of priests considers him a great advisor and Judas explains where and when Jesus may be caught; then he is paid by delighted priests, and being happy with the money he got he goes to Jesus. This is the end of the extensive *prooimion* which consists of 88 lines and was created by Mareniusz himself. Only now the report begins which is taken from the basic text; the latter has two introductions at the beginning which testify to the circumstances and the time when the text was created, to its further history and people connected with it.

Mareniusz gave this part of his composition a marginal title *Enarratio temporum*. From now on he would follow the basic text but would choose freely the elements of the plot of each part of the text. First, he transformed the report given in two introductions of the Latin text into one chronological unit. The first introduction to the Latin *Gesta* gives the story how Aenias found the Hebrew text and translated it into Greek, the second introduction deals with the historical setting of the events i.e. of the trial and Passion of Christ, namely the dates when Tiberius and Herod lived and the names of consuls and the highest priests in Jerusalem, it also gives information that the events were taken down in Hebrew by Nicodemus. Mareniusz described it the other way round; first, he gave the historical background of the events and only then the fact they were written down in Hebrew by Nicodemus and translated into Latin (!) in Theodosius' times (Mareniusz: "Αὐσονίῃ φωνῇ", Latin *Gesta*: "in ethnicas litteras"). There were also some other changes like the omission of the role which Aenias played, the omission of names of some consuls, the change of the date of the Olympic games from 202 into 200 (or is it

[17] The two letters are corrupt here, probably should be ἀϊδρίῃ of ion. ἀϊδρίη or ἄϊδρες shortened *metri causa*.

kischen Meer gelegen ist. Chr. Danov[16] hingegen, der nicht nur die Identität Skudra mit Thrakien bestreitet, scheint überhaupt die Existenz einer persischen Provinz in Europa bezweifelt zu haben.

Wie es aus der obigen Übersicht hervorgeht, ist das Problem der persischen Provinz in Europa bisher nicht gelöst worden. Die Ursache eines solchen Sachverhaltes ist sicherlich die Flüchtigkeit der Information von Herodotos einerseits sowie auch ihre nicht allzu präzise Interpretation andererseits. Es handelt sich hier im allgemeinen um einen Informationenkomplex, der die nach dem Feldzug gegen die Skythen durch die Perser ergriffenen Maßnahmen betrifft. Die Aufmerksamkeit sollte besonders auf den Verlauf und den Ausgarg der Expedition von Megabazos und Mardonios gerichtet werden.

II

In der Zeit des Feldzugs gegen die Skythen sind unter die persische Herrschaft Geten und Thraker sowie die griechischen Küstenstädte geraten. Im Süden erstreckte sich die persische Herrschaft bis auf das Thrakische Chersonesos. Sestos war hier das wichtigste Zentrum[17]. Als Dareios I. Europa verließ, ist die Armee unter Befehl Megabazos' geblieben, mit dem Auftrag, jedes Volk und jede Stadt zu unterjochen. Der Heerführer erfüllte den Auftrag und unterjochte die an der Küste seßhaften Völker; in ähnlicher Weise auch die griechischen Städte. Erobert wurde auch Perinthos[18]. Wie es scheint waren den Persern auch Edoner unterordnet, wofür die Tatsache spricht, daß dem Histiaios von Milet die Stadt Myrkinos durch Dareios I. geschenkt worden war[19].

Für unser Problem sind jedoch die mit der Unterwerfung der Päoner im Zusammenhang stehenden Umstände von besonderer Bedeutung. Den Befehl zur Unterjochung der Päoner erteilte Dareios nach seiner Rückkehr nach Asien. Er sollte angeblich beschlossen haben, sie nach Asien zu bringen, da sie äußerst fleißig waren, was von der Schwester zweier zum König angekommenen Vertreter der päonischen Aristokratie Pigres und Mastyes demonstriert worden war. Sie kamen zum König, seine Hilfe beim Aufzwingen ihrer Herrschaft den Päonern zu erbitten. Die Päoner waren am Strymon seßhaft[20]. Megabazos, nachdem er den Befehl erhalten hatte, brach gegen die Päoner auf.

Kurz vor dem Zug Megabazos' hatten die am Strymon seßhaften Päoner eine gewisse Aktivität aufgewiesen, die in ihrem Auftreten gegen

---

[16] Хр. Данов, *Древна Тракия* (Chr. Danov, Altthrakien), Sofia 1969, S. 346–348 (Zit. Danov, Altthrakien); ders., *Траки* (Thraker), Sofia 1979, S. 97–98.

[17] Her. IV 143; IX 116.

[18] Her. V 2, 3, 10.

[19] Her. V 11.

[20] Her. V 12, 13.

die Stadt Perinthos, deren Bewohner eine große Niederlage erleiden mußten[21], ihren Ausdruck fand. Trotz der früheren Unterwerfung Perinthos' waren die Päoner nicht imstande gewesen, die eigene Unabhängigkeit zu wahren. Die besiegten Päoner wurden von Megabazos nach Phrygien in Asien übersiedelt. Dasgleiche widerfuhr den Siriopäonern, Päoplern sowie den bis zum Prasias-See seßhaften Völkern[22]. Megabazos war jedoch nicht imstande gewesen, diejenigen Völker zu unterwerfen, die um den Pangaion-Berg seßhaft waren, auch nicht die Doberer, Agrianer, Odomanter als auch die Völker um den Prasias-See[23].

Nach der Unterwerfung der Päoner hatte Megabazos eine Gesandschaft zu Amyntas, dem Herrscher Makedoniens geschickt, mit der Forderung, die Herrschaft des persischen Königs anzuerkennen[24].

Während des Jonischen Aufstandes ist die Mehrheit des in der Zeit des Feldzuges Megabazos' Eroberten von den Persern abgefallen. Die Ereignisse in Byzanz und Chalkedon[25] sind eher ein Beweis für den vollen Verfall der persischen Herrschaft in Europa. Die Päoner, das allgemeine Chaos nutzend, sind in ihre ehemaligen Wohnsitze zurückgekehrt[26]. Aus Byzantium ist die persische Besatzungsmannschaft vertrieben worden[27]. Eine gewisse Rolle in der Einschränkung der persischen Herrschaft hatten sicherlich die Skythen gespielt, deren Vergeltungsexpedition bis zum Thrakischen Chersonesos vorgedrungen ist[28]. Vom Verfall der persischen Herrschaft zeugt indirekterweise auch die mißlungene Expedition Aristagoras' von Milet, der Herr über Myrkinos war und der beim Versuch, seine Besitztümer zu erweitern, von den Autochtonen ermordet worden ist[29]; es konnten die Edoner gewesen sein.

Der nächste persische Heerführer Otanes, außer der Bezwingung der Byzantier[30], hatte wohl in Europa nichts mehr erreichen können.

Ein Situationswandel ist zu verzeichnen, als 492 v.u.Z. Mardonios an die Heeresspitze gestellt wurde. Die persische Expedition unter Mardonios sollte, falls die Informationen von Herodotos glaubwürdig sind, eine große Aufgabe erfüllen; er sollte u.a. Eretria und Athen[31] erobert haben. Auch die Makedonen sind durch Mardonios den Persern unterworfen worden[32]. Der Weg zu diesem Ziel führte durch die Wiederher-

---

[21] Her. V 1.
[22] Her. V 1, 12, 13, 14.
[23] Her. V 16.
[24] Her. V 17.
[25] Her. VI 33.
[26] Her. V 98.
[27] Her. V 103.
[28] Her. VI 39–42.
[29] Her. V 126.
[30] Her. V 26.
[31] Her. VI 43.
[32] Her. VI 44.

krajowi Hatti, to jest do północnej Syrii. W ten sposób wyeliminowana została nastręczająca uczonym tak wiele kłopotów sprzeczność danych steli Saba'a z danymi listy eponimów. Wychodząc z założenia, że tak wczesna datacja panowania Joasza jest nieuzasadniona, autor proponuje datować wiadomość o trybucie Mari'[36] z Damaszku, Joasza z Izraela oraz Tyru i Sydonu (stela Tell al Rimah) i wyprawę przeciwko Damaszkowi (stela Saba'a) na rok 802, to jest rok wyprawy „przeciwko morzu" według listy *limmu* (eponimów). Oznacza to, że w jego koncepcji obie stele relacjonowały wydarzenia z dwóch wypraw zachodnich: z roku 805 i 802[37].

W dalszej części artykułu W. Schramm wykazuje, że pozbawione są realnych podstaw opinie o małoletniości Adad-nirari III w momencie śmierci jego ojca. I tak pojawiający się w dwóch tekstach[38] jednobrzmiący fragment o wybraniu Adad-nirari III na króla „w jego dzieciństwie" zalicza autor do szablonowych zwrotów, podkreślających jedynie legalność sprawowania władzy. Autor podważa również drugi argument, który miał tkwić w wierszach 11—12 steli Saba'a[39]. Prawidłowość tego przekładu E. Ungera kwestionowali już stanowczo A. Poebel[40] i H. Donner[41]. Nowy przekład w brzmieniu: „w piątym roku, po tym jak majestatycznie na tronie królewskim zasiadłem", rozumiany jest w tym sensie, że wyprawa do Syrii nastąpiła w piątym roku od objęcia przez Adad-nirari III władzy w państwie. Wreszcie nie jest argumentem za regencją posiadanie przez Semiramidę steli wśród stel królewskich w Aszur. Oprócz niej takie stele posiadały przynajmniej dwie inne królowe, które bez wątpienia nie sprawowały władzy królewskiej. Zatem stela wskazuje jedynie na przynależność do rodziny królewskiej i wysoką, wpływową w niej pozycję[42].

Artykuł W. Schramma stanowi niewątpliwie przełom w długotrwałej dyskusji nad regencją Semiramidy, choć nie wszystkie jego tezy okazały

---

[36] Według Cody, *o.c.* s. 327 i s. 337, nie jest to imię, lecz tytuł „mój pan". Opinię tę akceptuje Lipiński, który identyfikuje tego władcę z Hazaelem (*o.c.* s. 90, przyp. 133). Inaczej Cazelles, *o.c.* s. 113, który identyfikuje go z Ben-Hadadem. Forma *Mari'* miała powstać stąd, że słowo „syn" znaczy po hebrajsku *ben*, po aramejsku *bar*, a po asyryjsku *mar*. Por. podobnie H. Tadmor, w: Millar, Tadmor, *o.c.* s. 63, p. 22.

[37] Wiersze 4—6a steli Tell al Rimah i wiersze 11—18a steli Saba'a miały omawiać wydarzenia z roku 805, a wiersze 6b—12 steli Tell al Rimah i 18b—20 steli Saba'a wydarzenia z roku 802. W tej koncepcji w roku 802 Joasz byłby już królem Izraela.

[38] Przekład tekstów: ARAB I, § 739—741 i § 743. Por. transliterację pierwszego u Tadmora, *o.c.* s. 148—149.

[39] Schramm, *o.c.* s. 518.

[40] Por. przypis 19.

[41] Donner, *o.c.* s. 55: „im 5. Jahr, nachdem ich mich erhaben auf den Thron des Königtums gesetzt hatte". Por. także Schramm, *o.c.* s. 518: „im fünften Jahre, nachdem ich mich feierlich auf den Königsthron gesetzt hatte". Zob. także B. Meissner, Deutsche Literaturzeitung XXXVIII 1917, Nr 2, s. 55, który ze swoich obserwacji nie wyciągnął prawidłowych wniosków i podtrzymywał koncepcję regencji wysuniętą przez E. Ungera.

[42] Schramm, *o.c.* s. 519—520.

Wir denken hier an das Verzeichnis der persischen Provinzen, enthalten in der Inschrift aus NAKŠ-i-RUSTAM aus der Zeit Dareios' I., in dem der Name SKUDRA[6] erscheint. Für Historiker, die sich in der Geschichte des alten Persiens spezialisieren, steht es außer jedem Zweifel, daß sich der Name Skudra auf die europäischen Besitztümer des Reiches der Achämeniden bezieht. Historiker, die sich mit der Geschichte Persiens befassen, haben vorgeschlagen, die Provinz Skudra mit bestimmten Ländern und Völkern in Europa zu identifizieren. Eduard Meyer[7] war derjenige Historiker, dessen Synthese dazu beigetragen hat, daß die Ansicht, Skudra wäre Thrakien gewesen, den Fuß gefaßt hat. Der Autor hat sich dabei auf die Informationen von Herodotos berufen[8].

Die Ansicht E. Meyers ist später von vielen anderen Forschern wiederholt worden, für die ein weites Territorium von Thessalien im Süden bis zur Donau im Norden Satrapie Skudra gewesen war. Somit hatte Skudra Thrakien und Makedonien insgesamt umfaßt[9]. Mit ähnlichen Ansichten über die Größe des den Persern in Europa unterlegenen Territoriums ist man schon zu Beginn des vergangenen Jahrhunderts aufgetreten[10]. Es ist

---

[6] Ph. H. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, Leipzig 1911, Vorderasiatische Bibliothek III c. 88 & 3 vers. 29; vgl. R. Kent, *Old Persian*, New Haven 1950; A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago[2] 1959, S. 157f. (Zit. Olmstead); *Хрестоматия по истории Древнего Востока* (Chrestomathie zur Geschichte des alten Orients), Moskva 1963, S. 365.

[7] E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, vierte verbesserte Auflage, IV, 1, Basel – Stuttgart 1958, S. 90, Anm. 1; S. 279, Anm. 4; die Karte: *Die Alte Welt im Jahre 480 v. Chr.*

[8] Her. III 89–96; IX 116.

[9] E. Cavaignac, *Le monde mediterraneen jusqu'au IVe siècle avant J.-C.*, Paris 1929, S. 527; B. Lenk, *Thrake* (*Stämme und Geschichte*), RE VI A, 404 ff; J. Wiesnre, *Die Thraker*, Stuttgart 1963, S. 88 ff; G. Glotz, *Histoire grecque*, I, Paris 1925, S. 19; H. Bengtson, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, München 1960, S. 137; S. Przeworski, *Dzieje i kultura starożytnej Persji*, in: Wielka Historia Powszechna, I: *Pradzieje ludzkości i historia państw Wschodu* (Geschichte und Kultur des alten Persiens. Weltgeschichte, I: Urgeschichte der Menschheit und Geschichte der Staaten des Orients) Warszawa 1927, S. 752: *Kultury i ludy dawnej Europy* (Kulturen und Völker alten Europas), unter der Redaktion von S. K. Kozłowski, Warszawa 1981, S. 197, Die Karte 31; В. В. Струве, *Дарий I и Скифы Причерноморья* (V. V. Struve, Dareios I. und Schwartz-Meer Skythen). Serta Kazaroviana, I, Sofia 1950, S. 121, 124, 125; *Всемирная история* (Weltgeschichte), I, Moskva 1956, Die Karte: *Achämenidenreich zu Beginn des V. Jhs. v.u.Z.* Die Verfasser stellen fest, die thrakische Satrapie (Skudra) wäre von Herodotos nicht erwähnt worden; В. И. Авдиев, *История Древнего Востока* (V. I. Avdiev, Geschichte des alten Orients), Moskva[3] 1953, S. 557; Г. Михайлов, *Траките* (G. *Michailov*, Die Thraker), Sofia 1972, S. 53; M. A. Дандамаев, В. Г. Луконин *Культура и экономика Древнего Ирана* (M. A. Dandamaev, W. G. Lukonin, Die Kultur und Ökonomik des alten Iran), Moskwa 1980, S. 169 Anm. 31, stellen fest, daß Skudra Thrakien und Makedonien entspricht (Zit. Dandamaev, Lukonin).

[10] Und so vertritt der polnische Historiker J. Lelewel, *Atlas historii i geografii starożytnej* (Atlas der alten Geschichte und Geographie), Warszawa 1828, Karte 11,

Expansion waren sie schon hingegen fester Bestandteil des makedonischen Staates. Hätte man sogar angenommen, daß irgendwelcher Teil der Bryger in der Zeit Amyntas I. und Alexander I. in der Gegend Bermios geblieben wäre, so ist es schwierig anzunehmen, daß sie imstande sein würden, dem Heer Mardonios' dermaßen große Verluste zuzufügen.

Die Haltung von Chr. Danov scheint aufgrund der genannten Tatsachen zutreffender zu sein; der Autor vertritt die Ansicht, die von Herodotos erwähnten Bryger wären Bewohner eines westlich von den Lynkestern gelegenen Landes gewesen[39]. Über die Wohnsitze der Bryger haben wir schon an einem anderen Ort ausführlich geschrieben; wir stellen fest, daß sie in Illyrien seßhaft waren und Parthiner, Illyrier, Taulantier, Atintaner, Lynkester und Päoner zu Nachbarn hatten. Im allgemeinen lokalisieren wir die Bryger in Illyrien, im Grenzland zu dem sog. Obermakedonien und Päonien[40] (siehe die Karte).

Falls die Annahme Chr. Danovs also, die Armee Mardonios' wäre von den in Illyrien seßhaften Brygern überfallen worden, treffsicher und unser Vorschlag zur Lokalisierung ihrer Wohnsitze berechtigt ist, so können wir die Schlußfolgerung ziehen, daß die Armee Mardonios' in Illyrien eingedrungen ist.

Die Bryger, bisher freie Nachbarn der Makedonen und Päoner, denen allzu gut das Schicksal der Päoner bekannt war und die vielleicht Pläne ihrer Unterjochung kannten, hatten beschlossen, sich vor der Sklaverei zu wehren. Trotz des Überfalls, der dem persischen Angriff zuvorgekommen war, hatten sie doch eine Niederlage erleiden müssen. Nach der Unterwerfung der Bryger hatten sich die Perser wohl auch ihre Nachbarn am Axios — die Päoner unterordnet. Wir wollen jetzt die Ergebnisse der Expeditionen Megabazos' mit denen von Mardonios' in Zusammenhang bringen. Der Erste hatte die persische Herrschaft den bis zum Prasias-See seßhaften Völkern aufgezwungen, auch denjenigen, die die Küste am Thrakischen Meer bewohnt hatten. Manche dieser Völker, wie z.B. Päoner am Strymon sind von Megabazos nach Asien übersiedelt worden. Mardonios hatte wiederum wohl all diejenigen pazifiziert, die schon von Megabazos unterworfen worden waren; außerdem hatte er sich die Bryger unterworfen und die Makedonen der persischen Herrschaft unterstellt. Ein Blick auf die Karte zeigt uns die Richtung der persischen Expansion und weist zugleich auf ihre Ziele hin: der Weg der Feldzüge von Me-

---

[39] Danov, *Altthrakien*, S. 346.

[40] Wł. Pająkowski, *Bryges. Ze studiów nad geografią plemienną Ilirii* (Bryges. Ein Studium über die Stammesgeographie Illyriens), in: *Europa-Słowiańszczyzna-Polska*, Poznań 1970, S. 33–57; ders., ΗΔΩΝΙΑ/ΙΔΟΝΙΑ (= Bryges). *Ein Studium aus dem Bereich der historischen Geographie Illyriens*, Pulpudeva III, Sofia 1980, S. 269–295; ders., *Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an?*, Godišnjak XVIII, Sarajevo 1980, S. 123–131; ders., *Starożytny Epir i jego mieszkańcy* (Epirus im Altertum und seine Bewohner), Poznań 1970, S. 63, 64, 107–114.

w rzędzie tych, których obdarzano epitetem „syn niczyj". Przeciwnie, ludzie odpowiedzialni za propagandę czynili wszystko, by wykazać prawo Sargona II do sprawowania władzy królewskiej. Temu celowi służyła dyskredytacja zasług Salmanasara V oraz powoływanie się na wolę bogów i zasługi wobec świątyń. W sposób szczególnie wyraźny zabiegi te ilustruje odnaleziony w magazynach muzeum w Istambule i opublikowany przez E. Ungera krótki tekst wyryty na emaliowanej płytce ściennej[75]. Tekst ów głosi, że Sargon II jest synem Tiglatpilesara III, a więc bratem obalonego Salmanasara V. Wiarygodność tej informacji jest więcej niż wątpliwa. Gdyby bowiem Sargon II był rzeczywiście synem Tiglatpilesara III, to bez wątpienia nie omieszkano by wykorzystać tego faktu w innych, licznych napisach tego władcy, tym bardziej że Tiglatpilesar III był bez wątpienia najwybitniejszym władcą Asyrii VIII wieku. Zatem tekst ten należy traktować jako jeszcze jedną próbę uzasadnienia przez ówczesną propagandę prawa Sargona II do tronu popartego najważniejszym argumentem — przynależnością do dynastii i prawem sukcesji. Rzeczywisty stan rzeczy był jednak nazbyt dobrze znany, by metoda ta mogła przynieść pożądane efekty. Zarzucono ją, tym bardziej że porozumienie ze świątyniami a także wielkie sukcesy militarne Sargona II spowodowały zapewne, że problem stracił wiele ze swej pierwotnej aktualności. Uzurpacja Sargona II jest zatem faktem, a opinia o „pierwszym" i „nowym" królu Sargonie II to punkt widzenia współczesnego badacza, a nie wyrażenia stosowane w źródłach asyryjskich.

Wspomniany już Ninos, władca odznaczający się wojowniczym usposobieniem, przedsięwziął wiele wypraw wojennych, wśród których ważne miejsce zajmowała wyprawa przeciwko Armenii. Zebrawszy liczne wojsko Ninos wpadł do Armenii, spustoszył wiele miast i przeraził mieszkańców kraju. Rządzący Armenią król Barzanes świadom, że nie jest w stanie pokonać Ninosa w walce, spotkał się z nim deklarując gotowość spełniania jego rozkazów. Ninos wspaniałomyślnie pozostawił Barzanesa na tronie Armenii, zobowiązując go jedynie do dostarczania kontyngentu wojska wraz z całym ekwipunkiem.

Oto cała treść relacji z armeńskiej wyprawy Ninosa. F. W. König wykazał irańską etymologię imienia Barzanesa i zidentyfikował go z Urzaną, władcą Musasiru, ważnego ze względów strategicznych państewka, leżącego na pograniczu Asyrii i Urartu, pełniącego zarazem funkcję centralnego ośrodka kultu najwyższego boga Urartu — boga Haldi. Ponieważ Sargon II był tym królem asyryjskim, który walczył z Urzaną, wobec tego F. W. König zidentyfikował Ninosa z Sargonem i odnosił ten opis do wyprawy Sargona przeciwko Urartu z roku 714[76]. K. Głombiowski

---

[75] E. Unger, *Sargon II von Assyria der Sohn Tiglatpilesers III*, Istanbul 1933, s. 16 nn, i E. Weidner, AfO IX 1933/34, s. 79. Wydanie E. Ungera nie było mi dostępne.

[76] König, *o.c.* s. 36.

składał ojcu bogów i ludzi białego baranka, zwanego *ovis Idulis*[11]. Natomiast Juno jako bóstwo światła (Iuno Lucina) w dniu Kalend każdego miesiąca od najdawniejszych czasów otrzymywała w ofierze owieczkę (*agna*) od zamężnych kobiet. Szczególnie uroczysty charakter miały ofiary składane w święto Matronalia obchodzone w Kalendy marcowe. Także Janusowi poświęcony był pierwszy dzień miesiąca. W święto Agonalia, obchodzone 9 stycznia *rex sacrorum* składał bóstwu wszelkiego początku ofiarę z barana (*princeps gregis*); informuje o tym m. in. Warro (*de lingua Latina* VI 12)[12]. W inskrypcji (Corpus Inscriptionum Latinarum VIII 8246, 6) mamy wyraźne rozróżnienie między owieczką i baranem. Czytamy tam: *oviculam Nutrici deae, berbecem Iovi, oviculam Teluri*. Owce czarne składano bóstwom chtonicznym, jak Demeter, Persefona, Gaja, Asklepios, oraz niektórym herosom. W *Georgikach* Wergilego (IV 546) nimfa Kyrene radzi synowi, by czarną owcę złożył w ofierze Orfeuszowi: *nigram mactabis ovem*. Makrobiusz (*Saturnalia* III 9, 11) przytacza formułę sakralną: *votum recte factum esto ovibus atris tribus*.

Pewną rolę odgrywała owca w sądownictwie przy ferowaniu wyroków. Za mniejsze przestępstwa sąd nakładał grzywnę, określaną w ilości owiec. Cycero (*De republica* II 9, 16) wspomina, że Romulus orzekał kary w owcach i wołach: *multae dictione ovium et boum*. Gellius (XI 1, 4) przytacza formułę prawną stosowaną przy wymierzaniu najniższej kary: *ego ei unum ovem multam dico*, i zaznacza: *minima multa est ovis unius*[13]. Później, kiedy kary wymierzano w pieniądzach, owcę oceniano na dziesięć asów[14].

Prócz znaczenia dosłownego bardzo często używano wyrazu *ovis* i synonimów w sensie alegorycznym, obrazowym.

Ovis stulta. U Plauta owca jest przede wszystkim synonimem głupoty. W komedii *Persa* znajdujemy zdanie: *Interea, credo, ovis si in ludum iret, potuisset iam fieri, ut probe litteras sciret* (v. 173) — „a myślę, że owca gdyby przez te wszystkie lata do szkoły chodziła, już by świetnie dzisiaj znała całe abecadło". Kilkakrotnie występuje to określenie w komedii *Bacchides* — w podobnym znaczeniu, choć może więcej chodzi o niedołęstwo niż o głupotę. Dziewczyny uliczne mówią między sobą (v. 1121): *Quis has huc ovis adegit?* — „Któż przywiódł te owce?" A krótko potem starcy między sobą: *Ovis nos vocant pessumae* — „owce na nas mówią, szelmy", co poeta rozwija w wierszach następnych: *Attonsae hae quidem ambae usque sunt* etc. — „jednak mocno podstrzyżone" itd. W komedii *Mercator* (524, 526) czytamy: *ovem tibi ancillam dabo natam annos sexaginta, peculiarem... tondetur scite* — „Dam ci tutaj jedną owcę, co ma lat

---

[11] Ovidius, *Fasti* I 56.

[12] Cf. Orth, *Schaf* RE II A, col. 396.

[13] Festus, p. 202: *ovibus duabus multabantur apud antiquos in minoribus delictis.*

[14] ib.: *postea quam aere signato uti civitas coepit... facta est aestimatio pecoralis multae et boves centenis assibus, oves denis aestimatae.*

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

WCZESNA EKONOMIKA RZYMSKA A POCZĄTKI SYSTEMU MONETARNEGO

Napisał

RYSZARD PANKIEWICZ

Najstarszą formę wymiany przedmonetarnej w starożytnym Rzymie stanowiło zapewne wysyłanie darów, przy czym kierowano się zasadą zbliżonej ich okazałości. Tego typu wymiana posiadała zazwyczaj charakter czysto okazjonalny lub przybierała postać klasycznej darowizny; już Dionizjusz z Halikarnasu przypisuje Serwiuszowi Tuliuszowi rozdawanie w czasie świąt różnego typu darów[1].

We wczesnym okresie dziejów Rzymu dominowała gospodarka rolna, w której bydło, będąc szczególnie ważną społecznie formą wyrażania posiadanego majątku, pełniło równocześnie w wymianie przedmonetarnej funkcję pieniądza zastępczego[2]. U jej źródła leżała wymiana towarów o zróżnicowanym przeznaczeniu i godnych posiadania w przekonaniu nabywcy, a biorąca za podstawę wkład pracy włożonej w wykonanie danego artykułu. Wymiana tego typu zakładała istnienie pewnego towaru, umownego miernika wartości, który spełniał funkcję kojarzoną w okresie późniejszym z pieniądzem kruszcowym. Jednakże „cena" tego rodzaju nie stanowiła realnego wyznacznika wartości, lecz była wyłącznie sposobem przybliżonego wyrażania wartości handlowej w formach powszechnie zrozumiałych w społeczeństwie i porównywalnych z innymi towarami. Wprawdzie zwyczaj kupowania ruchomości i nieruchomości

---

[1] Dion. Hal. IV 15,4. O początkach wymiany naturalnej zob. F. M. Heichelheim, *An Ancient Economic History. From the Palaeolithic Age to the Migrations of the Germanic, Slavic, and Arabic Nations*, I, Leiden 1958, s. 88, 239; J. Hicks, *A Theory of Economic History*, Oxford 1969, s. 26. Por. M. J. Finley, *Marriage, Sale and Gift in the Homeric World*, Juristic Seminary XII 1954, s. 7n.

[2] Zob. M. Besnier, *L'île tibérine dans l'antiquité*, Paris 1902; T. Frank, *Agriculture in Early Latium*, American Economic Review IX 1919, s. 267 n.; E. Tamborini, *La vita economica nella Roma degli ultimi re*, Athenaeum VIII 1930, s. 299 n., 305 n.; R. Besnier, *L'état économique de Rome au temps des rois*, Revue historique de droit français et étranger, 4 ser., XIII 1934, s. 405 n.; L. Clerici, *Economia e finanza dei Romani*, I: *Dalle origini alla fine delle guerre sannitiche*, Bologna 1943, s. 21; R. Pittioni, *Ergebnisse und Probleme des urzeitlichen Metallhandels*, Wien 1964, s. 26 n.

Dostępne obecnie źródła nie pozostawiają jednak wątpliwości, że w pewnym momencie poprzedzającym wyprawę Sargona II, Urzana uznał zwierzchnictwo asyryjskie, zobowiązał się do współdziałania przeciwko Rusie I i do informowania o sytuacji politycznej w Urartu. Taki układ stosunków propaganda asyryjska mogła przedstawiać jako wspaniałomyślne powierzenie Urzanie władzy w państwie. W ramach takiego układu stosunków brzmi bardzo prawdopodobnie zobowiązanie Barzanesa=Urzany do wspierania Asyrii własnymi kontyngentami wojskowymi[84]. Zauważmy jednak, że potraktowany tak wspaniałomyślnie Barzanes jest królem Armenii, czyli Urartu. Te nierównorzędne stosunki Barzanesa z Ninosem przywodzą na myśl stosunki Urartu z Asyrią z drugiej połowy VII wieku, z czasów panowania Aszurbanipala. Narastające zagrożenie państwa urartyjskiego zmusiło ówczesnego króla Urartu do rezygnacji z podejmowania jakichkolwiek ekspansjonistycznych działań w strefie wpływów asyryjskich. Szansę ratunku dla swego państwa królowie urartyjscy upatrywali wówczas w nawiązaniu sojuszniczych stosunków z Asyrią, zaniepokojoną także postępującą ekspansją scytyjską. Jak się wydaje, przymierze zostało rzeczywiście zawarte, ale Urartu rządzone przez Sarduri III[85] w tym nowym układzie sił nie było już traktowane jako równorzędny partner. Dobitnie wynika to z asyryjskiego tekstu, który odnotowuje, że w przeciwieństwie do swoich poprzedników tytułujących królów Asyrii jako „braci", Sarduri III pisze do Aszurbanipala jak „syn do ojca", nazywa go „swoim panem" i przesyła mu „ciężką daninę"[86]. Wydaje się również, że jest szansa wyjaśnienia, w jaki sposób imię Urzany utrwalone u Ktezjasza w formie *Barzanes* stało się imieniem króla Armenii, to jest Urartu. Jak już zaznaczałem, urartyjskie imię królewskie Rusa w tekstach asyryjskich przekazywane było zawsze w formie Ursa. Otóż sądzę, że z powodu podobnego brzmienia obu imion tradycja ludowa połączyła je w jedno, przy czym górę wzięła forma Urzana=Barzanes. Z tym Urzaną=Barzanesem zaczęto łączyć wypadki, które rozegrały się między Musasirem i Asyrią w okresie przed rokiem 714 (zob. także niżej) i między Urartu i Asyrią w drugiej połowie VII wieku.

---

[84] Obowiązek wspierania swoimi wojskami asyryjskiego suwerena wynika np. z traktatu Aszur-nirari V z Mati'elem, władcą Arpadu: E. Weidner, *Der Staatsvertrag Aššurnirâris VI. von Assyrien mit Mati'ilu von Bit-Agusi*, AfO VIII 1932/33-s. 20 (Col. IV). Por. też przekład w ANET³, s. 532 nn. Zobowiązanie takie wynika także z traktatu Asarhaddona z księciami medyjskimi: D. J. Wisemann, *The Vassal-Treaties of Esarhaddon*, Iraq XX 1957, Part I. Por. przekład w ANET³, s. 534 nn.

[85] Długość panowania ustalana jest tylko szacunkowo. Piotrowski, *o.c.* s. 42, datuje jego rządy na lata 645–625, a Arutjunjan, *o.c.* s. 329, na lata 645–635.

[86] M. Streck, VAB 7, II, s. 84 (Col. X 40–50); ARAB II, § 834 (s. 320–321), i Djakonov, *o.c.* VDI 1951, nr 3, tekst Nr 72 (s. 237). Zob. także ABL 1242, list Aszurbanipala do króla Urartu, którego nazywa „swoim synem". Por. przekład Diakonova, *o.c.*, nr 79 (s. 243–244). A. K. Grayson, *The Chronology of the Reign of Ashurbanipal*, ZA LXX 1981, H. 2, s. 231 i 235, datuje złożenie tej daniny na rok 643.

akceptuje w całości poglądy F. W. Königa, ale zapewne na skutek nieuważnego przestudiowania jego pracy określa konsekwentnie Urzanę jako władcę Urartu[77]. Błąd ten jest o tyle istotny, że czytelnik mniej zorientowany w historii starożytnego Wschodu mógłby dojść do wniosku o silnej iranizacji i znaczeniu elementu irańskiego w Urartu. Tymczasem o poważnej roli elementu irańskiego możemy mówić jedynie w odniesieniu do Musasiru, którym, jak wolno przypuszczać na podstawie etymologii imienia Urzany=Barzanesa, rządziła iranojęzyczna dynastia. Na silne wpływy elementu irańskiego wskazuje ponadto imię małżonki boga Haldi, czczonej w tym mieście pod irańskim imieniem Bagbartu[78].

Skorygowania wymaga także zawarte w pracy K. Głombiowskiego stwierdzenie, że w toku urartyjskiej wyprawy Sargona II zdobyta została stolica tego państwa — Tuszpa[79]. Niezależnie od tego, czy przyjmiemy, że po opuszczeniu Sangibutu (lokalizowanego na północ od jeziora Urmia) wojska Sargona II pomaszerowały dalej wzdłuż północnego, zachodniego i częściowo południowego brzegu jeziora Wan[80], czy też, iż z Sangibutu ruszyły od razu na południe od tego jeziora[81], pewne jest, iż armia asyryjska nie dotarła nawet w najbliższe okolice stolicy. Zdobycie stolicy, najgroźniejszego rywala Asyrii, musiałoby zostać odnotowane w asyryjskich tekstach relacjonujących przebieg wyprawy. Mimo jednak szczegółowego charakteru tych relacji, pozwalających na przykład na podejmowanie dość wnikliwych badań nad gospodarką i siecią kanałów irygacyjnych w poszczególnych rejonach Urartu, żaden z tekstów nie wspomina nie tylko o zdobyciu, ale nawet o zbliżeniu się do Tuszpy.

Aczkolwiek identyfikacje Barzanesa z Urzaną i Ninosa z Sargonem II zasługują na aprobatę, to propozycja odnoszenia relacji Ktezjasza do wydarzeń z roku 714 wydaje mi się mocno wątpliwa. Z relacji wynika, że na przełomie V—IV wieku p.n.e., kiedy Ktezjusz przebywał na dworze Artakserksesa II i gromadził wykorzystane potem informacje, faktyczny przebieg wyprawy Sargona II był już niemal nie znany. Zapomniane zostało imię współczesnego Sargonowi II władcy Urartu — Rusy I (asyr.

---

[77] Głombiowski, *o.c.* s. 59, 70 i 328.

[78] O sytuacji etnicznej w Musasirze zob. G. A. Melikiszvili, *Nairi-Urartu*, Tbilisi 1954, s. 162—164. O etymologii irańskiej imienia Bagbartu i jej funkcji zob. L. N. Biagov, *Über die Natur des Gottes Haldi und der Göttin 'Arubani-Bagbartu*, w: *Oikumene 2, Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem spectantia*, ed. I. Hahn, L. Kákosy, E. Maróti, J. Sarkady, Budapest 1978, s. 149—152.

[79] Głombiowski, *o.c.*, s. 69.

[80] Taką trasę wyprawy wytyczył F. Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Paris 1912, s. IX (mapa), zaaprobowaną przez B. B. Piotrowskiego, *Vanskoje Carstvo* (*Urartu*), Moskwa 1959, s. 104 nn.

[81] Tę trasę zaproponował C. F. Lehman-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, II, 1, Berlin 1926, s. 317 nn, a w ślad za nim radzieccy badacze Melikiszvili, *o.c.* s. 290 nn, i N. V. Arutjunjan, *Biainili* (*Urartu*), Erevan 1970, s. 304 nn.

Zaaprobował ją również K. Głombiowski. Autor ten jednak zbyt sztywno trzyma się sformułowań F. W. Königa, a niekiedy wręcz je zniekształca. I tak opierając się na Königu, K. Głombiowski pisze, że Sargon II „doszedł przypuszczalnie do władzy jako uzurpator i w związku z tym nazywał się [podkr. S. Z.] „pierwszym" i „nowym" królem"[71]. Wprawdzie w tekstach klinowych nie znajdziemy jednoznacznego potwierdzenia uzurpacji Sargona II, ale i te dane pośrednie, którymi dysponujemy, mają jednoznaczną wymowę. Przede wszystkim, na co zwracał uwagę także F. W. König, Sargon II nigdy nie powołuje się na swych królewskich poprzedników, a praktyka ta była w Asyrii powszechnie stosowana. Na uzurpację wskazuje przyjęte przez Sargona imię, które w przeszłości nosił inny wielki uzurpator, Sargon I akadyjski. Wreszcie fakt uzurpacji potwierdza także stosunek do poprzednika, Salmanasara V. Z tak zwanego *Aššur Charter* wiadomo, że główną przyczyną obalenia Salmanasara V stał się jego konflikt ze świątyniami wywołany próbą nałożenia na nie obowiązku płacenia podatków[72]. To samo źródło pozwala stwierdzić, że podstawowy tytuł do sprawowania przez Sargona II władzy w państwie widziano wcale nie w prawie do sukcesji po poprzedniku, lecz w woli „Enlila bogów, który w gniewie swego serca obalił jego (to jest Salmanasara V) rządy"[73]. Potwierdza ten wniosek próba pomniejszenia zasług Salmanasara V poprzez przypisanie w *Aššur Charter* zdobycia Samarii właśnie Sargonowi II. Otóż wedle relacji biblijnej (*II Ks. Kr.* 17) Samarię zdobył Salmanasar V, a wiarygodność tej informacji potwierdziły wyniki badań H. Tadmora[74]. W *Aššur Charter* mamy więc przykład świadomego, celowego zafałszowania wydarzeń ostatniego okresu rządów Salmanasara V i początków panowania Sargona II.

Tym bardziej nie można się zgodzić ze sformułowaniem w pracy K. Głombiowskiego, że Sargon II nazywał się „pierwszym" i „nowym" królem. F. W. König formułując pogląd, że Sargon był „pierwszym" i „nowym" królem wyrażał w ten sposób swój własny pogląd o tym władcy, wynikający prawdopodobnie z braku nawiązania w tytulaturze Sargona II do jego poprzedników. Warto podkreślić, że władcy-uzurpatorzy, którzy nie mogli powołać się na swych królewskich przodków, określani byli w tekstach nowoasyryjskich epitetem „syn niczyj" o silnym ładunku pejoratywnym. Sargon II, „nowy człowiek" na tronie asyryjskim w żadnym wypadku nie chciał i nie był określany jako „pierwszy" i „nowy" władca, bowiem podkreślałoby to tylko fakt jego uzurpacji i stawiało

---

[71] Głombiowski, *o.c.* s. 59.

[72] H. W. F. Saggs, *Historical Texts and Fragments of Sargon II of Assyria*, 1: *The „Aššur Charter"*, Iraq XXXV 1975, s. 11—20, szcz.s. 14: 30 nn.

[73] Saggs, *o.c.* s. 14: 34. Sprawowanie władzy z woli bogów jest podkreślane niemal we wszystkich preambułach tekstów Sargona.

[74] H. Tadmor, *The Campaigns of Sargon II of Assur: a Chronological-Historical Study*, JCS XII 1958, s. 33 nn.

widłowy „w jednym roku"[29] i uznała, iż w tej sytuacji stela Tell al Rimah nie daje podstaw do podtrzymania koncepcji o współregencji Semiramidy z Adad-nirarim III. Jej zdaniem za ewentualną regencją Semiramidy, oprócz Herodota, mogą przemawiać statuetki z Kalhu ku czci boga Nabu, stela z Aszur i w pewnym stopniu słownictwo steli Saba'a[30].

Pierwotny błędny przekład wyrażenia *ina ištet šatti* zaaprobował A. Cody[31] datujący tak samo „piąty rok" steli Saba'a na rok 806, który miał być pierwszym rokiem faktycznej władzy Adad-nirari III. Jednakże inaczej niż S. Page, również informację o trybucie Joasza A. Cody odnosi także do roku 806. Jego zdaniem w tym bowiem roku Joasz został współregentem swego ojca Joahaza (Jehoahaza) i on faktycznie sprawował władzę. W ślad za A. Cody zabrali głos w dyskusji także inni bibliści[32] postulujący przesunięcie początku panowania Joasza na ostatnie lata IX wieku. Idea regencji Semiramidy zyskała sobie nowych zwolenników.

Można uznać, że ten etap dyskusji zamyka praca W. Eilersa, który zajął się głównie rozwojem legendy osnutej wokół osoby Semiramidy. W kwestii regencji praca ta nie wnosi jednak nic nowego, bowiem autor oparł się całkowicie na starej koncepcji E. Ungera[33].

Ze zdecydowaną krytyką argumentacji zwolenników regencji Semiramidy wystąpił w niewielkim, lecz gruntownym studium W. Schramm[34]. Autor przypomniał najpierw ustalenia E. Weidnera, w świetle których ojciec Adad-nirari III — Szamszi-Adad V — panował nie 13, lecz 14 lat, a zatem zmarł w roku 810[35]. Pierwszy pełny rok rządów Adad-nirari III przypada przeto na rok 809, a piąty na rok 805, w którym lista eponimów odnotowuje wyprawę „przeciwko Arpadda". Wyprawę tę W. Schramm identyfikuje z wyprawą piątego roku steli Saba'a skierowaną przeciw

---

[29] Na błędny charakter pierwotnego przekładu autorki zwrócili uwagę także J. A. Brinkmann, Revue d'Assyriologique LXIII 1969, s. 96; Donner, *o.c.* s. 55; Cazelles, *o.c.* s. 108. Nader interesujące uwagi na temat tego wyrażenia poczynił także Tadmor, Iraq XXXV 1973, s. 143 i p. 17.

[30] Page, Vetus Testamentum XIX 1969, s. 484. W drugim artykule (Orientalia N.S. XXXVIII 1969, s. 457—458) autorka próbowała podważyć przekład wierszy 11—12 steli Saba'a zaproponowany przez A. Poebla. Na nieprzekonywający charakter tej argumentacji wskazał Schramm, *o.c.* s. 518, przyp. 27.

[31] Cody, *o.c.* s. 325—340, szczególnie s. 333—337.

[32] Cazelles, Jepsen, Soggin por. p. 26. W generalnych założeniach nawiązuje do tych koncepcji także Lipiński, *o.c.* s. 80—93, szcz. s. 86 nn, datujący wydarzenia ze steli Tell al Rimah na rok 803 i postulujący regencję Joasza z Joahazem od roku 805 (por. także tabela chronologiczna na s. 70—71). Ale koncepcja ta, niezależnie od wielu interesujących stwierdzeń trudna jest do zaaprobowania, bowiem nie uwzględnia argumentów W. Schramma i H. Tadmora (zob. niżej). Również Donner, *o.c.* s. 56—57, aczkolwiek podkreśla, że ostateczne rozstrzygnięcie problemu nie jest możliwe, dopuszcza ewentualność datacji wydarzeń ze steli na rok 802 i regencję Semiramidy na okres 5 lat (810/9—806/5).

[33] Eilers, *o.c.* s. 35 nn.

[34] Schramm, *o.c.* s. 513—521.

[35] E. Weidner, AfO XIV 1941—1944, s. 367; Schramm, *o.c.* s. 515.

cepcja zakładająca jej pochodzenie z Babilonii[50]. Oprócz wzmianki Herodota (I 184) przemawiać ma za tym dość gwałtowny rozwój kultu babilońskiego boga Nabu, obserwowany w Asyrii od około roku 800. Adaptacja tego kultu miała się dokonać na skutek osobistej działalności Semiramidy[51]. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że kult ten przeniesiony został do Asyrii w rezultacie militarnych interwencji asyryjskich w Babilonii, jakie miały miejsce w okresie panowania Salmanasara III, Szamszi-Adada V i samego Adad-nirari III. Interwencje te sprzyjały bliższemu poznaniu babilońskiej kultury i adaptacji niektórych jej elementów na gruncie asyryjskim. Nową koncepcję sformułował W. Eilers, który na podstawie szczegółowych badań sugeruje pochodzenie Semiramidy z płaskowyża armeńskiego. Jego zdaniem koncepcja zachodniosemickiego pochodzenia pojawiła się znacznie później i ona właśnie została utrwalona przez źródła antyczne[52].

Początek kariery Semiramidy w relacji Ktezjasza wiąże się z jej małżeństwem z Onnesem, głównym doradcą asyryjskiego króla Ninosa i gubernatorem prowincji Syrii. Z małżeństwa tego przyszło na świat dwóch synów: Hyapates i Hydaspes. W jakiś czas potem Ninos wyprawił się przeciwko Baktrom zabierając ze sobą Onnesa. Wobec przedłużającego się oblężenia Baktry Onnes stęskniony za żoną wezwał ją do obozu, co stało się przyczyną jego nieszczęścia. Dzielność Semiramidy, dzięki której miasto zostało szybko zdobyte, a także jej niepospolita uroda zwróciły uwagę króla, który zażądał od Onnesa, by ten oddał mu Semiramidę obiecując w zamian małżeństwo z własną córką Sosane. Bezsilny wobec królewskiego żądania Onnes popełnił samobójstwo[53].

Zdaniem R. Campbell Thompsona losy Ktezjaszowej Semiramidy są w pewnym stopniu odbiciem rzeczywistych wydarzeń, które znalazły odzwierciedlenie w nowoasyryjskim liście ABL 473[54]. Wypadki tam opisane rozgrywają się w Aszur w jakiś czas po śmierci króla, który według R. Campbell Thompsona padł zabity w wyniku rewolty. Żałobników, którzy chcieli „płakać na piersi zmarłego", powstrzymały uzbrojone oddziały wojskowe z obnażonymi mieczami, a na ich czele stał gubernator

---

[50] F. Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, Berlin 1885, s. 629; Lehmann-Haupt, *Die historische Semiramis...*, s. 59 nn; A. T. Olmstead, *History of Assyria*, New York—London 1923, s. 161; Meissner, *Könige Babyloniens und Assyriens*, s. 149; H. Schmöckel, *Geschichte des Alten Vorderasien*, Leiden 1957, s. 258—259 i wielu innych. Zob. też F. W. Weissbach, RLA I, s. 298: „eine babylonische Prinzessin, vermutlich eine Tochter Mardukzakiršumis".

[51] Por. przyp. 50.

[52] Eilers, *o.c.* s. 39 nn i s. 68.

[53] Diodor II 5—6.

[54] R. Campbell Thompson, *An Assyrian Parallel to an Incident in the Story of Semiramis*, Iraq IV 1937, s. 35—43.

stellung der persischen Herrschaft über die schon früher von Megabazos unterworfenen Völker, die sich während des Jonischen Aufstandes von den Persern losgelöst hatten. Als Mardonios in Makedonien weilte, mußte er in der Zwischenzeit die persische Herrschaft erneut den am Thrakischen Meer sowie im Innern des Landes seßhaften Völkern aufgezwungen haben, d.h. den am Strymon seßhaften Päonern, ihren Nachbarn Edonern und vielen anderen. Mardonios war eine starke Landarmee und auch die Seeflotte unterstellt.

In Makedonien ist jedoch Mardonios in eine Falle geraten. Das in Makedonien im Felde lagernde persische Heer ist in der Nacht von den Brygern überfallen worden und mußte schwere Verluste erleiden. Von der Verbissenheit dieser Kämpfe zeugt die Tatsache, daß auch der persische Heerführer verwundet wurde. In späterer Zeit ist er von seinem Posten abberufen worden, wohl infolge seiner in der Auseinandersetzung mit den Brygern erlittenen Niederlage. Die Perser hatten jedoch die Bryger schließlich besiegt[33]. Die Bryger hatten dann an dem Xerxes-Feldzug 480/479 teilgenommen[34].

Es entsteht die Frage, wo die Bryger seßhaft sein konnten? Die Beantwortung dieser Frage läßt die Feststellung zu, welche Richtung die Expedition Mardonios' angeschlagen hatte und welches Territorium die Perser beherrscht hatten. Auf diese Weise erhalten wir vielleicht eine Antwort, die mit der Herkunft des Namens der persischen Provinz Skudra im Zusammenhang steht.

Nach D. Detschev[35] ist Mardonios von den in Ostmakedonien seßhaften Brygern überfallen worden. Eine ähnliche Ansicht scheint auch A. T. Olmstead zu vertreten; er glaubt wenigstens, daß der Name Skudra in Verbindung mit der Stadt Skydra — Σκύδρα die in Makedonien gelegen war[36], zu sehen. Tatsächlich konnte irgendwelcher Teil der Bryger, d.h. Phryger in Untermakedonien noch in der Zeit Mardonios' anwesend gewesen sein, wenn sie sich in der Nähe Pangaions und am Nestos bis in die Kaiserzeit hinein erhalten haben[37]. Die Stadt Skydra (Σκύδρα) lag hingegen, wie es scheint, in der Gegend des Berges Bermios[38]. Die Gegend des Berges Bermios war jedoch von den Phrygern/Brygern in der Zeit vor der Ankunft der Temeniden bewohnt; während der persischen

---

[33] Her. VI 45.

[34] Her. VII 185.

[35] D. Detschev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, S. 92, s.v. *Bryges* (Zit. Detschev).

[36] Olmstead, *o.c.* S. 161.

[37] C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, IV 40, ed. E. Mayhoff, Lipsiae 1875–1906; vgl. Detschev, S. 92, s.v. *Bryges*.

[38] Her. VII 73; VIII 138; Strabonis *Geographica*, ed. A. Meineke, Lipsiae 1895–1913, VII, fr. 25; XIV 5, 28 (Zit. Str.); M. Juniani Justini *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* VII 1, ed. F. Rühl, Lipsiae 1907 (Zit. Just.). Vgl. Detschev, S. 53, s.v. *Bermios*; S. 92, s.v. *Bryges*; S. 462, s.v. *Skydra*.

puszczono niewielką serię brązów PΩMAIΩ, lecz był to jedynie izolowany przypadek emisji brązów, który wyprzedzał późniejsze, właściwe emisje republikańskie[43]. Z kolei problemy natury finansowej, jakie wywołała uciążliwa wojna z Pyrrusem, doprowadziły do powstania rzymskiego pieniądza wybijanego ze srebra, a opartego ze zrozumiałych względów na wzorach kampańskich. Pewną rolę odegrało w tym również zawarcie przymierza z fenicką Kartaginą, które wpłynęło na poprawę sytuacji kruszcowej w państwie rzymskim. Dopiero jednak okres drugiej wojny punickiej przyniósł większe zmiany w republikańskim mennictwie i doprowadził do pełnej konsolidacji, na nowych podstawach, systemu monetarnego[44].

Gdańsk-Gdynia

EARLY ROMAN ECONOMY AND THE ORIGINS OF MONETARY SYSTEM

Summary

In early Rome possessing cattle was not only a particular form of expressing the social position but it also played a role in premonetary exchange as a substitute for money. In course of time cattle lost its role and gave way to non monetary ore. Still the *lex Aternia Tarpeia* and the *lex Menenia Sestia* gave penalties in the form of cattle, while the *leges duodecim tabularum* gave penalties in copper ore. This change indicates a new stage of socio-economic relations.

It is proper to accept the middle of the 5th century B.C. for *terminus post quem* of the transition in Roman legislation towards penalties in the form of ore, and not — as it has been considered so far — at the time when the *lex Papiria Iulia* was laid down.

The works of ancient historiographers, including Livius, let us assume that common metals played a role in the economic life of Roman society relatively early.

One should accept the fact that the value of asses in the 4th and the 3rd, and even in the 5th century B.C. was measured in term of the weight of copper ore.

The last paragraphs of the article are devoted to the beginnings of the monetary exchange in Rome. The author emphasizes that in its history Italy did not have its own resources of monetary metals, and only the alliance with Carthage improved the situation in this field.

Although the first series of Roman bronze coins was emitted at about 326 C.B., it was the period of Punic wars that brought great changes in Roman mints, and finally the new monetary system was established at the end of the 3rd century B.C.

---

[43] Zob. Thomsen, *o.c.* III, s. 78 n.; H. Zehnacker, *Moneta. Recherches sur l'organisation de l'art des émissions monétaires de la République Romaine (289—31 av. J.-C.)*, Rome 1973, s. 60, 245; Crawford, *Roman Republican Coinage, Catalogue* n. 1. Por. R. E. Mitchell, *The Fourth Century Origin of Roman Didrachms*, New York 1969, s. 41 n.; Lévèque, *o.c.* s. 5,8 n.

[44] Zob. A. Alföldi, *Zur römischen Münzprägung im zweiten punischen Kriege*, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte XV 1965, s. 33 n.; Crawford, *Roman Republican Coinage*, s. 30; 35, 39, 604; A. Kunisz, *Druga wojna punicka a przemiany w mennictwie rzymskim*, Przegląd Historyczny LXVIII 1977, s. 205 n.

wzorca władcy funkcjonującego w świadomości jego otoczenia, a potem przyszłych pokoleń. Wszystko to razem wzięte mogło się stać podstawą zarówno medo-perskiej jak i jońskiej opinii o zniewieściałości i nieudolności Aszurbanipala. Podkreślając zniewieściałość Sardanapala relacja Ktezjasza akcentuje zarazem jego wybujały temperament seksualny. Sądzę, że ten ostatni element osobowości króla eksponowany był przede wszystkim przez tradycję jońską i z niej został przejęty przez Ktezjasza. Podkreślić bowiem trzeba ogromne zainteresowanie Greków obyczajami ludów Wschodu, w tym także obyczajowością seksualną, a więc także haremami władców orientalnych. Otóż ambicją królów asyryjskich było posiadanie w haremach przede wszystkim cudzoziemek, najlepiej córek z panujących rodzin królewskich. Zwyczaj ten praktykowany był w Asyrii (i poza nią) od dawna i dla ludów Wschodu nie miał sensacyjnego wydźwięku. Fakty te musiały natomiast bulwersować Greków. Nie jest wykluczone, że w przypadku Aszurbanipala u podstaw tej opinii legły pewne konkretne zdarzenia, tak jak przekazuje to tak zwany cylinder Rassama. Z fragmentu tego tekstu[95], opisującego wydarzenia trzeciej wyprawy, dowiadujemy się, że w rezultacie ponownego uzależnienia władców państewek północnoasyryjskich zostali oni zmuszeni nie tylko do dostarczenia daniny, ale także do wysłania do Niniwy po jednej z ich córek, które miały zostać królewskimi nałożnicami. Te i inne fakty mogły dotrzeć w jakiejś postaci do Jonii i stać się podstawą późniejszej legendy. Z drugiej strony nagromadzenie tych faktów, tak jak to ma miejsce we wspomnianym fragmencie cylindra Rassama, nie spotykane w tej skali w rocznikach innych królów, rodzi podejrzenie, że seks mógł rzeczywiście mieć ważne miejsce w życiu prywatnym tego władcy.

Poznań

ASSYRIAKÁ BY CTESIAS OF CNIDUS IN THE LIGHT OF ORIENTALISTIC RESEARCH

Summary

The present article originated in connection with the publication of K. Głombiowski's work *Ktezjasz z Knidos, grecki historyk perskiej monarchii Achemenidów*, Gdańsk 1981 (Ctesias of Cnidus. A Greek Historian of the Persian Monarchy of the Achaemenids). Consequently, the article contains on the one hand an argument with K. Głombiowski's views or the correction of his mistakes and, on the other one, my own suggestions. Thus, my claim is that the so-called Ninos' Armenian campaign does not pertain to the famous Sargon's II expedition against Urartu (714 B.C.) but it actually reflects the relations between Assyria and Musasir shortly before the outbreak of Assyro-Urartian war as well as the relations between Assyria and Urartu

[95] M. Streck, VAB 7, T. II, Col. II, 49 nn (s. 17 nn).

jej śmierci. Pierwsza wzmianka na ten temat znajduje się we fragmencie omawiającym przypisywany jej podbój Egiptu i znacznej części Libii[56]. Semiramida udała się wówczas do świątyni boga Amona, gdzie poprosiła o wyrocznię w sprawie jej śmierci. Wówczas miała się dowiedzieć, że zginie z ręki człowieka. Uprzedzając dalszą opowieść Diodor zaznacza, że tak się też stało, ponieważ jej syn Ninyas, zrodzony z małżeństwa z Ninosem, nastawał potem na jej życie. Z bardziej szczegółowego opisu zawartego w ks. II 20, 1–2 dowiadujemy się, że kiedy Ninyas próbował pozbawić matkę życia, królowa przypomniawszy sobie wyrocznię Amona nie uczyniła mu nic złego, lecz przekazała władzę zobowiązując urzędników do posłusznego wypełniania jego rozkazów, po czym sama popełniła samobójstwo. Diodor podaje również, że znana jest także inna bajeczna opowieść, jakoby Semiramida zamieniła się w gołębia i odleciała z chmarą ptaków, które obsiadły jej pałac. Odtąd Asyryjczycy mieli oddawać gołębiom cześć boską, bowiem uczyniły one Semiramidę nieśmiertelną. Królowa zmarła po 42 latach rządzenia państwem, w 62 roku życia.

Jeszcze inną wersję okoliczności zamachu na życie Semiramidy podaje Mikołaj z Damaszku, który, jak wiadomo, korzystał także z dzieła Ktezjasza[57]. Spisek przeciwko matce mieli zawiązać dwaj synowie królowej z jej pierwszego małżeństwa z Onnesem, przy czym działali oni pod wpływem eunucha Satibarasa. Przekonał on ich, że w razie śmierci matki i objęcia władzy przez Ninyasa grozi im z jego ręki śmierć. Dodatkowo zamach na życie matki miał usprawiedliwiać niegodny, rozpustny tryb życia królowej okrywający ich hańbą. Za namową eunucha synowie mieli wykorzystać pobyt królowej na wysokiej górze, by ją z niej strącić. Z dalszego opisu wynika, że bracia postanowili zaprzysiąc spisek w świątyni. Prowadzoną tam rozmowę podsłuchał wypoczywający przypadkowo za ołtarzem Med, który zapisał jej treść na skórze i przesłał królowej. Już następnegodnia Semiramida przeczytała pismo, ale nie dając nic po sobie poznać wezwała synów na górę i tam dopiero w ostrych słowach ujawniła, że zna ich niecne wobec niej zamiary. Opis Mikołaja z Damaszku w tym miejscu się urywa, ale z przekazu Kefaliona wiadomo, że zostali straceni w ten sam sposób, w jaki zamierzali zgładzić matkę[58].

Wartościową interpretację relacji Ktezjasza, zaaprobowaną przez K. Głombiowskiego zaproponował F. W. König[59]. Uważa on, że w opisie śmierci Semiramidy utrwalone zostały okoliczności śmierci Senacheryba,

---

[56] Diodor II 14.

[57] Jacoby, FGH 90, fr. 1 = König, *o.c.* s. 168. Por. także przekład i komentarz w j. rosyjskim: *Nikolaj Damasskij*, perevod kollektiva avtorov pod red. E. B. Veselago, VDI 1960, nr 3, s. 248–249.

[58] FGH 93, fr. 1 i 1b = König, *o.c.* s. 166.

[59] König, *o.c.* s. 40; Głombiowski, *o.c.* s. 129 nn, który daje także własną, cenną koncepcję kształtu opisu okoliczności śmierci Semiramidy w oryginalnym dziele Ktezjasza.

sześćdziesiąt — na twoją własność... Strzyc się daje doskonale". U Propercjusza (II 13, 7) czytamy:

Quare si sapis, oblatas ne desere messes
Et stolidum pleno vellere carpe pecus.

W polskiej literaturze zwrot „owieczki głupie" spotykamy już u Górnickiego w *Dworzaninie* (r. 1566); „głupia owca" u Potockiego († 1696) w *Moraliach* (III 48).

W tym wszakże znaczeniu silniejszy, bardziej pejoratywny, nieraz wprost obelżywy odcień ma wyraz *vervex. Translate dicitur de homine stupido, stolido, ignavo* — objaśniają słowniki. U Plauta w komedii *Mercator* (567) czytamy: *Itane vero, vervex, intro eas* — „Tak? Baranie! Tu chciałbyś się dostać". W podobnym znaczeniu występuje ten wyraz u Juwenalisa (10, 50). Seneka (*De constantia sapientis* 17, 1) wspomina, że ktoś bardzo się oburzył, gdy nazwano go morskim czy zamorskim skopem — *vervex marinus*, a ktoś inny zapłakał, gdy przezwano go oskubanym strusiem; tymczasem zdaniem mędrca lekceważyć należy tego rodzaju zniewagi. Słowniki języka polskiego przytaczają zwroty: „barania głowa" = tępa, zakuta, głupia, cielęca; podobnie: „barani łeb"; „baranie oczy" = głupie, osłupiałe, bezmyślne, błędne, kołowate, osowiałe, wyłupiaste. Często używa się porównań: „głupi jak baran". E. Majewski (*o.c.*) przytacza rozszerzoną wersję: „ubrany jak pan, a głupi jak baran".

W całkiem odmiennym znaczeniu występuje wyraz *aries* = tryk. W komedii *Bacchides* Plauta (241, 1147) użyty jest jako przeciwstawienie głupiej i słabej owcy. *Arietes erimus, in vos incursabimus* — „Będą wściekłe z nas tarany i na was uderzą" — odpowiadają na kpiny dziewcząt staruszkowie. Podobny zwrot spotykamy u Pliniusza (*Nat. hist.* IX 99): *arietes adversis cornibus incurrentes*. Cycero w *Tuskulankach* (V 39, 115) przypomina, jak to Polifem u Homera rozmawiał z trykiem, wodzem całej trzody.

Ovis scabra. W ujemnym znaczeniu używany jest też zwrot *ovis scabra* — parszywa owca. Autorowie piszący o rolnictwie i życiu wiejskim, jak Kato, Warro, Kolumella, podkreślają, że owce częściej niż jakiekolwiek inne zwierzęta zapadają na świerzb: *ovis frequentius quam ullum aliud animal infestatur scabie*. Kato (*de agricultura* 96, 1) radzi smarować owce osadem oliwy (*amurca*), by uchronić je przed świerzbem: *oves, ne scabrae fiant, amurcam condito, unguito totas*. W znaczeniu przenośnym spotykamy ten zwrot już u Plauta (*Trinummus* 541): *oves scabrae sunt, tam glabrae... quam haec est manus* — „Owce są tam parszywe, łyse jak ta ręka". Charakter przysłowia ma zdanie u św. Ambrożego (*De fide* 5): *unius ovis scabies totum gregem contaminat.*

Słowniki języka polskiego notują to przenośne znaczenie. Parszywa (rzadziej czarna) owca o człowieku złym, kompromitującym swoje środowisko — oraz przytaczają przysłowie: „Jedna owca parszywa wszystko

Ursa), którego miejsce zajął Urzana. Wprawdzie w ludowej tradycji, na której opierał się Ktezjasz, przetrwała jeszcze wieść o istnieniu na północ od Asyrii potężnego państwa, ale jego oryginalna nazwa zastąpiona została przez nazwę ówczesnej satrapii perskiej Armenii. Właściwej wyprawy Sargona II przeciwko Urartu w relacji Ktezjasza dotyczy najwyżej pierwsze zdanie o spustoszeniu miast i popłochu wśród mieszkańców kraju. Dalsza część nie ma nic wspólnego z wydarzeniami, które nastąpiły w toku wyprawy z roku 714. Ze szczegółowych relacji[82] zawartych w napisach Sargona II wiadomo, że walka z Musasirem była ostatnim etapem tej wyprawy. Nie doszło wówczas do żadnego spotkania Urzany z Sargonem II, a Musasir został potraktowany w sposób szczególnie okrutny. Miasto zostało zdobyte, doszczętnie ograbione i na koniec zburzone. Do niewoli dostali się najbliżsi członkowie rodziny Urzany, ze sławnej świątyni boga Haldi wywieziono olbrzymie skarby i posągi bóstw. Uprowadzono także wielkie stada drobnej rogacizny i bydła. Samodzielność Musasiru została zlikwidowana, jego terytorium włączono do asyryjskiej prowincji herolda pałacu. Z pogromu udało się ujść Urzanie, który na wieść o zbliżaniu się armii asyryjskiej opuścił miasto i schronił się w rozpościerającym się wokół górzystym terenie. Ponieważ mimo szczegółowego charakteru relacji asyryjskich nie wspominają one nigdzie o pochwyceniu Urzany, należy domniemywać, że kryjówka nie została odkryta, choć dalsze losy Urzany pozostają nie znane. Z powyższego wynika, że stosunki Sargona II z Urzaną, tak jak je ukazuje Ktezjasz, nie mają nic wspólnego z wydarzeniami roku 714. Nie może być brane pod uwagę także inne przypuszczenie, a mianowicie, że ponieważ Barzanes określany jest jako władca Armenii, to opis dotyczy stosunków Sargona II z władcą Urartu-Rusą I.

Niemniej relacji Ktezjasza nie należy traktować jako pozbawionej jakichkolwiek śladów rzeczywistych wydarzeń historycznych. Jeśli bowiem Ktezjaszowy opis odnieść do stosunków Asyrii z Musasirem sprzed wyprawy Sargona II, to relacja nabiera wówczas wielu cech prawdopodobieństwa. Ze źródeł asyryjskich, konkretnie z korespondencji z archiwum z Niniwy, w którym znajdowały się między innymi raporty wywiadowcze informujące o sytuacji w Urartu oraz na pograniczu obu państw, wynika, że w okresie poprzedzającym wydarzenia roku 714 Urzana zmieniał wielokrotnie postawę opowiadając się raz po stronie Urartu, innym zaś po stronie Asyrii. Dokładne ustalenie chronologii wydarzeń ani ich ścisłe zadatowanie, mimo wielu podejmowanych prób nie jest na razie możliwe[83].

[82] Tekst tzw. listu do boga Aszur zawierający najdokładniejszy opis wyprawy opublikował Thureau-Dangin, zob. przyp. 80. Por. także przekłady ARAB II, § 140—178 (s. 73—99) i I. M. Diakonova, *Assiro-vavilonskije istoczniki po istorii Urartu*, VDI 1951, nr 2, tekst nr 49 (s. 321—336). Skrócony opis znajduje się także w rocznikach: Thureau-Dangin, *o.c.* s. 68 nn; ARAB II, § 19—22 (s. 8—10); Diakonov, *o.c.* nr 46 (s. 317—318).

[83] Melikiszvili, *o.c.* s. 292 nn; Diakonov, *o.c.*, teksty pod nr 50; Arutjunjan, *o.c.* s. 283 nn.

per aes et libram stanowił u schyłku republiki jedynie *imaginariam venditionem*, niemniej początkowo przyjmował on postać rzeczywistej transakcji handlowej, użycie bowiem wagi pierwotnie miało na celu tylko sprawdzanie wartości miedzi. Zatem realna wartość określonego towaru to ilość artykułów o innych cechach użytkowych, za które był on wymienialny[3].

Festus — według jednego z erudytów okresu późnej republiki — cytuje z tekstu *foedus Cassianum* dwa wyrażenia, które w sensie i formie wydają się wyraźnie współczesne prawu dwunastu tablic. Zawierają one wyraz *pecunia*, który na długo przed wprowadzeniem pieniądza w Rzymie oznaczał jakiekolwiek mienie oszacowane w pogłowiu bydła lub w płodach ziemi[4]. Jednakże ich mała przydatność do tezauryzacji zadecydowała o utraceniu tej roli na rzecz kruszcu niemonetarnego, choć samo zjawisko wypierania dotychczasowego pieniądza zastępczego przybrało postać długotrwałej ewolucji form wartości. Jeszcze przez pewien, bliżej nie określony czas, wartość handlową wyrażano w kilku postaciach, jak tego dowodzi fragment *Cyklopa* Eurypidesa, gdzie Odyseusz i Sylenus podczas uzgadniania warunków transakcji wymiennej biorą pod uwagę kilka różnych form płatności[5]. Podobnie Euneos, syn Jazona, wymienia w *Iliadzie* niewolników na wino, byki, skóry, miedź i żelazo[6].

Annalistyka rzymska, jak i zdecydowana większość współczesnych badaczy niemal powszechnie przyjmuje, że słowo *pecunia* pochodzi etymologicznie od *pecus* (bydło). Podjętą stosunkowo niedawno próbę podważenia tej hipotezy[7] wypada uznać w świetle dostępnych danych z zakre-

---

[3] Bliżej zob. G. D. H. Cole, *Money. Its Present and Future*, London 1947, s. 23; P. Einzig, *Primitive Money in its Technological, Historical and Economic Aspects*, London 1949, s. 17 n.; Hicks, *o.c.* s. 63–64; J. A. Todd, *The Mechanism of Exchange*, Oxford 1964, s. 16. Por. S. Kehl, *Materielles oder ideelles Geld?*, Finanzarchiv XIII 1952, s. 701 n.; S. Bolin, *Mohammed, Charlemagne and Ruric*, Scandinavian Economic History Review II 1954, s. 6 n.; A. Balil, *Notas sobre precios y costes en epoca Romana*, Cuadernos de Historia Economica de Cataluña XIII 1975, s. 9.

[4] Festus 166 L; por. 220 L, 268–270. Zob. również Heichelheim, *o.c.* s. 9; M. H. Crawford, *The Early Roman Economy 753–280 B.C.* w: *Mélanges offerts à Jacques Heurgon. L'Italie Préromaine et la Rome Républicaine*, I, Rome 1976, s. 201; J. Heurgon, *Rzym i świat śródziemnomorski do wojen punickich*, Warszawa 1973, s. 189; A. W. Lintott, *Provocatio. From the Struggle of the Orders to the Principate*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, ed. H. Temporini, Berlin–New York 1973, s. 244, przyp. 93 (dalej ANRW).

[5] Eurip. *Cycl.* 137 n. Por. Heraclit. fr. 90 (ed. Diehl).

[6] *Il.* VII 467–475.

[7] E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indoeuropéennes*, Paris 1969, s. 47; Crawford, *o.c.* s. 201. Tradycyjnie przyjmują: A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, s.v. *as, libra*; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 355 (*as*), 367 (*aes*), 624 n. (*pecunia*). Zob. również T. E. Peet, *The Egyptian Words for „money", „buy" and „sell"*, St. Griffith 1932, s. 122 n.; B. Laum, *Über den Ursprung der altrömischen Geldbezeichnung „pecunia"*, Finanzarchiv XII 1950, s. 352 n.

Pompiliusza. Wydaje się, iż wprawdzie w początkowym okresie dziejów Rzymu, to znaczy do początku IV wieku p.n.e., nie można mówić o istnieniu pieniądza kruszcowego w rozwiniętej postaci[14], niemniej jest możliwe stworzenie jednostki miedzianej, czyli asa, do celów obrachunkowych w wymianie handlowej już za Serwiusza Tuliusza, choć należy raczej przypuszczać, iż przynajmniej w początkowym okresie nie zyskała ona powszechnej akceptacji. O jej wejściu na trwałe do handlu zadecydowały względy czysto praktyczne oraz większa operatywność w zestawieniu z innymi, dotychczas obowiązującymi miernikami wartości[15].

Pierwotną formą „pieniądza" stało się niebawem *aes rude*, czyli kawałki surowej miedzi różniące się między sobą wagą, a nie noszące początkowo — wbrew temu co sugeruje Pliniusz — żadnych oznaczeń ani wizerunków[16]. Przy posługiwaniu się *aes rude* należało brać pod uwagę jedynie ciężar metalu, jak na to wskazuje między innymi brzmienie formuły *per aes et libram*, i to zarówno przy mancypacji, jak i przy *nexum*, będącym zresztą jedynie formą pożyczki zaciąganej w ważonej miedzi[17]. Bezpośrednio wynika to z wymaganej przy tej czynności prawnej osoby odważającej kruszec, czyli wagowego (*libripens*). Dopiero od połowy III wieku p.n.e. zaniechano odważania metalu[18].

Podobnie *sacramentum* nie mogło być w początkowym okresie sumą pieniężną. Zdaniem Girarda i Moniera[19] pierwotnie stanowiły je zwierzęta zdeponowane u kapłanów do czasu zakończenia procesu sądowego, w okresie późniejszym zaś, to znaczy od schyłku IV wieku p.n.e., w zamian za bydło zaczęto składać surową miedź, ale nawet wówczas nie wymagano jej złożenia przed rozstrzygnięciem sporu, lecz jedynie poprzestawano na zobowiązaniu słownym[20].

O znacznym udziale *aes rude* w gospodarce wczesnego Rzymu świadczą skarby znalezione w warstwach przypisywanych III okresowi Latium datowanemu na połowę VIII wieku p.n.e.[21] Łączyć z tym wypadałoby również zwyczaj rzucania miedzi (*stipem iacere*), o którym wspomina w póź-

---

[14] Zob. E. Gjerstad, *Innenpolitische und militärische Organisation in frührömischer Zeit*, ANRW, I 1, s. 175 n.; A. Watson, *Limits of Juristic Decision in the Later Roman Republic*, ANRW I, 2, s, 215 n.

[15] Gjerstad, *o.c.* s. 180 n. Podobnie Clerici, *o.c.* s. 355 n.; P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C.—A.D. 14*, Oxford 1971, s. 403.

[16] Por. Isid. XVI 18, 3; Lyd. *de mens.* I 17; Macrob. *Sat.* I 7, 21; *Księga Suda* s.v. ἀσσάρια; Tertull. *Apol.* X 8.

[17] E. Gintowt, *Rzymskie prawo prywatne w epoce postępowania legisakcyjnego* (*od decemwiratu do lex Aebutia*), Warszawa 1960, s. 72. Por. Gaius II 102. Zob. również Crawford, *Early Roman Economy*, s. 201.

[18] Por. Varro, *de l.l.* V 180; Festus, s.v. *Sacramentum*. Zob. na ten temat Gintowt, *o.c.* s. 16, przyp. 10, 31.

[19] P. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris 1929, s. 1047; F. Monier, *Manuel élémentaire de droit romain*, I, Paris 1937, s. 141.

[20] Gintowt, *o.c.* s. 31.

[21] Crawford, *Early Roman Economy*, s. 202.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

LA FORTERESSE DE LA LÉGION I ITALICA À NOVAE ET LE LIMES DU SUD-EST DE LA DACIE

Par

TADEUSZ SARNOWSKI

Les dernières fouilles effectuées à Novae (Mésie inférieure) (fig. 1) par la mission bulgaro-polonaise ont fourni de nouvelles données sur les premières implantations militaires de la légion Ière Italique[1]. La plupart des observations présentées ici font recours aux résultats des recherches sur les fortifications du côté est de la forteresse, où l'on avait mis au jour un mur d'enceinte, les fondations d'un mur intérieur et d'un mur de soutien d'une rampe donnant accès au chemin de ronde, les traces des fossés, d'un vallum en terre et d'une tour en bois[2]. Le contexte stratigraphique assez lisible permet de reconstruire les étapes de la construction et du fonctionnement de tout le système, ainsi qu'un projet conçu, mais pas réalisé, des fortifications en pierre.

I. ETAP ES DE LA CONSTRUCTION ET DU FONCTIONNEMENT DES DÉFENCES (FIG. 2)

Etape I. Sur six pieux on a construit une tour carrée en bois dont les dimensions étaient de 3 × 6 m. Les pieux du front étaient ronds, tandis que ceux de derrière étaient quadrangulaires.

Etape II. Sur le même niveau on a posé une fondation en pierre de 0 m 90 de largeur. Les creux correspondants de la fondation montrent que les constructeurs avaient intentionnellement laissé la tour en bois existant déjà. La fondation du mur de soutien pour la rampe en terre dans l'intervallum est aussi contemporaine.

---

[1] Pour les sommes des recherches antérieures voir: S. Parnicki-Pudełko, *Befestigungsanlagen von Novae*, Ars Historica, Poznań 1976, pp. 179–192; T. Sarnowski, *Fortress of the Legio I Italica at Novae*, dans: *Limes. Akten des XI. Intern. Limeskongresses*, Budapest 1977, pp. 40 –426; M. Čičikova, *Forschungen in Novae (Moesia inferior)*, Klio LXII 1980, 1, pp. 55–66.

[2] Cf. D. P. Dimitrov, M. Čičikova et autres, *Fouilles archéologiques de 1967–1969 dans le secteur est de Novae*, IAI XXXIV 1974, pp. 161–176; T. Sarnowski, *Legionary Defences of Novae. Report on Latest Sections*, Archeologia XXXII 1981 (à paraître); idem, *Les premiers remparts de Novae et les guerres daces de Domitien et de Trajan*, dans: *Sympozjum Bałkany i Polska w starożytności i średniowieczu*, Poznań 1982 (en polonais, res. français — à paraître).

ku, że ponieważ te same wydarzenia stela Saba'a datuje na rok piąty, zaś stela Tell al Rimah na rok pierwszy, to tkwi w tym dowód na współregencję Semiramidy z jej małoletnim synem Adad-nirarim III. W steli z Tell al Rimah wydarzenia datowane były według pierwszego, faktycznego roku sprawowania władzy, zaś w steli Saba'a wzięto pod uwagę formalne, lecz wcale nie faktyczne rządy młodego króla. Zakładając, że śmierć Szamszi-Adada V nastąpiła w roku 810, autorka ustaliła 5 rok formalnych rządów Adad-nirari na rok 806. Od tego momentu S. Page aprobuje koncepcję A. Poebla o dwóch wyprawach roku 806: przeciwko Mana (lista eponimów) i do Syrii (stela Saba'a). Z datacją tą pozostawała w sprzeczności wzmianka o trybucie Joasza izraelskiego, który w świetle aprobowanej przez autorkę koncepcji E. Thiele panował w latach 798—782[25]. S. Page przyjęła zatem, że w steli połączone zostały w jedną całość wydarzenia z trzech wypraw syryjskich: z roku 806, 802 i 798 (lub później). Proponowaną wyprawę z r. 806 uzasadniać ma jej interpretacja steli Tell al Rimah i Saba'a, z r. 802 lista eponimów (wyprawa „przeciwko morzu"[26]), a z roku 798 wzmianka o Joaszu, który w tym roku miał objąć tron Izraela[27].

Autorka powróciła do analizy obu steli już w następnym roku[28] poprawiając poprzedni błędny przekład wyrażenia *ina ištet šatti* na pra-

---

[25] E. R. Thiele, *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings*, Chicago 1951, s. 283.

[26] Wyrażenie *ana muhhi tamtim*, „przeciwko morzu" jest wieloznaczne i może określać zarówno wyprawę w kierunku Morza Śródziemnego, jak i w kierunku Zatoki Perskiej, gdzie istniał „Kraj Nadmorski". Za pierwszą koncepcją opowiadał się Poebel, *o.c.* s. 83—84; Page, *o.c.* s. 147; H. Cazelles, *Une nouvelle stèle d'Adad-nirari d'Assyrie et Joas d'Israël*, Comptes rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 1969, s. 115, p. 15; Donner, *o.c.* s. 57; A. Jepsen, *Ein neuer Fixpunkt für die Chronologie der isralitischen Könige?*, Vetus Testamentum XX 1970, s. 360; J. A. Soggin, *Ein ausserbiblisches Zeugnis für die Chronologie des Jᵉhô'āš, Jō'āš, König von Israel*, Vetus Testamentum XX 1970, s. 367: A. Cody, *A New Inscription from Tell āl-Rimah and King Jehoash of Israel*, The Catholic Biblical Quarterly XXXII 1970, s. 329, i Millard, w: Millard, Tadmor, *o.c.* s. 60. Zwolennikami drugiej koncepcji są J. A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158—722 B.C.*, Analecta Orientalia XLIII Roma 1968, s. 217, p. 1359; W. Schramm, *War Semiramis assyrische Regentin?*, Historia XXI 1972, s. 516, i E. Lipiński, *Aram et Israël du Xᵉ au VIIIᵉ siècle av.n.è*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae XXVII fasc. 1—3, Budapest 1979, s. 91.

[27] Za datacją początku panowania Joasza na koniec IX wieku opowiadają się W. F. Albright, *The Chronology of the Divided Monarchy of Israel*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research C 1946, s. 16—22 (dla mnie niedostępny), oraz H. Cazelles, A. Jepsen, J. A. Soggin, E. Lipiński, H. Donner, W. Schramm, A. Cody i wielu innych. Koncepcje tych badaczy (poza W. F. Albrightem) powstały w wyniku prób uzgodnienia danych biblijnych z stelami Saba'a i Tell al Rimah.

[28] S. Page, *Joash and Samaria in a New Stela Excavated at Tell al Rimah, Iraq*, Vetus Tostamentum XIX 1969, s. 483—484, i *Adad-nirari III and Semiramis. The Stelae of Saba'a and Rimah*, Orentialia N.S., XXXVIII 1969, s. 457—458.

zamordowanego przez jednego lub dwóch jego synów. Zauważmy, że brak zdecydowania F. W. Königa w tej kwestii wynika z niejasności sformułowań w tekstach klinowych. W świetle informacji biblijnej Senacheryb zginął zamordowany przez dwóch jego synów: Adra-melka i Szarezzera[60]. O udziale w spisku dwóch synów mówią także źródła asyryjskie, lecz nie ujawniają ich imion[61]. Z kolei kronika babilońska podająca dokładną datę śmierci Senacheryba — 20 Tebetu (grudzień-styczeń) — mówi o zamordowaniu króla przez jego syna[62]. Także o jednym mordercy wspomina późny tekst z czasów Nabonida[63]. Powyższe informacje, nie są, jak sądzę, ze sobą sprzeczne. Można bowiem przyjąć, że w spisku wzięli udział dwaj synowie Senacheryba, zaś wykonawcą mordu był jeden. Przemawiają za tym także ostatnie wyniki badań S. Parpoli, któremu udało się zidentyfikować wspomnianego w *Biblii* Adra-melka[64]. Uczeni wysuwali już dawno propozycję utożsamienia tegoż Adra-melka z występującym w jednym z tekstów gospodarczych królewiczem Ardi-Ninlilem[65]. Nie potrafiono jednak przekonująco wykazać, w jaki sposób akadyjskie Ninlil (NIN.LÍL) przekształciło się w hebrajskie *melek*. S. Parpola na podstawie bogatego materiału udowodnił, że w tekstach nowoasyryjskich element NIN.LÍL czytany był w imionach jako *Muliššu* lub *Mullēšu*. Hebrajski pisarz winien oddać ten element w wersji *meleš*, ale ponieważ brzmiało to dla niego bezsensownie, przekazał je jako *melek*. Ustaleniom tym towarzyszy nowa, niezmiernie interesująca interpretacja znanego od dawna, lecz błędnie transliterowanego i przekładanego listu ABL 1091, zawierającego — jak się okazuje — wiele nowych szczegółów dotyczących śmierci Senacheryba. List informuje o zawiązaniu spisku na życie Senacheryba, którym kierował wspomniany już Ardi-Muliszszi. O spisku dowiedziała się jednak grupa osób, prawdopodobnie Babilończyków, po czym jeden z nich postanawia zawiadomić o tym króla. W tym celu człowiek ów pragnął skorzystać z funkcjonującego w Asyrii prawa odwołania się do króla jako najwyższego sędziego, dającego mu możliwość osobistego zrelacjonowania jego sprawy[66]. Po zgłoszeniu prośby do petenta przybyło dwóch wysłanników podających się za królewskich przedstawicieli. Dalsza część

---

[60] *II Ks.Kr.* 19 : 37 = *Izajasz* 37 : 38.

[61] R. Borger, *Die Inschriften Asarhaddon, König von Assyrien,* AfO, Beiheft 9, Graz 1956, s. 42 : 41 ff; M. Streck, VAB 7, T. II, Col. IV: 70—71 (s. 38).

[62] D. D. Luckenbill, *The Annals of Sennacherib,* Oriental Institute Publications 2, Chicago 1924, s. 161 : 34—35.

[63] S. Langdon, VAB 4, *Nabonid 8,* s. 272 : 35 nn.

[64] S. Parpola, *The Murder of Sennacherib,* w: *Death in Mesopotamia, XXVIe Recontre Assyriologique Internationale,* ed. B. Alsler (= Mesopotamia 8), Copenhagen 1980, s. 171—181.

[65] Por. bibliografia u Parpoli, *o.c.* s. 176, przp. 5, 7—8.

[66] Petent powoływał się wówczas na *abat šarre* „słowo króla" — J. N. Postgate, *Royal Exercise of Justice under the Assyrian Empire,* w: *Le Palais et la Royauté. XIXe Recontre Assyriologique Internationale,* Paris 1971, s. 417—426.

występowały często w tej samej postaci mimo zmiany warunków ekonomicznych i społecznych.

Poznań

'OVIS' IN PROVERBIIS, COMPARATIONIBUS, TRANSLATIONIBUS LATINIS

Summarium

De ovibus, nempe de pecuaria, usu, utilitate, sacrificiis apud scriptores Latinos inde a Plauto et Catone per totam latinitatem legimus. Multae etiam locutiones plus minusve proverbiales vel translatae adhibentur. Homo stupidus et ignavus ovis vel vervex dicitur; ovis scabra appellatur homo, qui pravis moribus alios contaminare potest. Saepe de ovibus, quae lupo vel leto obnoxiae sunt, est sermo. Proverbialis est locutio de lupo ovium custode. Lupi bestiae rapaces, oves animalia mitia, quieta, patientia iniuriae putantur. Oves sunt cura pastoris, sine quo dissipantur et errant. In *Sacra Scriptura* cum Veteris tum Novi Testamenti necnon apud scriptores ecclesiasticos populus Israel vel christiani oves appellantur ut grex Dei vel Christi, qui est pastor bonus. Speciali quodam sensu Christus agnus nominatur, qui pro omnibus est passus. Multae eiusmodi locutiones, proverbia, comparationes, translationes in schola vel in ecclesia cognitae apud scriptores Polonos inde a XVI saeculo leguntur, etiam in sermone cotidiano usurpantur.

Według Ktezjasza w trakcie wyprawy armeńskiej Ninosa doszło do jego spotkania z Barzanesem. Trzymając się wydarzeń roku 714, trzeba wykluczyć zarówno spotkanie z musasirskim Urzaną, jak i urartyjskim Rusą. Podobnie nawet wówczas, gdy pozostawimy na uboczu stwierdzenie, że do spotkania doszło w czasie trwającej wojny, nie może być brane pod uwagę ewentualne zetknięcie się Sarduri III z Aszurbanipalem. Dostępne obecnie źródła nie zawierają żadnych danych, które wskazywałyby na ich osobiste spotkanie. Pozostaje zatem trzecia możliwość, a mianowicie, że osobisty kontakt został nawiązany między Sargonem II i Urzaną, władcą Musasiru, z tym iż przypadło to na okres poprzedzający wydarzenia roku 714. Jednoznacznie wspierają tę koncepcję dwa listy z królewskiego archiwum w Niniwie. Pierwszy z nich, to list Urzany do asyryjskiego herolda pałacu, który wspomina między innymi o pobycie w Musasir króla Asyrii i składaniu przez niego ofiar w świątyni boga Haldi[87]. Z tonu listu wynika, że wobec zapowiedzianego przybycia do Musasiru króla Urartu Urzana ponownie pragnąłby zachować neutralność wobec dwóch sąsiadujących z jego państwem i zagrażających mu potęg: Asyrii i Urartu. Aczkolwiek imię króla Asyrii nie zostało wymienione, z tego, co wiemy o stosunkach obu państw, można wnioskować, że królem tym mógł być tylko Sargon II. O planowanej wizycie, bądź rewizycie (jeśli uznamy ten list za późniejszy od poprzedniego) Urzany w Asyrii, nie zrealizowanej przynajmniej w planowanym terminie z powodu zagrożenia Musasiru ze strony Rusy I wspomina także jedyny znany dotychczas list Urzany adresowany bezpośrednio do Sargona II[88]. Zapewne, jak przypuszcza I. M. Diakonov, brak militarnego wsparcia ze strony Asyrii zmusił Urzanę do zmiany proasyryjskiej postawy i całkowitego podporządkowania się Urartu[89]. Wydarzenia te miały prawdopodobnie miejsce na krótko przed rozpoczęciem wyprawy Sargona II. Skomplikowały one zapewne w jakimś stopniu zamierzenia Sargona II i wywołały jego bezlitosną zemstę.

Ktezjaszowa relacja o armeńskiej wyprawie Ninosa odzwierciedla przeto stosunki Asyrii z Musasirem z krótkotrwałego okresu sprzed wyprawy Sargona II z roku 714, ale także układ stosunków Asyrii i Urartu z początków drugiej połowy VII wieku. Prototypem Ktezjaszowego Ninosa stał się więc przede wszystkim Sargon II, ale także i Aszurbanipal i jego postawa wobec Urartu i Sarduri III. Z kolei na postać Barzanesa złożyły się przede wszystkim czyny władcy Musasiru Urzany, ale także pozycja Sarduri III wobec Aszurbanipala. Z relacji Ktezjasza o samej wyprawie Sargona II przeciwko Urartu wiemy tylko jedno, a mianowicie, że taka wyprawa się odbyła.

---

[87] ABL 409, por. Diakonov, *o.c.*, VDI 1951, nr 2, tekst nr 50 (2).
[88] ABL 768, por. Diakonov, *o.c.*, VDI 1951, nr 2, tekst nr 50 (7).
[89] Por. jw. oraz Melikiszvili, *o.c.* s. 293; Arutjunjan, *o.c.* s. 286 nn.

ergriffen hatte, wurden durch die Bewohner der Provinz ausgerottet und ihr Befehlshaber ist fast im Alleingang nach Byzanz gelangt[61]. Bald nach dem Sieg bei Mykale ist in Hellespont eine athenische Schiffseskader unter Xantipos angekommen. Die Stadt Sestos, obwohl sie die stärkste persische Festung in Europa war, wurde nach einer Belagerung erobert. Der persische Statthalter Artayktes wurde von den Siegern an den Pranger gestellt und getötet[62]. Eine längere Zeit blieben in persischen Händen lediglich Doriskos und Ejon[63]. Ein derartiges Bild bietet uns das Ende der persischen Provinz in Europa.

Obwohl die Geschichte der Satrapie Skudra von kurzer Dauer war, konnten die Bewohner dieser Provinz die Verluste, die infolge der persischen Eroberung und Herrschaft, d.h. die Übersiedlung nach Asien, den Durchmarsch der persischen Armee, die die persische Eroberung begleitenden Verwüstungen und schließlich die finanziellen Abgaben zu Gunsten des persischen Königs, entstanden sind, erst später verkraften. Die durch die persische Expansion erfolgte Schwächung hatte dann anderen Faktoren, wie z.B. den Makedonen, Odrysern und Athenern eine Expansion auf die päonischen und die mit ihnen benachbarten Territorien erleichtert. In der Geschichte der Provinz Skudra angehörenden Völkern begann eine neue Epoche[64].

Poznań

---

[61] Her. IX 89.

[62] Her. IX 115–120.

[63] Her. VII 105, 106, 107, 113.

[64] Nachdem ich diesen Artikel zum Verlag gebracht habe, hatte ich die Möglichkeit, die Arbeit von N. G. L. Hammond, *The Extent of Persian Occupation in Thrace*, Chiron X 1980, s. 53–61, kennenzulernen. Der Verfasser erörtert dort auch unser Problem, und kommt oft zu ähnlichen Ergebnissen; in manchen Dingen vertreten wir allerdings eine andere Stellungnahme. Die Forschungsergebnisse von N. G. L. Hammond werden wir eingehend in einer derzeit vorbereiteten Monographie über Päonern berücksichtigen.

Axios' bewohnten, in die Grenzen der persischen Provinz einzuschließen wären, so werfen wir somit ein neues Licht auf das Problem des Ursprungs der Bezeichnung Skudra für die persische Provinz in Europa. Wie wir bereits wissen, war die Stadt der Bryger Kydrai — Κύδραι[50] am Erigon gelegen. D. Detschev stellt die sprachliche Identität fest, die zwischen den Toponymen Kydrai — Κύδραι und Skydra — Σκύδρα zustande kommt[51]. Laut der schon oben angeführten Ansichten stünde der Name der Provinz Skudra eben mit diesem zweiten Zentrum, das im Gebiet *Emathia* gelegen war, im Zusammenhang. Unserer Meinung nach gehörten diese Gebiete bis zur Ankunft der Temeniden Makedonien an und konnten nicht somit Ziel der persischen Expedition in der Zeit Megabazos' oder auch Mardonios' gewesen sein. Auf diese Art und Weise bleibt lediglich nur die Stadt der Bryger am Erigon übrig, die als eponymische Grundlage für den Namen der persischen Provinz dienen kann. Somit gelangen wir zu der Feststellung, daß der persische Name der Provinz Skudra seine Entsprechung im phrygischen Ethymon findet[52].

In den Grenzen der Provinz Skudra befanden sich Völker, die in ökonomischer und auch der gesellschaftlich-politischer Hinsicht, gut entwickelt waren. Und so läßt sich bei den Päonern am Strymon eine Entwicklung des städtischen Lebens feststellen[53]. Wir stellen eine militärische Aktivität fest, die in dem gegen die griechischen Ansiedler aus Perinthos[54] aufgenommenen Kampf ihren Ausdruck findet. In dieser Zeit beobachten wir bei den Päonern den Versuch einer politischen Integration, der sich darin manifestiert, daß zwei Vertreter der Aristokratiekreise bemüht waren, den Päonern ihre Herrschaft aufzuzwingen. Durch eine wesentliche historische Aktivität zeichnen sich die benachbarten Edoner aus. Bei ihnen ist eben relativ früh die eigene geprägte Münze erschienen. Von den nicht allzu zahlreich erhaltenen Exemplaren zieht die mit dem Namen ihres Herrschers Getas[55] signierte Münze die Aufmerksamkeit auf sich. Fügen wir sogleich hinzu, daß der Siedlungsraum der Bryger am Erigon ein ebenso gut entwickeltes Gebiet gewesen war; dort hatte sich die Kultur von Trebenište entwickelt[56], die, wie wir es anzunehmen wagen, Produkt

[50] Str. VII 7, 8.

[51] Detschev, S. 462 s.v. *Skydra*.

[52] Es fehlt eine Erklärung zu diesen Namen bei O. Haas, *Die phrygischen Sprachdenkmäler*, Sofia 1966; das Problem der Herkunft der Bryger, Edoner, Päoner und Nachbarn wird von mir eingehend in der Abhandlung *Frygowie na Półwyspie Bałkańskim* (Die Phryger auf der Balkanhalbinsel), Eos LXVIII 1980, S. 189–216, behandelt. Das Problem wird von mir ebenfalls in den in Anm. 40 angeführten Abhandlungen dargelegt.

[53] Her. V 15.

[54] Her. V 1.

[55] Detschev, S. 105, s.v. *Getas*; Zlatkovskaya, *o.c.* S. 178–194, besonders S. 179–182, wo er ausführlich über die Emissionen der Edoner spricht.

[56] Die vollständige Monographie über diese Kultur siehe: V. Lahtov, *Problem Trebeniške Kulture* (Das Problem der Trebenište-Kultur), Ohrid 1965.

listu jest tak frapująca, że warto przytoczyć jego dosłowne tłumaczenie: „Potem Nabu-szum-iszkun i Ṣillaja przyszli i spytali go: „Kogo twoje »słowo króla« dotyczy?", on odpowiedział: „Ardi-Muliszszi", oni zasłonili mu twarz płaszczem i przed samego Ardi-Muliszszi postawili go, mówiąc: „Patrz... mów!". Wówczas on powiedział: „Ardi-Muliszszi, twój syn ma zamiar cię zabić". Potem oni odsłonili jego twarz i Ardi-Muliszszi przesłuchał go, oni zabili go i jego braci"[67]. Nabu-szum-iszkun i Ṣillaja podający się za królewskich wysłanników okazali się członkami sprzysiężenia Ardi-Muliszszi. Korzystając ze zwyczaju, że petent stawał przed królem z zasłoniętą twarzą, wprowadzono go nie do pałacu króla przed oblicze władcy, lecz do Ardi-Muliszszi. Próba zawiadomienia króla o przygotowywanym na jego życie zamachu została udaremniona, w następstwie czego spiskowcy zrealizowali w przyszłości swój zamiar.

W świetle powyższego listu, a także opartych na innych tekstach klinowych wiadomości o sytuacji rodzinnej Senacheryba, okazuje się, że relacja Mikołaja z Damaszku w poważnej części zgodna jest z rzeczywistymi faktami. I tak w relacji Mikołaja z Damaszku spisek zawiązali dwaj synowie Semiramidy z pierwszego małżeństwa z Onnesem, których możemy zidentyfikować ze znanymi z relacji Ktezjasza Hyapatesem i Hydaspesem. Pokrywa się to w pełni z wnioskiem S. Parpoli, według którego spisek przeciwko Senacherybowi zawiązali dwaj synowie z pierwszego małżeństwa. Jego celem było pozbawienie dziedzictwa wyznaczonego na następcę tronu Asarhaddona — syna drugiej żony Senacheryba, Naqî'a-Zakutu. Identyczny był cel Hydaspesa i Hyapatesa: usunąć nie tylko matkę Semiramidę, ale jak się wolno domyślać, także ich przyrodniego, młodszego brata Nynasa, który według słów Satibarasa zamierzał ich po objęciu tronu zgładzić. Tak jak u Mikołaja mamy konflikt Semiramidy z jej synami z pierwszego małżeństwa i konflikt starszych braci z młodszym, przyrodnim, tak samo istniał konflikt Senacheryba z jego synami z pierwszej żony i tychże z ich przyrodnim bratem Asarhaddonem. Wnioskując konsekwentnie należy identyfikować Ninyasa u Mikołaja z Damaszku z Asarhaddonem — najmłodszym synem Senacheryba zrodzonym z jego związku z Naqî'a-Zakutu. Opublikowany przez S. Parpolę list potwierdza wreszcie prawdziwość informacji Mikołaja z Damaszku, że spisek zorganizowany przeciwko Semiramidzie (= Senacherybowi) został wykryty i podjęta została próba jego udaremnienia. Tak jak w opisie Mikołaja również w rzeczywistości oddany królowi człowiek wysłał list prosząc o udzielenie mu audiencji. Można jedynie domniemywać, że list, pisany zapewne w rzeczywistości nie na skórze, lecz na glinianej tabliczce, został przez spiskowców przechwycony i do Senacheryba nie dotarł. Być może także informacja o rozmowie synów Semiramidy w świątyni jest dalekim odbiciem miejsca śmierci Senacheryba, który zginął w świątyni

---

[67] Parpola, *o.c.* s. 180—181.

phrygischer Völker gewesen war. Die wirtschaftliche Entwicklung dieser Länder konnte eines der Motive für die persische Expansion gewesen sein.

Die Geschichte der Satrapie Skudra ist von kurzer Dauer gewesen. Eine Absicht, sie zu gründen, konnte sofort nach der mißlungenen Expedition gegen die Skythen entstanden sein, wofür auch der Umstand spricht, daß Megabazos mit der Armee in Europa zurückgelassen wurde. Grundlagen für ihre Gründung hatte Megabazos geschaffen, der die Päoner am Strymon sich unterordnet hatte; im allgemeinen hatte er die Völker am Thrakischen Meer unterworfen. Ein besonders zu betonendes Ereignis ist hier die Übersiedlung der Päoner nach Asien. Ähnliche Maßnahmen wurden im Orient schon von Assyrern und dann Babyloniern und schließlich, wie wir es sehen können, von Persern ergriffen worden. Im konkreten Fall der Päoner Ursache konnte ihre historische Aktivität, von der wir oben gesprochen haben, gewesen sein. Der Jonische Aufstand hatte einen Strich durch die persischen Pläne gemacht bzw. sie verzögert. Die Gründung der Provinz war durch die strategischen Bedürfnisse bedingt. Der Wiederaufbau der persischen Herrschaft steht mit dem Zug Mardonios' im Zusammenhang, der in die Reihe der Untertanen die Bryger und Makedonen eingeschlossen hat. Indem die Perser in den südlich von Rhodopen gelegenen Gebieten eine Provinz gegründet hatten, hatten sie ihre Herrschaft stabilisiert und sich die Möglichkeit geschaffen, die Ereignisse nördlich von Rhodopen in Illyrien, Makedonien, das ihre Vorherrschaft anerkannte, dann auch in Thessalien in Griechenland zu kontrollieren. Die größte Weite erreichte die Satrapie in der Zeit des Xerxes-Feldzugs nach Griechenland im Jahre 480. Die Niederlage der persischen Flotte bei Salamis und der Rückzug Xerxes' mit einem Teil seiner Armee und Flotte waren jedoch ein Zeichen für den Aufruhr und die Meuterei, wovon die Ereignisse in Siris in Päonien[57], auch im Land der Bizalter, die sich *de stricto* niemals gänzlich von den Persern unterjochen ließen[58], ein Zeugnis ablegen. Die persische Herrschaft wurde ernsthaft durch die Meuterei in Poteidaia und Olynthos erschüttert. Obwohl die Perser Olynthos erobert hatten, mußten sie eine folgenschwere Niederlage bei Poteidaia erleiden[59]. Für die Schlacht bei Platäer hatte Mordonios noch Truppen aus Makedonen, Päonern, Brygern und benachbarten Völkern gegen die Schlachtordnung der Athener, wie es scheint, aufstellen können[60]. Die folgenschwere Niederlage der Perser in dieser Schlacht bedeutete zugleich den Zerfall der persischen Herrschaft fast in der ganzen Provinz. Die Überreste der persischen Armee, die unter Befehl Artabazos' die Flucht

---

[57] Her. VIII 115.
[58] Her. VIII 116; vgl. Aesch. *Pers.* 864–877.
[59] Her. VIII 126–129.
[60] Her. IX 31, 32.

niejszej wzmiance Liwiusz (211 rok p.n.e.), pisząc o rabunku świątyni Feronii na pograniczu kraju Sabinów, Lacjum i Etrurii, gdzie od dawna odbywały się jarmarki. Żołnierze Hannibala po dokonaniu rabunku w tej dolinie, rzucali dla przebłagania bóstwa kawałki miedzi do znajdującego się tam źródła[22]. Wydaje się bezsporne, iż rodowód *stipem iacere* sięgał bardzo odległych czasów, a ponadto pełnił bliżej nie określone funkcje kultowe[23]. Jak wskazują liczne przesłanki, był to zwyczaj szeroko rozpowszechniony w środkowej Italii oraz w samym Rzymie. Wykopaliska u źródeł Arno przyniosły w roku 1838 około 1000 sztuk obrobionej miedzi, a ważących do 2 funtów. Z kolei skarb znaleziony w pobliżu Vicarello zawierał około 10000 kawałków miedzi i brązowych monet ważących w sumie przeszło 1200 funtów[24]. O nawiązywaniu do tej tradycji wspomina zarówno Plutarch[25], jak i Tacyt[26], który podaje, że za czasów Wespazjana przy rozpoczęciu odbudowy Kapitolu rzucano w fundamenty srebrne i złote monety, a także miedzianą rudę.

O ile jednak pierwsze teksty ustaw rzymskiego prawa zwyczajowego *lex Aternia Tarpeia* i *lex Menenia Sestia* podawały grzywny wyrażone w bydle, to już *leges duodecim tabularum* notowały kary w miedzi[27]; wskazuje to niewątpliwie na nowy etap stosunków społeczno-ekonomicznych, u podłoża których tkwiła z pewnością nowa, powszechnie uznawana forma wyrażania wartości wymiennej. Dowodzi tego nie tylko istnienie w prawie rzymskim w V wieku p.n.e. podziału obywateli na *assidui* i *proletarii* czy też nawiązywanie przez państwo rzymskie w sposób świadomy do kultowego charakteru obrzędu rzucania miedzi; w daleko większym stopniu do podobnej interpretacji skłaniają dane archeologiczne, które wydają się wskazywać na znaczne rozmiary importu do wczesnego Lacjum artykułów codziennego użytku.

Za wyraźne potwierdzenie istnienia tych tendencji w wymianie przedmonetarnej w najstarszym okresie istnienia państwa rzymskiego należy uznać wprowadzenie do pierwszych tekstów prawniczych pojęcia *sua res* w odróżnieniu od *familia* oraz terminu *pecunia*, nad którym to majątkiem *pater familias* miał prawo legowania i alienacji[28]. Gajusz stwierdza między

---

[22] Liv. XXVI 11, 9.

[23] M. Gumowski, *Operacje finansowe w czasie II wojny punickiej*, Kraków 1918, s. 77; L. E. W. Adams, *A Study in the Commerce of Latium from the Early Iron Age through the Sixth Century B.C.*, Bryn Mawr 1921. Zob. również G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*², München 1912, s. 285; Crawford, *Early Roman Economy*, s. 201.

[24] Gumowski, *o.c.* s. 77. Bliżej na ten temat Th. Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin 1860, s. 170; Einzig, *o.c.* s. 236, przyp. 21.

[25] Plut. *Aristid.* 25.

[26] Tacit. *Ann.* IV 53.

[27] Por. T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, I, Paterson 1959, s. 42.

[28] Na temat alienacji zob. R. Taubenschlag, *Prawo lokalne w Dygestach i Responsach C. Scaevoli*, Kraków 1920, s. 12 n. Por. także Z. Zmigryder-Konopka, *o.c.* s. 65, przyp. 62.

udało się czasowo zrzucić zwierzchnictwo asyryjskie, popadała natychmiast w zależność od Elamu. Stąd kolejni królowie „niezależnej" Babilonii, Marduk-apal-iddina II, a potem Nergal-uszezib i Muszezib-Marduk muszą być w gruncie rzeczy traktowani jako lennicy Elamu. Społeczeństwo babilońskie pozostawało wówczas rozdarte między zwolenników orientacji proasyryjskiej i proelamickiej. Po wyeliminowaniu z tej rozgrywki Elamu pozostała już tylko możliwość wyboru między orientacją proasyryjską i nacjonalistyczną. Silniejsza okazała się orientacja nacjonalistyczna, tym bardziej że działała w nowych, korzystniejszych warunkach, spowodowanych z jednej strony słabością wewnętrzną Asyrii, z drugiej zaś brakiem zagrożenia z Elamu. Warunki te sprzyjały umocnieniu autorytetu nowej, chaldejskiej dynastii zmierzającej zdecydowanie do zniszczenia wespół z sojuszniczą Medią swego odwiecznego asyryjskiego wroga.

Podobne niepowodzenia należy odnotować także w polityce wewnętrznej Aszurbanipala. Przede wszystkim nie rozwiązana została kwestia następstwa tronu, co wywołało walki między pretendentami, a być może także czasowy podział państwa na ich strefy wpływów[91]. Sądzę zatem, że opinia o nieudolności i zniewieściałości Aszurbanipala powstała nie tyle z powodu braku aktywnych działań militarnych w ostatnich latach jego rządów, co miało się spotkać z krytyką kół wojskowych[92], lecz z nieskuteczności prób rozbicia niekorzystnych konfiguracji geopolitycznych i z racji nierozwiązania sprawy sukcesji.

Dodatkowo na taką opinię o Aszurbanipalu mogły wpływać pewne szczególne cechy jego charakteru. Pod pewnymi względami był bowiem Aszurbanipal postacią nietypową nie tylko wśród królów Asyrii, lecz także wśród ówczesnych władców całego starożytnego Wschodu. Jako najmłodszy syn Asarhaddona, Aszurbanipal nie był pierwotnie brany w ogóle pod uwagę jako pretendent do tronu i zgodnie z tradycją asyryjską był przeznaczony do stanu kapłańskiego. Z tych względów jego młodość upłynęła wśród kapłanów na trudnej nauce sztuki pisania i czytania tekstów klinowych, w tym głównie o charakterze magiczno-religijnym[93]. Z tego okresu wywodzi się jego zainteresowanie spuścizną literacką Mezopotamii; prawdopodobnie już wówczas zrodził się w jego umyśle zamiar zebrania całego dorobku myśli mezopotamskiej w specjalnej bibliotece, kontynuowany także po objęciu tronu[94]. Lata spędzone wśród kapłanów, specyficzna atmosfera świątyń, otrzymane wykształcenie i trwałość zainteresowań literackich sprawiły, że Aszurbanipal odbiegał od typowego

---

[91] Por. mój artykuł złożony do druku we wrocławskiej „Antiquitas".

[92] Por. Głombiowski, *o.c.* s. 144 i przyp. 18.

[93] Na temat wykształcenia Aszurbanipala — VAB7; II 252; I 13-18.

[94] Myśl ta nie była nowa, gdyż jak wykazał S. Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the King Esarhaddon and Ashurbanipal*, Part II A: *Introduction and Appendices*, Kevelaer-Neukirchen-Vluyn 1970, s. 20, początki biblioteki sięgają czasów Senacheryba.

podczas modłów między posągami szedu i lamassu. Na koniec nie można także wykluczyć, że na postać i rolę, jaką w spisku przeciwko Semiramidzie odegrał w relacji Mikołaja eunuch Satibaras, złożyły się czyny, jakie list ABL 1091 przypisuje Nabu-szum-iszkunowi i Ṣillaja[68].

Jeśli porównać relacje Ktezjasza z Knidos i Mikołaja z Damaszku, to okazuje się, że bliższy prawdy jest przekaz autora damasceńskiego. W zachowanym kształcie dzieła Ktezjasza nie ma konfliktu Semiramidy z jej synami z pierwszego małżeństwa, jest natomiast konflikt z jej synem z małżeństwa z Ninosem. Identyfikując w tej relacji Semiramidę z Senacherybem, trzeba by także w świetle danych źródeł klinowych identyfikować Ninyasa z Asarhaddonem i uznać go za organizatora spisku i mordercę Senacheryba. Przeczą temu źródła mezopotamskie, w tym przede wszystkim list ABL 1091. Wersja Ktezjasza z Knidos różni się tak istotnie od wersji Mikołaja z Damaszku, że moim zdaniem nie może ulegać wątpliwości, że ten ostatni, aczkolwiek znał relację Ktezjasza, to opowieść o śmierci Semiramidy oparł nie na opracowaniu Knidyjczyka, lecz innego autora, którego dzieło przekazywało w wielu szczegółach rzeczywisty bieg wydarzeń poprzedzających mord na osobie Senacheryba. Tyle tylko, że podobnie jak u Ktezjasza miejsce Senacheryba zajęła legendarna Semiramida.

Do powyższych uwag warto dodać jeszcze jedną obserwację dotyczącą sprawowania przez Semiramidę samodzielnych rządów trwających według Ktezjasza 42 lata. Zapewne liczba ta nie jest przypadkowa, bowiem tyle lat zasiadał na tronie ostatni wielki władca państwa asyryjskiego, Aszurbanipal[69].

W relacji Ktezjasza pierwszym władcą Asyrii, który przetrwał w pamięci ludzkiej, był Ninos, mąż Semiramidy i ojciec Ninyasa. Koncepcja F. W. Königa, zakładająca, że pod postacią Ninosa kryje się przede wszystkim działalność Sargona II[70] nie budzi w ogólnym zarysie wątpliwości.

---

[68] Ale nie jest pewne, czy Ṣillaja i Nabu-szum-iszkun rzeczywiście byli związani z Ardi-Muliszszi i czy faktycznie odegrali tę rolę, jaką przypisuje im autor listu ABL 1091. S. Parpola słusznie zauważa, że list adresowany prawdopodobnie do Asarhaddona został napisany już po zamordowaniu Senacheryba. Celem jest nie wskazanie mordercy, który był dobrze znany, lecz zwrócenie uwagi króla na współudział w tym czynie Ṣillaja i Nabu-szum-iszkuna. Trudno jednak rozstrzygnąć, czy faktycznie byli oni uczestnikami spisku, czy też jest to zwykła intryga dworska: Parpola, *o.c.* s. 173 i s. 177, przyp. 17, a zwłaszcza przyp. 18, gdzie wskazano na inne listy oskarżające Nabu-szum-iszkuna o nielojalność wobec samego Asarhaddona.

[69] W tekstach klinowych potwierdzenie 42-letniego panowania Aszurbanipala zawiera jedynie tekst z Harran: C. J. Gadd, *The Harran Inscriptions of Nabonidus*, Anatolian Studies VIII 1958, s. 46 (Nabonidus H1B: 30). Pośrednio 42-letnie panowanie Aszurbanipala wynika także z jego identyfikacji z Kandalanu, królem Babilonii po śmierci Szamasz-szum-ukina, od roku 647 do r. 627 (to jest 21 lat). W latach 668–648, to jest także 21 lat Aszurbanipal był formalnie tylko królem Asyrii, czyli razem także 42 lata.

[70] König, *o.c.* s. 34–37.

Etape III. On éleve alors un vallum en terre qui couvre entièrement les fondations. La largeur du vallum[3] était au moins de 6 m. En même temps on a construit un système des fossés atteignant 26 m du front du rempart. Deux fossés intérieurs dont la coupe avait la forme de la lettre V avaient 5 m 50 et 3 m 50 de largeur et de 2 m 90 à 3 m 50 de profondeur. Deux fossés extérieurs avaient la forme de cuvette; leur largeur était de 2 m 30 — 3 m et la profondeur de 2 m environ. Pendant la période de leur fonctionnement on a creusé à nouveau un fossé intérieur (réfection). La berme apparaissant seulement dans certains lieux n'était pas grande et n'avait que 20 à 40 cm de largeur.

Etape IV. Après le démontage de la tour on a construit dans le front du vallum un mur en pierre de 1 m 50 de largeur. Du côté intérieur le vallum portant le chemin de ronde fonctionnait toujours. Du système antérieur des quatre fossés on a formé deux grands fossés de 14 et de 10 m de largeur environ et dont la profondeur atteignait plus de 4 et 3 m 50. La berme a été élargie à 2 m 50.

Etapes suivantes. La longue période du fonctionnement des défences en pierre a causé une forte dégradation des fossés. Leurs remblais permettent de distinguer l'étape de la réfection des installations de défense ayant lieu vers la moitié ou dans la seconde moitié du IIIe siècle, ce qui peut être lié à la présence des Goths de Cniva sous les murs de la forteresse[4] ou bien à la période, riche en invasions gothes, du troisième quart du IIIe siècle[5], avant la construction à Novae de l'enceinte urbaine de l'est. Un peu plus tard on procède à la démolition de l'ancienne courtine et au nivellement avec le gravats du terrain situé devant le front du rempart. Les trouvailles de la céramique permettent de dater ce moment au début ou dans la première moitié du IV^{c} siècle[6]. Les observations stratigraphiques suggèrent que la démolition du mur durait assez longtemps, ce qui dépendait évidemment de la nouvelle façon d'aménager le terrain et du besoin du bon matériel de construction.

Premier projet de construction des défences. La seule raison d'être des fondations en pierre construites et comblées ensuite (du côté est de la forteresse) puisse être un projet non réalisé de la construction des défenses. Ce projet prévoyait la construction immédiate des fortifications en pierre, ce qui est d'ailleurs conforme à la tendance générale

---

[3] Les fouilles de 1981 n'ont pas confirmé nos observations antérieures concernant la largeur du rempart, comprises dans: Sarnowski, *Legionary Defences...*

[4] Jordanes, *De origine actibusque Getarum*, 101.

[5] B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in dem Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde*, I: *Das II und III Jahrhundert (101—284)*, ANRW, II 6, Berlin 1977, pp. 140 sqq.

[6] Après la campagne de 1979 nous y avions encore des doutes (cf. Sarnowski, *Legionary Defences...*).

Ostatnim władcą asyryjskim był według relacji Ktezjasza Sardanapal, władca nieudolny, nie opuszczający swoich pałaców, zniewieściały, ale zarazem o wielkim temperamencie seksualnym znajdującym ujście nie tylko w kontaktach z kobietami, lecz także z mężczyznami. Identyfikacja Sardanapala z Aszurbanipalem jest, mimo pewnych zastrzeżeń[90], powszechnie akceptowana.

Skoro przyjmujemy tę identyfikację, to dla właściwej oceny wartości tej części relacji Ktezjasza konieczne jest poszukanie odpowiedzi na kilka ściśle ze sobą powiązanych pytań: 1. jakie informacje legły u podstawy tradycji jońskiej, czy miała ona jakiekolwiek racjonalne przesłanki, czy też została całkowicie wymyślona, 2. na ile tradycja ta była zbieżna z tymi wiadomościami, które zebrał Ktezjasz podczas pobytu na dworze Artakserksesa II.

Jeśli w środowisku jońskim wiedziano nawet kiedykolwiek, że Aszurbanipal nie był ostatnim władcą Asyrii, to fakt ten został dość wcześnie zapomniany. Winnym upadku Asyrii był w świetle tej tradycji wyłącznie Aszurbanipal. Wydaje się, że także w środowisku, w którym obracał się w Persji Ktezjasz, również nie pamiętano już nie tylko o krótko panującym Aszur-etel-ilanim, lecz także o jego następcy Sin-szar-iszkunie. Jest to tym bardziej prawdopodobne, gdy uwzględnimy nader słabą orientację w bliższych czasowo i budzących ze zrozumiałych względów większe zainteresowanie dziejach państwa nowobabilońskiego, medyjskiego, a nawet perskiego z okresu rządów wielkiego Cyrusa i jego poprzedników. Zatem i ta tradycja zrzucała zapewne odpowiedzialność za upadek Asyrii na Aszurbanipala.

Trzeba przyznać, że osąd ten nie jest bynajmniej pozbawiony racjonalnych podstaw. Aszurbanipal nie uniknął bowiem błędów w polityce zagranicznej, nie potrafił w porę dostrzec i zapobiec narastającemu zagrożeniu zewnętrznemu. I tak, podobnie jak jego poprzednicy nie doceniał rosnącej gwałtownie w siły Medii, tego państwa, które w głównej mierze doprowadziło w przyszłości do upadku Asyrii. Ewentualna próba zmiany tego układu sił podczas rządów jego następców uwikłanych w konflikty wewnętrzne, a następnie w wojnę z Babilonią nie miała już szans powodzenia. Politycznym błędem okazała się także likwidacja potęgi Elamu. W zamierzeniu Aszurbanipala miało to doprowadzić do umocnienia pozycji asyryjskiej w Babilonii, gdy tymczasem skutki okazały się wręcz odwrotne. W niedługim czasie stało się widoczne, że korzystniejszy był poprzedni układ geopolityczny z Babilonią między dwiema potęgami: Elamem i Asyrią. W tym starym układzie, nawet wówczas gdy Babilonii

---

[90] König, *o.c.* s. 40 i s. 42. Por. Głombiowski, *o.c.* s. 143 i przyp. 117, który sprzeciwia się koncepcji F. W. Königa zakładającego, że taka charakterystyka Sardanapala, jaka znajduje się w wyciągu Diodora, została dodana dopiero przez pisarza późnohellenistycznego. Uważam, że zastrzeżenia te są istotne i zasługują na aprobatę.

dans l'architecture militaire de l'époque[7]. A côté d'un mur intérieur, le projet envisageait aussi la construction d'un mur d'enceinte dans le front des fortifications, ainsi que la formation d'un rempart avec le chemin de ronde entre les deux murs et d'une rampe dans l'intervallum. La largeur de la double courtine devait être de 3 m 70 environ. La présence d'une tour en bois entourée scrupuleusement par la fondation, montre que les légionnaires de Novae étaient préparés, à chaque étape des travaux, à renoncer au projet d'origine et à continuer très vite la construction des défenses en bois et en terre.

II. L'ÉTENDUE ET LES TRONÇONS DE L'ENCEINTE

Sur trois côtés — est, nord et ouest — le premier camp de la légion a presque la même étendue que la forteresse en pierre. Le côté sud reste pourtant inexpliqué. Car nous ne sommes pas sûrs si les deux fossés découverts près de la porta decumana sont des fossés intérieurs ou extérieurs[8]. Donc les dimensions du camp en bois et en terre mesurées des fronts des remparts selon les axes principales, étaient de 365 × 485 ou 495 m[9].

L'analyse des défenses de la période du Haut Empire à Novae ne laisse aucun doute sur ce que leur construction, divisée en plusieurs étapes, avait lieu en petits tronçons, de même dans la phase des fortifications en bois et en terre que dans celle des fortifications en pierre. Certaines données permettent de croire que ces tronçons avaient de 46 à 48 m, c'est-à-dire environ 155 pieds. Dans chaque tronçon un sous-détachement de la légion devait construire, à côté de la courtine, une tour ou bien une rampe conduisant au chemin de ronde. Il est bien caractéristique que, de même que sur le mur de Hadrien en Grande-Bretagne[10], sur le côté est de la forteresse de la légion I Italica la construction a été commencée justement par l'élevation des tours. Nous pouvons deviner qu'une *centuria* a été chargée de la construction d'un tronçon, de même que dans d'autres fortifications militaires romaines, ou cela est prouvé épigraphiquement[11]. A partir des dimensions de la forteresse, nous pouvons constater que sur les côtés longs travaillaient 10 ou 11 *centuriae*, tandis que sur les côtés courts 8; donc, en somme, environ deux tiers de la légion travaillaient

---

[7] Depuis le temps de Vespasien les forteresses des légions étaient généralement construites en pierre (cf. T. Bechert, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*, Bonner Jahrbücher CLXXI 1971, pp. 218 sqq).

[8] Cf. S. Skibiński, dans: *Novae — The Western Sector 1974*, Poznań 1978, pp. 22 sqq; T. Sarnowski, dans: *Novae — Secteur Ouest 1978*, Archeologia XXXI 1980, pp. 146–150.

[9] Cf. S. Parnicki-Pudełko, *Castra*, dans: *Novae — Secteur Ouest 1974*, Archeologia XXVII 1976, p. 160.

[10] R. G. Collingwood, I. Richmond, *The Archaeology of Roman Britain*, London 1969, p. 79.

[11] *Ibidem*, p. 76.

à la construction des défenses. Tout en ayant un caractère schématique, la division du travail par unités était liée aux conditionnements morphologiques, c'est-à-dire à l'accessibilité du terrain dans différents lieux. C'est peut-être la cause de certaines différences dans la forme et dans les dimensions des défenses. Les parties les plus exposées, c'est-à-dire les tronçons centraux du côté ouest et la partie sud du côté est ont reçu, ou bien ont dû recevoir, selon le premier projet, un mur très gros, même double par endroits, tandis que le côté nord et une grande partie du côté est — un seul mur de 1 m 50 de large à peine.

III. DATATION

Phase des fortifications en pierre. Jusqu'à présent, dans les propositions fondées sur le matériel archéologique, on plaçait la première phase des portes en pierre dans la fin du I^cr ou au IIe siècle. Cependant dans les trouvailles épigraphiques de Novae il existe une inscription qui précise beaucoup mieux cette date. Il s'agit ici d'un fragment de l'inscription reemployée dans un des murs de la porte ouest du IVe siècle. Le fragment porte de titres impériaux de Nerva ou de Trajan[12]. Je pense que cette inscription, jusqu'à présent la plus ancienne des inscriptions monumentales (*Bauinschriften*) de Novae, se trouvait dans la façade de la première porte en pierre (*porta principalis sinistra*).

Serait-il possible de dater plus précisement que dans l'intervalle 96–117 la construction de la forteresse en pierre? Prenant en considération les périodes principales des deux décennies mentionnées, il semble peu probable de la dater à l'époque des guerres daces dans lesquelles la legio I Italica prend part[13], à l'époque d'entre les guerres et tout après les guerres lorsque la légion de Novae était activement engagée dans l'occupation de la Dacie sud-est, ainsi que dans la création du limes le long du haut, et peut-être aussi du bas Olt[14]. Les mieux justifiées semblent les années précédant immédiatement la première campagne dace de Trajan, d'autant plus que la Mésie inférieure était aussi comprise par les préparatifs de guerre[15]. Une place importante dans ces démarches était occupée par l'activité de construction le long du Danube. Dans les environs de la Porte de Fer, près de Oršova, en 100 l'empereur Trajan *montibus excisis anconibus sublati viam fecit*[16], tandis qu'en 99 on poursuivait les travaux de

---

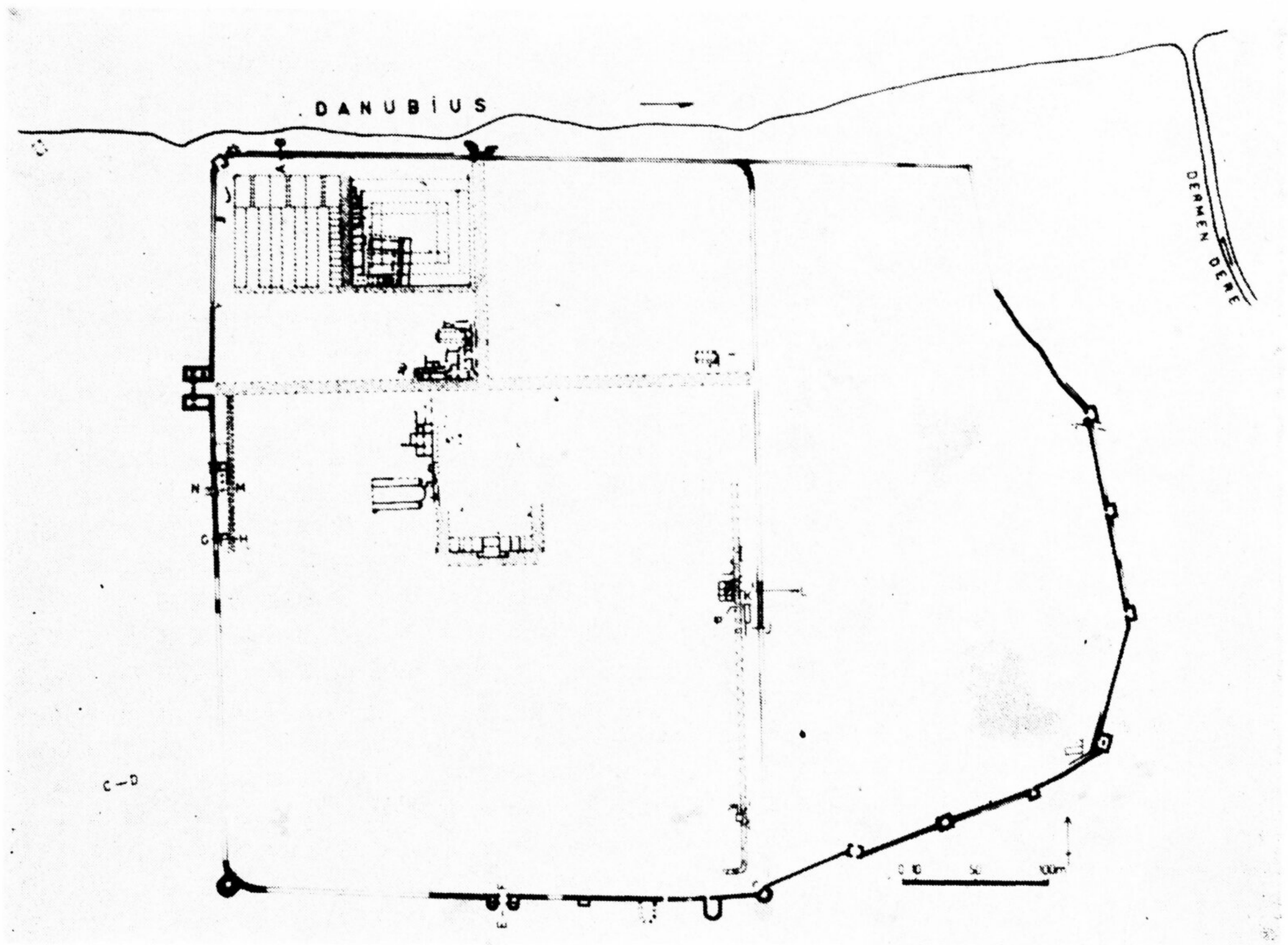
[12] J. Kolendo, dans: *Novae — Secteur Ouest 1970*, Archeologia XXIII 1973, p. 64, n° 1.

[13] E. Ritterling, s.v. *Legio* (*I Italica*), RE XII (1925), col. 1413.

[14] Cf. D. Tudor, *Oltenia romană*[3], București 1968, p. 341.

[15] Voir R. Vulpe, dans: R. Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, București 1968, pp. 77 sqq.

[16] CIL III 1699 = 8267; cf. aussi une autre *Tabula Traiana* de Djerdape (J. Šašel, JRS LXIII 1973, pp. 80 sqq; M. Gabričević, Arheološki Vestnik XXII 1972, pp. 408 sqq).

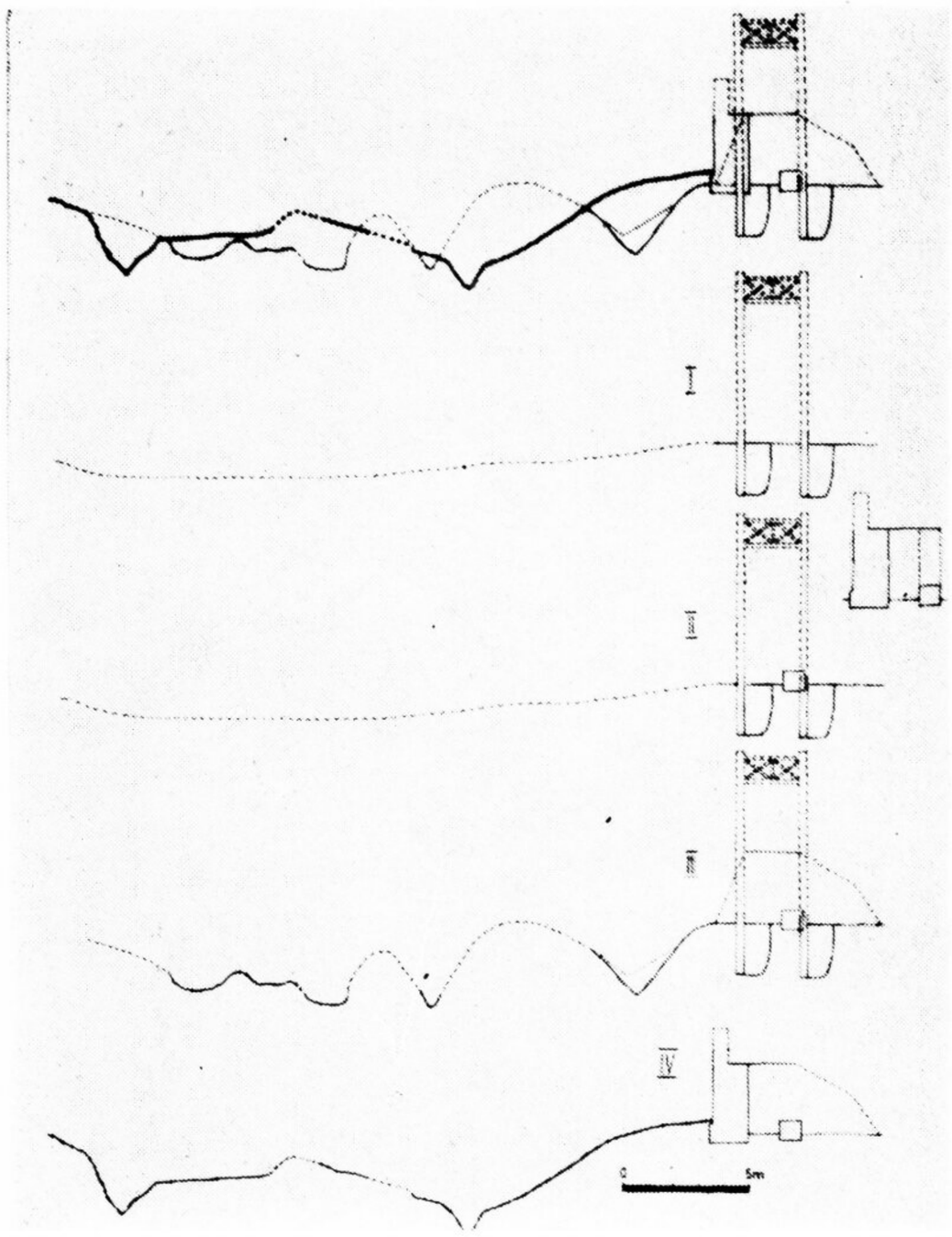

Fig. 1. Novae. Plan (dessin de l'auteur)

Fig. 2. Novae. Etapes de construction et du fonctionnement des dérenses du côté est du camp: I—III flaviennes et premier projet, non réalisé; IV — trajane (dessin de l'auteur)

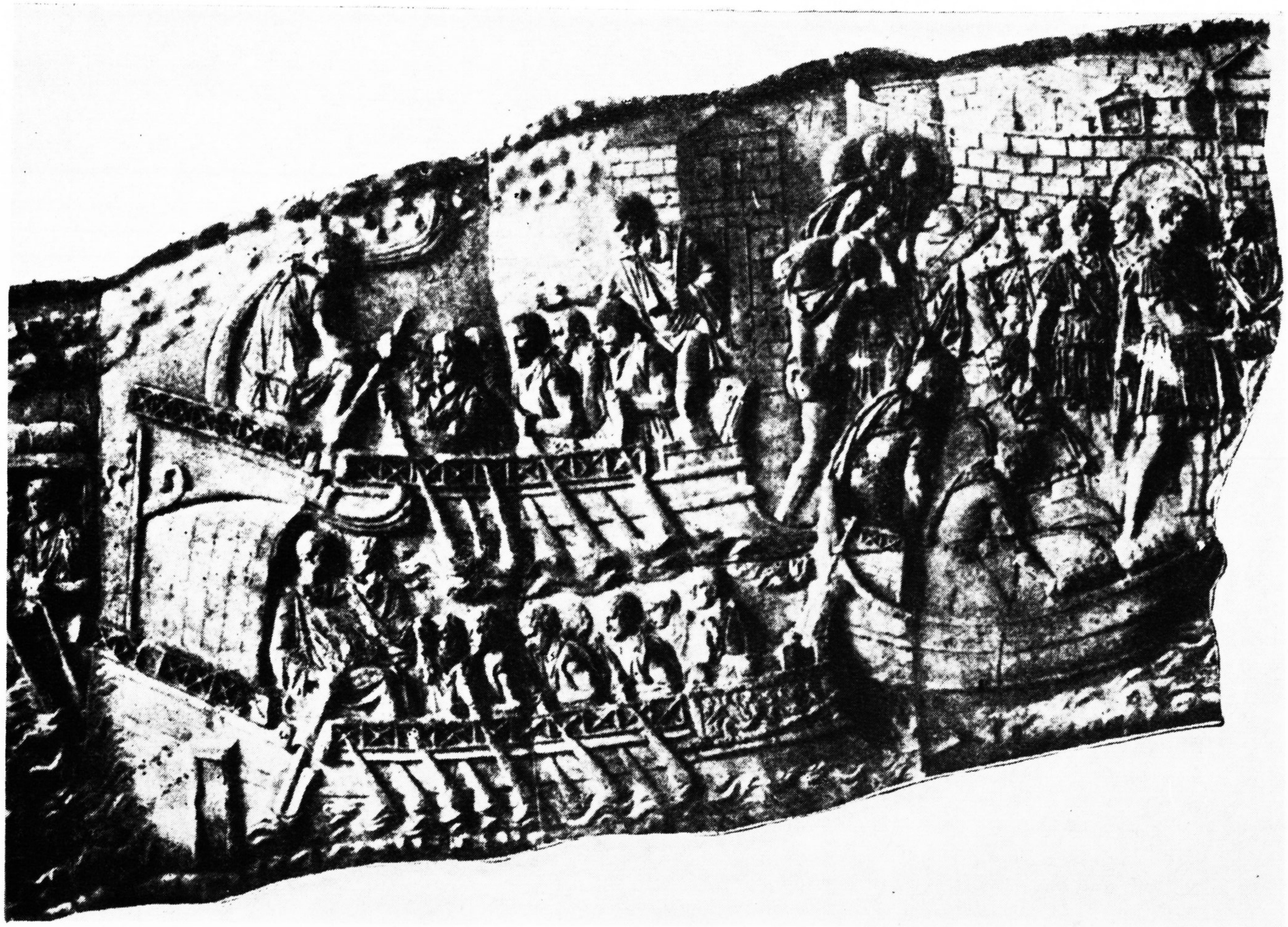

Fig. 3. Collone Trajane. Scènes XXXIV et XXXV

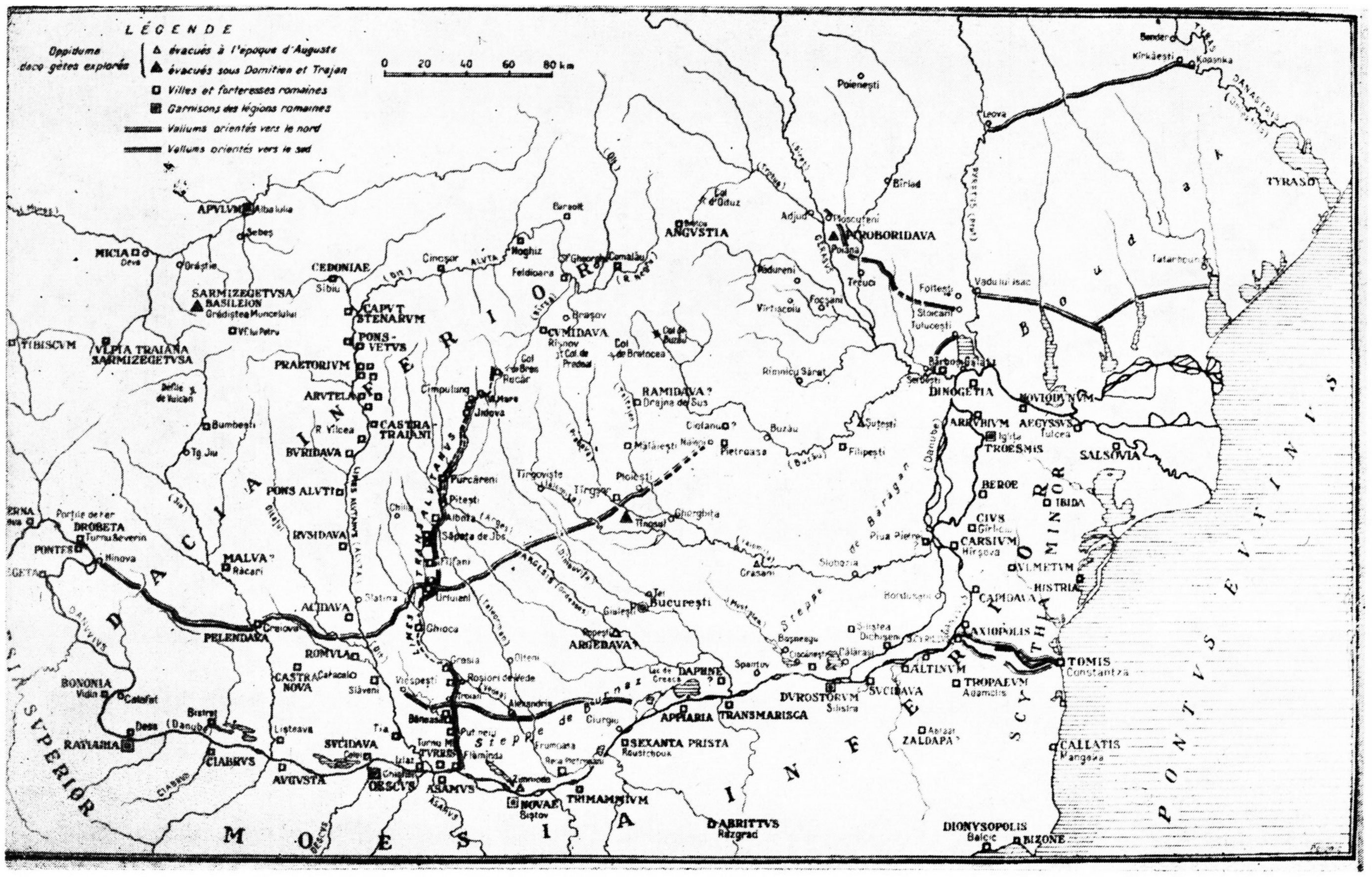

Fig. 4. La région du Bas-Danube à l'époque romaine (d'après E. Vulpe)

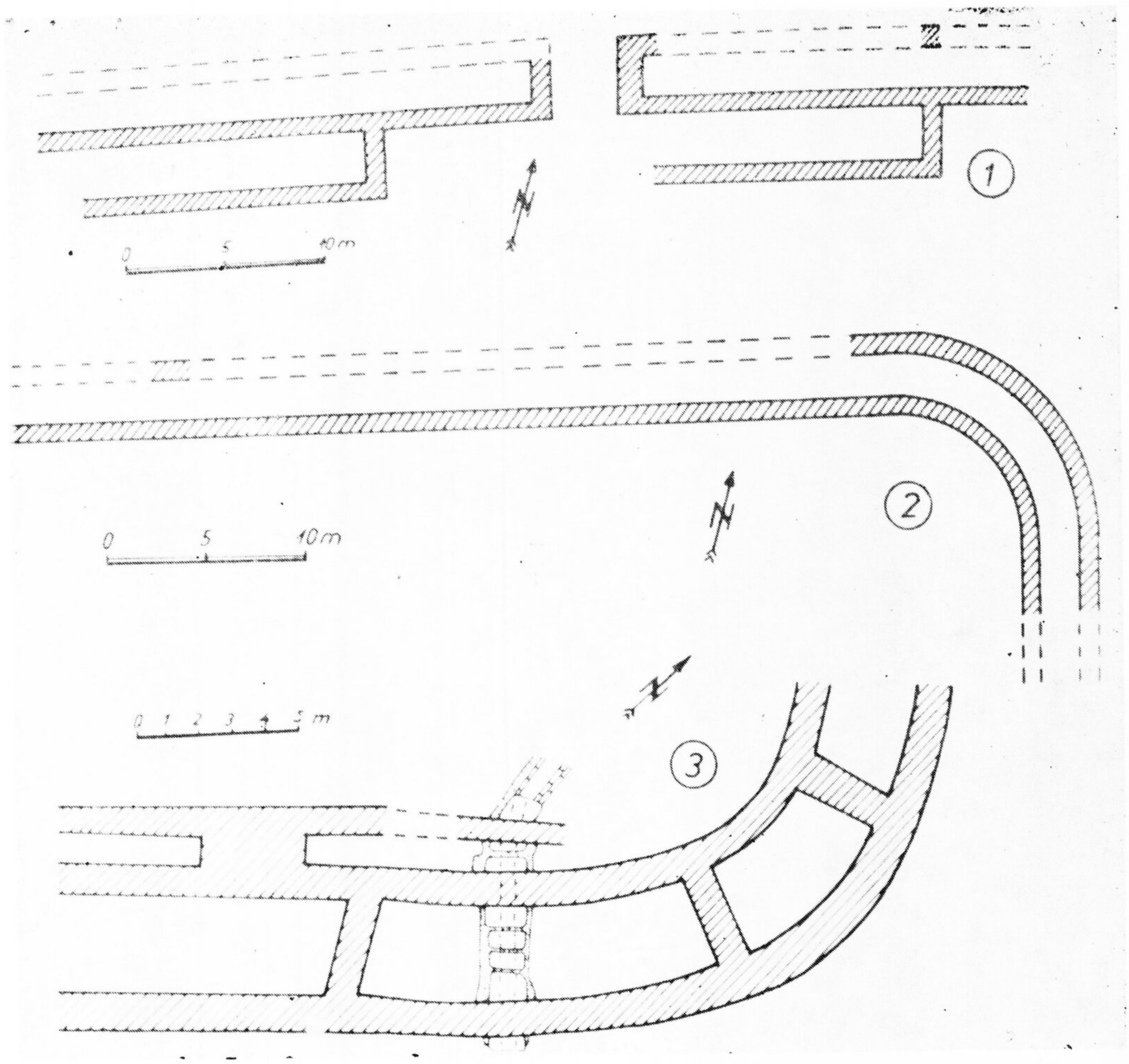

Fig. 5. Les défenses de Drajna de Sus (1,2) et de Hoghiz (3) (d'après D. Protase)

fortification encore plus en aval, dans le camp Prahovo[17]. A l'est de Novae l'activité de construction en 100 ou en 101 est prouvée à Roussé (Sexaginta Prista)[18]. Ces cadres chronologiques et territoriaux doivent être complétés par les inscriptions de la Dobroudja: de Hiršova[19] et de Rašova[20] ou en 103 et 106 on a élevé des camps des auxiliaires; en 112 seulement on a reconstruit en pierre le camp de Barboşi[21]. Je pense que les inscriptions d'inauguration des camps des unités militaires plus petites situés loin à l'est de Novae et plus loin encore du front principal des luttes contre les Daces, permettent de considérer les années après la guerre et entre les deux guerres comme une période *ante quem* pour la datation des défenses en pierre de la I Italica. Nous serions tentés de nous prononcer pour l'an 100 environ qui semble le moment possible pour l'élevation des murs en pierre à Novae.

Les autres prémisses justifient cette proposition. Conformement à l'interprétation généralement adoptée, les scènes XXXIII–XLV sur la colonne Trajane illustrent la deuxième campagne de la première guerre dace, ayant lieu au sud du Danube[22]. Dans cette campagne une des batailles avait lieu à Nicopolis ad Istrum, construit un peu plus tard. En ce qui concerne Novae, c'était probablement le port principal auquel on transportait les troupes de renfort et les provisions. En même temps l'empereur y est venu (nous le voyons dans la scène XXXV — fig. 3). Bien des chercheurs trouvent que les murs visibles dans cette scène près de la rivière et du port sont justement ceux de Novae[23]. Si cette identification, qui d'ailleurs n'est ni justifiée ni niée par la façon conventionnelle de représentation, est juste, l'architecture y présentée ne peut être rien d'autre que l'image de la forteresse en pierre de la légion I Italica. Heureusement nous disposons d'une autre source, plus sûre. Il s'agit des trois plombs

---

[17] CIL III 1642 (p. 1446).

[18] V. Velkov, VDI 1961/2, pp. 69–77. Cf. quand même une inscription d'Appiaria témoignant des travaux de construction déjà à l'époque de Vespasien (V. Beševliev, *Epigrafski prinosi*, Sofia 1952, nº 122).

[19] E. Doruţiu-Boilă, *Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti 1980, pp. 120 sq, nº 94.

[20] A. Rădulescu, M. Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie inférieure entre 103 et 108 de n. e.*, Dacia XXV 1981, pp. 356 sqq, nº 2.

[21] CIL III 777; Doruţiu-Boilă, *o.c.* pp. 300–302, nº 292; N. Gostar, Arheologia Moldovei IX 1980, pp. 69–73.

[22] C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, II, Berlin 1900, pp. 155 sqq; C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V 2: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, SbAWien, Philos.-hist. Klasse CCXVII 1937, passim; R. Vulpe, *La victoire de Trajan à Nicopolis ad Istrum*, dans: *Studia in honorem V. Beševliev*, Sofia 1978, pp. 463–474.

[23] Cichorius, *l.c.*; Patsch, *o.c.* p. 68; Ch. G. Starr, *The Roman Imperial Navy, 31 B.C.–A.D. 324*, New York 1941, p. 135; W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule*, Berlin 1977, p. 18; Vulpe, *La victoire...*, p. 165.

rectangulaires portant les inscriptions IMP (erator) TR(aianus)[24]. L. Mrozewicz suggère qu'on munissait de telles inscriptions toutes les marchandises envoyées par l'intendance militaire centrale à la guerre contre les Daces, ainsi que tous les biens appartenant à l'empereur[25]. Je serais d'avis qu'il faudrait dater ces plombs ou bien de la période des préparatifs à la guerre, ou bien de la campagne même de 101/102 en Mésie inférieure. La deuxième possibilité, prouvant en quelque sorte l'identification de la scène XXXV de la colonne Trajane, semble être plus plausible, car c'est le seul moment où pouvaient apparaître à Novae les bagages de l'empereur ou de cette partie de l'armée avec laquelle il se deplaçait. Novae disposait alors non seulement d'une forteresse, mais aussi des aménagements portuaires nécessaires. Une prémisse indirecte nous est fourni par une dédicace faite en 100 à Novae par un esclave d'un fermier de la circonscription de douane[26]. La raison d'être de la station de douane, ainsi témoignée, pouvait être surtout le port.

Phase des fortifications en terre et en bois. A ce qu'il nous semble le remblai naturel du fossé intérieur de côté est de la forteresse montre qu'il s'est écoulé 12 à 14 ans depuis le creusement des premiers fossés jusqu'à la construction du mur d'enceinte. Il paraît que dans la stratigraphie du remblai chaque année soit représentée par deux couches, une couche mince de terre sombre (accumulation en été-automne) et une couche plus grosse de terre claire (accumulation en hiver-printemps)[27].

Donc, si nous adoptons l'an 100 comme la date des fortifications en pierre, nous devons situer la construction des défenses en bois et en terre vers 86–88. Au cours des travaux une situation particulière avait causé qu'on a renoncé à la construction des murs en pierre pour faire très rapidement un vallum en terre. Cette situation n'a pourtant pas été entièrement imprévue, car on avait construit une tour en bois avant de faire des fondations en pierre. Les légionnaires prévoyaient sans doute la situation dans laquelle il faudrait abandonner le projet d'origine et élever les défences en terre.

Les défenses en terre à Novae ont été vraisemblablement construites dans les années critiques pour la frontière du Bas Danube, les années où les Romains faisaient, avec une chance instable, la guerre contre les Daces. Le terrain principal de cette guerre était la partie est de la Mésie

---

[24] K. Žuglev, God. Sof. Univ. Fil. Fak. LIX 3 1965, p. 250, fig. 60; L. Mrozewicz, Archeologia XXXII 1981 (à paraître).

[25] Mrozewicz, *l.c.*

[26] AE 1940, 100. Cf. H. Nesselhauf, *Publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, Epigraphica I 1939, p. 334; S. J. de Laet, *Portorium. Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge 1949, pp. 204 sq.

[27] Le dessin de la coupe illustrant cette situation sera publié dans: *Novae — Secteur Ouest, 1981*, Archeologia.

qui était justement en 86 devenue une province séparée[28]. Les destructions causées par l'invasion des Daces en Mésie (peut-être entre Oescus et Novae[29]) en hiver 85 étaient si graves que la reconstitution de l'état antérieur et l'installation des nouveaux camps exigeraient de poursuivre les travaux dans différents points du limes danubien.

Le caractère un peu provisoire des travaux poursuivis à Novae pourrait être expliqué par le déroulement de toute la guerre pendant laquelle on employait de temps en temps de nouvelles forces. Le fait de renoncer aux fortifications en pierre et la construction des défenses en terre semble être lié avec les activités de campagne de la légion de Novae ou au moins d'une partie de cette légion[30]. Elles ont eu lieu peut-être dans la dernière phase de la guerre (87 ou 88), dans laquelle participait probablement aussi la légion I Italica sous le commandement de Cornelius Nigrinus, gouverneur de la Mésie inférieure[31].

IV. LES FORTIFICATIONS DE LA LÉGION I ITALICA À NOVAE ET LE LIMES DE LA DACIE INFÉRIEURE (FIG. 4)

Le fait que les défenses à deux murs sont assez rares dans l'architecture militaire attire notre attention sur le premier projet des fortifications à Novae. Ce projet n'a pas été réalisé et les fortifications en pierre n'ont gardé que les rampes entourées des murs, ce qui est prouvé par une construction dégagée sur le côté ouest de la forteresse[32].

Il existe des ressemblances importantes entre les défenses projetées à Novae et les installations de défense de quelques camps du limes de la Dacie inférieure le long du haut Olt, ainsi qu'avec le camp de Drajna de Sus (Valachie) (fig. 5). Dans les doubles murs de ces camps (Boiţa[33], Ho-

---

[28] Patsch, *o.c.* pp. 5–31; G. Alföldi, H. Halfmann, M. *Cornelius Nigrinus Curiatus Maternus. General Domitians und Rivale Trajans*, Chiron III 1973, pp. 357 sqq.

[29] Patsch, *o.c.* p. 18.

[30] Cf. Alföldi, Halfmann, *l.c.*

[31] *Ibidem*. Mon article déjà à la redaction de „Eos", j'ai eu la possibilité d'analyser les trouvailles provenant d'un égout creusé dans le sol vierge le long du côté est des principia. Il s'avère que cette installation, jusqu'ici la plus ancienne des découvertes au centre du camp, puisse remonter déjà à l'époque claudienne ou néronienne. Par conséquant il est possible que la plus ancienne implantation militaire romaine, ainsi repérée, doive être attribuée à la légion VIII Augusta. Il existe une inscription funéraire de Novae (AE 1914, 93) qui semble témoigner du stationnement ici de cette unité militaire dans les années 45/46–69 (cf. Ritterling, *o.c.* col. 1649; B. Gerov, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana ot August do Hadrian*, God. Sof. Univ. Ist.-filol. Fak. XLIV 1948/1949, p. 9, 12).

[32] K. Bykowski, Archeologia XXX 1979, pp. 200 sqq, fig. 64.

[33] M. Macrea, Mat. Cerc. Arh. VI 1959, pp. 429 sqq., fig. 27, 29; N. Lupu, Mat. Cerc. Arh. VII 1961, pp. 416, 421, pl. IV 1.

ghiz[34] — fig. 5, Breţcu[35], Drajna de Sus[36]), situés près des passes entre la Munténie et la Transylvanie, les archéologues roumains voient depuis longtemps un trait typologique particulier du secteur mentionné du limes[37]. Il semble judicieux de penser que ces camps ont été construits dans le cadre d'un même programme des travaux de fortification du limes en Dacie du sud-est, d'autant plus que leur construction remonte à la période de Trajan et de Hadrien. Avant la fondation de la province Dacie inférieure en 119, les territoires de la Munténie et de l'Olténie, ou se trouvent les camps à deux murs, constituaient une partie de la Mésie inférieure[38]. Il est donc bien clair que la construction, de même que l'équipement des premiers établissements de la nouvelle frontière ont dû être executés par l'armée venue de la Mésie inférieure. La source principale pour la connaissance de la garnison de la Dacie inférieure, à savoir le diplôme de Palamarcia de 140, ainsi que les diplômes antérieurs et les autres sources témoignant l'état des auxilia sur le Bas Danube, montrent très visiblement que les unités militaires des camps daces appartenaient d'abord à l'armée de la Mésie inférieure[39]. Bien que ce fussent surtout des auxilia, il semble plutôt sûr que dans la construction des défenses participaient aussi les légionnaires, qui, plus habiles sans les travaux de construction que les auxiliaires, garantissaient sans doute une aide spécialiste indispensable. C'étaient des soldats des légions de la Mésie inférieure, donc de la legio I Italica, V Macedonica et XI Claudia, dont la présence dans différents lieux sur l'Olt et en Valachie est documentée entre autres par les empreintes sur les tuiles[40].

Il existe bien des données archéologiques et épigraphiques qui per-

---

[34] K. Horedt et autres, SCIV I/1 1950, p. 124, plan et fig. pp. 125 et 130.

[35] M. Macrea et autres, SCIV II/1 1951, pp. 288 sqq; N. Gudea, *Das Römerlager von Breţcu (Angustia). Versuch einer Monographie*, Acta Musei Porolissensis IV 1980, pp. 255–365 (non vidi).

[36] Gh. Stefan, *Le camp romain de Drajna de Sus*, Dacia XI–XII 1945–1947, pp. 115 sqq.

[37] M. Macrea, Mat. Cerc. Arh. VI 1959, p. 436; K. Horedt, *Die südsiebenbürgische Limesstrecke Dakiens. Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Köln 1977, p. 334; D. Protase, *Römische Lager mit doppelter Umfassungsmauern in Dakien*, dans: *Limes. Akten des XI. Intern. Limeskongresses*, Budapest 1977, pp. 303 sqq; idem, *Castre romane cu dublu zid de incinta descoperite in Dacia*, Sargetia XIII 1977, pp. 191–202; cf. aussi D. Alicu, *Tortürme der Römerlager in Dazien*, Acta Musei Napocensis X 1973, p. 117.

[38] B. Gerov, *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, Klio XXXVII 1959, p. 210; M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, Acta Musei Napocensis III 1966, pp. 130, 150.

[39] Gerov, *Zwei neugefundene Militärdiplome...*, pp. 208 sqq; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praha 1978, passim.

[40] G. Florescu, C. C. Petolescu, *Inscripţiile Daciei Romane*, II: *Oltenia şi Muntenia*, Bucureşti 1977, nos 235, 556–559, 600, 636 (estampilles de la *I Italica*).

mettent de constater que non seulement les secteurs choisis, mais tout le limes de la Dacie inférieure était organisé dans ses débuts à l'époque de Trajan et de Hadrien avec une participation importante des légions logées à la rive droite du Bas Danube. Parmi les premières installations il faut mentionner peut-être aussi „Brazda lui Novac de Sud"[41]. Ce vallum en terre, ainsi que le fossé établis à travers le steppe Burnaz depuis l'Olt jusqu'au lac Greaca, ont lié le limes de la Dacie avec celui de la Mésie exactement le long du front dont la légion de Novae était responsable. Cela a eu lieu, semble-t-il, après l'évacuation de la Valachie et des camps au pied des Carpates. Encore plus tard le limes de la Dacie a reçu un vallum, doublant de l'est la ligne de l'Olt[42]. Dans les vestiges de ces installations et des premières défenses des camps en bois et en terre, on peut trouver facilement les traces de l'utilisation des techniques propres à des légionnaires des forteresses du Bas Danube. Bien sûr les conditionnements du sol n'y étaient pas sans importance. Néanmoins, certaines façons de construire les remparts, peuvent être signifiants, par exemple celles qui consistent à poser dans le noyau du vallum de grands blocs du loess, et à les unir avec une sorte de terre glaise. Les pentes du vallum étaient parfois couvertes de l'argile mêlé avec du sable et du mortier de chaux, ou bien, comme par exemple à Novae, des briques crues. On consolidait parfois toute la construction en l'exposant à l'action du feu. Des techniques identiques ou pareilles, profitant largement de l'argile, ont été utilisées à côté de Novae[43] aussi dans les camps Baneasa[44] et Frumoasa[45] situés au sud de „Brazda lui Novac", dans le camp Sapata de Jos[46] et dans le vallum transalutain[47], ainsi qu'à Malaieşti[48], près de Drajna de Sus.

Les relations très étroites et très durables existant depuis le début du IIe siècle entre les deux provinces et leurs garnisons sont documentées par l'épigraphie de Novae. Vers la fin du Ier ou au début du IIe siècle a été logé à Novae un vétéran de l'ala I Asturum[49], appartenant aux auxilia

---

[41] Tudor, *o.c.* pp. 256–258; cf. aussi, R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, Dacia V 1961, p. 379.

[42] J. Bogdan-Cataniciu, *Le limes du sud-est de la Dacie et les relations des Romains avec la population de la Valachie (II–IIIe s.)*, dans: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Köln 1977, pp. 267–275; idem, *Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Dacie*, dans: *Limes. Akten des XI. Intern. Limeskongresses*, Budapest 1977, pp. 333–344.

[43] Sarnowski, *Legionary Defences...*

[44] Gh. Cantacuzino, *Le grand camp romain situé près de la commune de Baneasa (Département de Teleorman)*, Dacia IX–X 1941–1944, pp. 453 sqq.

[45] *Ibidem*, p. 470.

[46] V. Christescu, *Le castellum romain de Sapata-de-Jos*, Dacia V–VI 1935/1936, p. 441.

[47] Bogdan-Cataniciu, *Nouvelles recherches...*, pp. 340–344.

[48] G. Florescu, E. Bujor, SCIV VI 1955, pp. 272 sqq, fig. 1, 2.

[49] La publication de la stèle est préparée par V. Božilova.

de la légion Ière Italique[50]. Un peu plus tard cette unité stationnait à Hoghiz, un des établissements à deux murs[51]. Les contacts mutuels ont été noués aussi entre la population civile. A Novae a été enterré *Aurelius Victor Perburidavensis qui et Buricodavensis*[52], dont les noms sont liés aux lieux d'origine. Bien que les différents essais d'identifier précisément ces lieux évoquent des doutes, il s'agit toujours de la région d'Olténie ou de Munténie[53]. La plus frappante est pour nous l'identification de Buricodava = Buridava sur l'Olt, où stationnait la vexillatio de la légion I Italica[54] et où se trouvait vraisemblablement le quartier du gouverneur de la Mésie inférieure pendant les guerres daces de Trajan[55]. Les autres trouvailles de l'épigraphie de Novae prouvent la continuation de ces relations aux IIe et IIIe siècles[56].

Parmi les camps mentionnés ici et situés au nord du Danube, le plus intéressant semble être celui de Drajna de Sus[57], le mieux daté et probablement plus ancien. Cet établissement aux défenses à deux murs a été construit entre les deux guerres daces ou bien déjà pendant la première guerre, c'est-à-dire vers 101. En 118 environ le camp a été évacué; on a alors renoncé au garnison stable en Valachie. Les défenses de Drajna de Sus ressemblent beaucoup à celles de Novae: les dimensions, la forme des rampes conduisant au chemin de ronde, la technique de construction et probablement aussi la façon de reconstruire le rempart en des défenses en pierre sont presque les mêmes que dans les fortifications du côté est à Novae. Ces convergences assez fortes peuvent être expliquées par la composition du garnison du camp: la vexillatio des trois légions de l'armée

---

[50] B. Filov, Izvestija na Istoričesko Družestvo II 1906, pp. 58, 61.

[51] Horedt, *Die südsiebenbürgische Limesstrecke...*, p. 333. La présence de cette unité est prouvée aussi à Boroşneu Mare (Z. Székely, SCIV 1963, p. 166).

[52] AE 1939, 123; voir aussi J. Kolendo, Archeologia XVI 1965, pp. 143 sq., n° 5.

[53] Cf. D. Detschew, ÖJh, AB 1939, p. 129; V. Georgiev, *Vàprosy na bàlgarskata etimologia*, Sofia 1958, p. 91; R. Vulpe, *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains*, Dacia IV 1960, p. 21, note 101; Macrea, *Organizarea...*, p. 132.

[54] Florescu, Petolescu, *o.c.* p. 216, n°s 556–559.

[55] Tudor, *o.c.* p. 36.

[56] D. Dečev, IAI XII 1938, p. 300, n° 26 = G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano 1953, p. 197, note 1; V. Božilova, Klio LXII 1980, 1, pp. 68 sqq; M. Čičikova, dans: *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj 1974, pp. 68 sqq; cf. aussi I. I. Russu, *Tracii in Dacia romană*, Acta Musei Napocensis IV 1967, pp. 85–105; M. Bărbulescu, *Un aspect des relations interprovinciales entre la Dacie, la Mésie et la Thrace*, Pulpudeva I 1976, pp. 218–220; D. Tudor, *Les rapports aux Ier–IIIe siècles de n. è. de la Mésie inférieure avec la Dacie inférieure*, dans: *Actes du IIe Congrès Intern. de Thracologie*, II, Bucureşti 1980, pp. 239 sqq.

[57] Stefan, *o.c.* pp. 115 sqq; G. Florescu, *Problema castrelor romane de la Malaieşti, Drajna de Sus şi Pietroasa*, dans: *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti 1960, p. 227.

de Mésie inférieure et de la cohors I Commagenorum[58]. Soulignons ici que la plupart des matériaux de construction estampillés à Drajna sont les briques et les tuiles de la legio I Italica[59].

Les ressemblances très visibles dans l'architecture des fortifications à Drajna de Sus et de celles qu'on projetait à Novae montrent qu'on y a profité des mêmes modèles — ou plutôt des mêmes habitudes — de la legio I Italica. Cette situation n'est point exceptionnelle. Nous observons la même chose en Afrique où la legio VIII Augusta construit les portes pareilles dans son siège à Lambaesis et dans le fort Bou Njem[60]. Nous devons pourtant prendre aussi en considération une autre possibilité: celle qu'il pouvait exister dans l'architecture militaire un style régional[61], propre aux légions de bas, et peut-être aussi du moyen Danube. La legio XI Claudia, participant aux travaux de fortification dans la Dacie inférieure, avait probablement aussi dans ses expériences la technique et l'habitude de construire les défenses à deux murs. Derrière une telle enceinte construite par une autre légion — il est vrai —, se trouvaient ses casernes de Vindonissa[62]. Le style que nous venons de mentionner s'est formulé probablement par suite du rôle particulier des secteurs bas-danubiens du limes dans tout le système de défense de l'Empire; il est dû aussi peut-être au caractère et au degré de développement culturel des tribus habitant sur le Bas Danube. Une expression matérielle de ce style peut être le plan, assez particulier, des portes en pierres à Novae, avec les tours en saillie vers l'extérieur de la courtine[63]. Dans l'architecture militaire de l'Occident des solutions pareilles, plus efficaces, en règle générale n'apparaissent que vers la fin du IIe siècle[64]. Sur le Bas Danube les tribus géto-daces avaient déja depuis longtemps des expériences en ce qui concernait le siège des villes et des places fortes[65]. Ajoutons que dans la période entre les guerres daces de Domitien et celles de Trajan, donc

---

[58] Florescu, Petolescu, *o.c.* pp. 233–235, n°s 600–603.

[59] Stefan, *o.c.* fig. 5; Florescu, Petolescu, *o.c.* p. 234, n° 600.

[60] Cf. R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*^{2}, Paris 1912, pp. 441 sqq; R. Rebuffat, *Bu Njem 1970*, Libya Antiqua VI–VII 1969–1970, fig. 1.

[61] Pour les autres parties de l'empire admettent une telle possibilité D. Baatz (Germania LI 1973, p. 539) et R. Rebuffat (dans: J. P. Callu et autres, *Thamusida*, I, Paris 1965, pp. 169 sq.).

[62] R. Laur-Belart, *Vindonissa. Lager und Vicus*, Berlin–Leipzig 1935, p. 19, pl. 8, 1.

[63] Sarnowski, Archeologia XXVII 1976, pp. 53 sq.

[64] Cf. Bechert. *o.c.* p. 239, et les remarques critiques de Baatz (*l.c.*).

[65] Les exemples peuvent être fournis par les places fortes à Aegisus et à Troesmis prises par les Goths tout avant l'instauration du pouvoir romain en Dobroudja (Chr. M. Danov, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*, ANRW, VI 1, Berlin 1979, pp. 132 sq.).

vraisemblablement avant la construction des défenses en pierre à Novae, Decebal profitait des services des artisans romains, surtout pour les buts militaires[66]. Il semble donc évident que les architectes de la légion de Novae ont utilisé des solutions exceptionnelles pour cette période, prévues pour la situation où l'ennemi connaissait la technique de siège.

Warszawa

---

[66] Vulpe, dans Vulpe, Barnea, *o.c.* p. 169; Danov, *Die Thraker...*, p. 169.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

FRAGMENT TRAKTATU ARYSTOTELESA „O DEMOKRYCIE"

Napisał
ROMAN PORAWSKI

Bardzo znaczną część tego, co wiemy o filozofii greckiej przed Arystotelesem, zawdzięczamy właśnie Stagirycie, a także jego komentatorom. Miał bowiem Arystoteles ten zwyczaj, że podchodząc do jakiegoś tematu czy zagadnienia filozoficznego, omawiał na wstępie do własnych rozważań to, czego dokonali w danej dziedzinie jego poprzednicy. Również komentatorzy Arystotelesa często odwoływali się do filozofów dawniejszych, a także do innych jego pism, z których wielu dziś nie posiadamy.

Do takich poprzedników Arystotelesa należał Demokryt z Abdery, który żył w okresie między 460 a 360 r. p.n.e. Był on uczniem Leukipposa i, wraz z nim, czołowym przedstawicielem atomizmu, przeciwstawiającym się twierdzeniom Parmenidesa z Elei o jedności bytu i niedopuszczalności wszelkich wypowiedzi o niebycie.

Przedstawiony poniżej fragment zaginionego traktatu Stagiryty Περὶ Δημοκρίτου cytuje Simplikios, neoplatończyk z pierwszej połowy VI w. n.e., w swoim komentarzu do innego, zachowanego pisma Arystotelesa pt. Περὶ οὐρανοῦ (*O niebie*).

Simplikios, bardzo kompetentny i sumienny w swej pracy, opiera się tutaj na tekście wcześniejszego badacza dzieł Arystotelesa, mianowicie Aleksandra z Afrodisias, perypatetyka z drugiej połowy II w. n.e., a zarazem następcy założyciela tej szkoły na stanowisku scholarchy; Aleksander cieszył się również zasłużoną opinią nader wiarygodnego komentatora pism Arystotelesa.

Wyjaśnienia komentarza odnoszą się do tego miejsca w Arystotelesowym traktacie *O niebie*, gdzie Filozof przechodzi do omawiania problemu pochodzenia oraz trwania nieba i świata, przytaczając poglądy Empedoklesa i Heraklita (*De caelo* I 10, 279 b 12–17). Urywek ten brzmi[1]:

„Otóż wszyscy twierdzą, że jest ono (scil. niebo) stworzone, ale jedni, że stworzone jako wieczne, inni zaś, że jako zniszczalne, podobnie jak którakolwiek inna wśród rzeczy z natury złożonych; i jedni, np. Empedo-

---

[1] Wszystkie cytaty podano w przekładzie własnym autora.

kles z Agrigentu i Heraklit z Efezu, mówią, że ono (scil. niebo) raz tak się przedstawia, kiedy indziej zaś — niszczejąc — inaczej oraz że to ciągle tak trwa"[2].

W obszernych uwagach do powyższego tekstu Simplikios wspomina za Aleksandrem o poglądach różnych myślicieli na ten temat, przytacza teksty i zdania Empedoklesa i Heraklita, a wreszcie przedstawia tezy Demokryta; tę partię jego komentarza cytujemy (294,23–295,42, ed. Heiberg)[3]:

1. „I to dodaje Aleksander, że ci, którzy twierdzą, iż wszechcałość[4] raz kształtuje się tak, a kiedy indziej inaczej, uznają raczej przemianę jakościową, a nie powstawanie i ginięcie. Ci zaś, którzy mówią, że świat jest powstawalny i zniszczalny, jak którakolwiek z rzeczy złożonych, mogliby być uczniami Demokryta. Tak samo bowiem, jak każda poszczególna z innych rzeczy powstaje i niszczeje, tak i każdy z niezmierzonej liczby światów[5]. A jak w dziedzinie innych rzeczy to, co powstaje, nie jest identyczne z niszczejącym — jedynie chyba gatunkowo — tak samo jest, jak mówią, ze światami. Jeżeli zaś atomy, będąc niecierpiętliwymi[6], trwają niezmiennie, jasne, że i ci (filozofowie) mogliby przyjąć przemianę jakościową światów, a nie ich ginięcie, jak zdają się twierdzić Empedokles

---

[3] Por. Arist. *De caelo* I 9, 278 b 10–21; „Powiedzmy więc najpierw, co nazywamy niebem i w ilu znaczeniach, aby przedmiot badany stał się dla nas jaśniejszy.

Otóż na jeden sposób nazywamy niebem substancję krańcowego okręgu wszechrzeczy, czyli ciało fizyczne znajdujące się w krańcowym okręgu wszechrzeczy; zwykliśmy bowiem to, co krańcowe i najbardziej w górze położone, nazywać niebem, o którym też twierdzimy, że w nim utwierdzone jest wszystko, co boskie.

Na inny zaś sposób (nazywamy niebem) zwarte ciało w krańcowym okręgu wszechrzeczy, w którym (znajdują się) księżyc i słońce, i niektóre spośród gwiazd; albowiem i o nich mówimy, że są na niebie.

A jeszcze inaczej nazywamy nim ciało otaczające pod krańcowym okręgiem; całość bowiem i «wszystkość» zwykliśmy nazywać niebem".

W rozdz. 10-tym Arystoteles mówi o „niebie" w trzecim z powyższych znaczeń, mając na myśli „świat".

[3] Najważniejsze pozycje bibliograficzne: *Aristotelis Metaphysica*, recognovit et enarravit H. Bonitz, II vol., Bonn 1848–1849; E. Lobel and D. Page, *Poetarum Lesbiorum fragmenta*, Oxford 1955; *Simplicii in Aristotelis de caelo commentaria*, edidit I. L. Heiberg, Berolini 1894 (w serii Commentaria in Arist. Graeca); *Aristotelis fragmenta selecta*, recognovit W. D. Ross, Oxonii 1955; W. F. Asmus, *Demokryt — Wybór fragmentów Demokryta i świadectw starożytnych o Demokrycie*, tłum. z ros. B. Kupis, Warszawa 1961; K. Leśniak, *Materialiści greccy w epoce przedsokratejskiej*, Warszawa 1972; A. C. Moorhause, *Δέν in Classical Greek*, Classical Quarterly XII 1962, s. 235–238; H. Steckel, *Democritos*, RE Suppl. XII (1970), kol. 191–223.

[4] Gr. τὸ πᾶν. U Demokryta na wszechcałość składa się nieprzeliczona ilość światów, inaczej niż u Arystotelesa, który termin ten identyfikuje z jednym i zamkniętym światem (κόσμος).

[5] Nieskończoną ilość światów przyjmowali oprócz Demokryta i jego zwolenników także Epikurejczycy.

[6] „Niecierpiętliwy" (gr. ἀπαθής) = nie ulegający żadnym doznaniom czy wpływom.

i Heraklit. Przytoczenie krótkiego urywku[7] z pisma Arystotelesa *O Demokrycie* ukaże pogląd owych mężów (scil. Leukipposa i Demokryta):

2. «(a) Demokryt uważa, że naturę bytów wiecznych tworzą maleńkie substancje nieskończone co do liczby; dla nich zaś jako przestrzeń zakłada inną nieskończoność co do wielkości, którą to przestrzeń określa następującymi nazwami: próżnia, nicość, nieskończoność; natomiast spośród substancji nazywa każdą czymś[8], zagęszczeniem, bytem. A uważa te substancje za tak małe, że wymykają się naszym spostrzeżeniom.

(b) Przysługują im zaś różnorodne kształty i najróżniejsze formy, a także zróżnicowanie co do wielkości. Z nich więc, niby z elementów, powstają i składają się już uchwytne okiem i dostrzegalne masy. One popadają w niepokój[9] i są unoszone w próżni na skutek braku wzajemnego podobieństwa[10] i innych wspomnianych zróżnicowań; i sprawia (scil. Demokryt), że unoszone wpadają na siebie i wiążą się z sobą w takie oto sploty, albo stykają się z sobą i są blisko siebie; wszelako jakiejś naprawdę jednej natury żadną miarą (Demokryt) z nich nie tworzy[11], bo przecież byłoby jawnym nonsensem (przyjmować), aby z dwu lub więcej (ciał) powstała kiedykolwiek jedność.

(c) A przyczynę tego, że substancje do pewnego czasu trwają w powiązaniu, upatruje w przyleganiach i spajaniu się, właściwych ciałom; jedne bowiem z nich (scil. atomów) są nierównoboczne, inne haczykowate, inne wklęsłe, inne wygięte, inne wreszcie wykazują niezliczone dalsze zróżnicowania.

d) Sądzi więc (scil. Demokryt), że przez tyle czasu (atomy) trzymają się naprzeciw siebie i trwają zwarte, aż jakaś silniejsza konieczność, wywodząca się z ich otoczenia zewnętrznego, roztrąci je i rozproszy, oddalając jedne od drugich. Twierdzi też, że powstawanie i przeciwne mu rozdzielanie odnosi się nie tylko do istot ożywionych, ale i do roślin i do światów,

---

[7] „Krótki urywek" z pisma Arystotelesa *O Demokrycie* oznaczony jest w niniejszym tekście cudzysłowami « ». Aleksander chce przez ten cytat wykazać, że Empedokles i Heraklit w istocie rzeczy uznawali przemianę jakościową, choć posługiwali się innymi terminami.

[8] Demokryt posłużył się tutaj neologizmem δέν, który na podstawie swoistej etymologii uznał za przeciwieństwo οὐδέν (lub μηδέν), a Arystoteles powtórzył jego termin. Ross przyjął lekcję δέ, lecz wyrażenie δέν w znaczeniu „coś" znajdujemy zarówno u Demokryta (156 Diels in Plut. *Adv. Colot.* 4, 1108 F: ... μὴ μᾶλλον τὸ δὲν ἢ τὸ μηδὲν εἶναι...), jak i wcześniej, a mianowicie u Alkajosa (23 Diehl, 76 Bergk, Lobel-Page 320): καί κ' οὐδὲν ἐκ δενὸς γένοιτο.

[9] Wyrażenie στασίαζειν zastosowano metaforycznie, gdyż Demokryt nie przypisywał atomom świadomości, choć przyjmował ich immanentny ruch.

[10] W greckim tekście figuruje tu właściwie termin „niepodobieństwo", którego jednak w tłumaczeniu nie zastosowano ze względu na dwuznaczność; w. j. polskim wyrazu „niepodobieństwo" używa się także dla określenia niemożliwości.

Demokryt miał tu zapewne na myśli niepodobieństwo jakościowe, gdyż substancjalne wykluczałoby możliwość połączeń.

[11] Demokryt przeciwstawiał się eleackiemu monizmowi (por. przyp. 4).

oraz w ogóle do ciał zmysłowych. Jeżeli więc powstawanie jest pewnym wybiórczym łączeniem atomów, a ginięcie ich wybiórczym rozdzielaniem, to także według Demokryta powstawanie stanowiłoby przemianę jakościową».

3. Bo i Empedokles twierdzi, że to, co powstaje, nie jest identyczne z niszczejącym — jedynie chyba gatunkowo; Aleksander zaś powiada, że on (scil. Empedokles) przyjmuje właściwie przemianę jakościową, a nie powstawanie.

Uważam zaś, że z powyższego wynika, iż żaden z dawnych myślicieli nie podaje takich twierdzeń o ginięciu świata, jakie wysuwają nam współcześni[12], że mianowicie to, co zginęło, nie wraca do bytu".

Przytoczona partia komentarza Simplikiosa zawiera: 1. nawiązanie do uwag poprzednich (stąd wyrażenie „i to dodaje Aleksander"), 2. cytat z Arystotelesowego traktatu *O Demokrycie*, oraz 3. zdania zamykające zarówno opinie Aleksandra, jak i uwagi samego Simplikiosa do przytoczonego tekstu Arystotelesa z traktatu *O niebie*.

Centralna część tekstu, obejmująca cytat z Arystotelesowego traktatu *O Demokrycie*, według Rossa kończy się wcześniej, a mianowicie na słowach «oddalając jedne od drugich».

H. Wismann przyjmuje, że i dwa dalsze zdania należą do tego cytatu, co wydaje się słuszne. Dzieli on tekst cytatu na cztery części (co w przekładzie zaznaczono literami a, b, c, d), z których pierwsza ma charakter kosmogoniczny, druga kosmologiczny, a trzecia i czwarta podają dalsze szczegóły teorii atomistycznej. Trudniej natomiast dopatrzyć się racji, dla której określa on cały cytat mianem „wyciągu" z traktatu Arystotelesa *O Demokrycie*; mogłoby za tym przemawiać bogactwo treści, która skrótowo ujmuje wszystko, co było najbardziej istotne w tezach Demokryta. Jednakże Arystoteles potrafił, jak wiadomo, w takich krótkich wypowiedziach zamykać obfitą treść.

Zaznaczyć warto, że omawiany cytat znajduje pewne uzupełnienie w *Met.* I 4 (985 b 4—19), gdzie Arystoteles wymienia trzy typy różnic między Demokrytowymi atomami; miejsce to brzmi:

„Leukippos zaś i uczeń jego Demokryt twierdzą, że elementami wszechrzeczy są pełnia i pusta przestrzeń; a mówiąc, co jest bytem i co niebytem, nazywają spośród tych elementów to, co pełne i bryłowate — bytem, to zaś, co puste i rzadkie — niebytem (dlatego też twierdzą, że byt wcale bardziej nie istnieje od niebytu ani próżnia od ciała); i one są przyczynami bytów jako materia.

I jak ci, którzy jednię czyniąc substratem i substancją, z niej wyprowadzają w drodze jej doznań inne rzeczy — uznając to, co rzadkie, i to, co gęste, za pryncypia doznań — podobnie i oni (scil. Leukippos i Demokryt) mówią, że różnice są przyczynami innych rzeczy.

---

[12] W tych słowach Simplikiosa może być zawarta aluzja do tez myślicieli chrześcijańskich.

Tych zaś różnic wymieniają trzy: formę, szyk i pozycję; twierdzą bowiem, że atomy różnią się tylko rytmem, kontaktem i ustawieniem. Wśród tych zaś rytm jest formą, kontakt szykiem, a ustawienie pozycją. Litera A różni się np. od litery N formą, AN od NA szykiem, a Z od N pozycją".

Arystoteles, tworząc odpowiedniki attyckie do jońskich terminów Demokryta, dla unaocznienia różnic wprowadza przykłady z liter, które jednakże spełniają swą funkcję tylko wtedy, jeśli weźmiemy pod uwagę ich stare kształty paleograficzne, co już zaznaczył w komentarzu do tego miejsca H. Bonitz. Można więc ułożyć następującą tabelkę:

Demokryt			Arystoteles	
rytm	— ῥυσμός	Δ N	forma	— σχῆμα
kontakt	— διαθιγή	Δ NN Δ	szyk	— τάξις
ustawienie	— τροπή	Z N	pozycja	— θέσις

Pozostałe najważniejsze wzmianki i wypowiedzi Stagiryty o Demokrycie znajdujemy w *Met.* III 5, 1009 a 27 n.; b 11–17; VII 13, 1039 a 9 n.; VIII 2, 1042 b 11–25; XII 3, 1069 b 22 n.; XIII 4, 1078 b 19–21; *De gen. at corr.* I 2, 316 a 14–317 a 3; 8–9, 324 b 25–327 a 29; *Phys.* I 5, 188 a 22 nn.

Dodajmy jeszcze na koniec, że Demokryt był poprzednikiem Arystotelesa nie tylko jako filozof, ale również ze względu na wielostronność swoich badań naukowych w innych dziedzinach, co Stagiryta sam podkreśla w *De gen. et corr.* I 2, 315 a 35: „On bowiem (scil. Demokryt) prowadził dociekania — jak się zdaje — nad wszystkim..."

Poznań

Argumentum

Fragmentum deperditae Aristotelis *de Democrito* commentationis, in Simplicii ad Stagiritae *de caelo* scriptum explanationibus servatum, in linguam vernaculam versum disceptatur.

Quo in fragmento, quamquam brevissimo, omnia philosophiae Democriteae de atomis theoremata tradita contineri admiramur.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

DEGRADACYJNA ROLA TERMINOLOGII ZE ŚWIATA NIEWOLNIKÓW W KOMEDIACH ARYSTOFANESA

Napisała

ALINA BRZÓSTKOWSKA

Obecność niewolników w życiu całego społeczeństwa ateńskiego oraz poszczególnych obywateli znalazła odbicie w komediach Arystofanesa jako środek pomocniczy do krytyki polityków, instytucji, urzędników, zjawisk tak politycznych, jak społecznych. Autor wykorzystał ten materiał w szczególny sposób, przenosząc często realia ze świata niewolników na ludzi wolnych — obiekty swoich ataków. Był to oczywiście tylko jeden ze środków charakterystyki, krytyki i satyry, podobnie jak odzwierciedlenie życia niewolników było mimowolnym osiągnięciem poety poruszającego aktualne problemy epoki. Negatywny stosunek emocjonalny do niektórych przejawów życia, wydarzeń i osobistości dyktował autorowi wyrażenia o pejoratywnym zabarwieniu. Konstrukcja wątku fabularnego stwarzała Arystofanesowi różnorakie możliwości wartościowania postaci i zjawisk. Ponieważ tematyce niewolniczej w komedii towarzyszył zwykle ton lekceważenia, kpiny, pogardy i groźby, autor chętnie sięgał do tego arsenału broni i posługiwał się nią z całą zaciętością. Istotną rolę odgrywa tu terminologia zaczerpnięta z życia niewolników. W czasach Arystofanesa, jak też w ogóle w epoce klasycznej, poszczególne terminy nie oznaczały odrębnych form niewolnictwa, lecz tylko jego aspekty[1]. Arystofanes wykorzystał różnice istniejące między poszczególnymi pojęciami, a składające się na pewną dostrzegalną hierarchię wartości, do wyrażenia różnych stopni pogardy i poniżenia.

Wolni Ateńczycy chlubili się swą wolnością i pilnie strzegli swobód obywatelskich. Skierowanie więc pod adresem wolnego obywatela zwrotów charakteryzujących klasę niewolnych było największą obrazą. Wiedząc o tym poeta często dążył właśnie w ten sposób do skompromitowania w oczach widzów potępianej postaci. Tak więc świat niewolników funkcjonuje w komedii jako świat degradacji, a jej nośnikami są zarówno pojęcia związane z życiem niewolników, jak i sami niewolnicy. W niektórych wy-

---

[1] F. Gschnitzer, *Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei. Grundzüge des vorhellenistischen Sprachgebrauch*, Wiesbaden 1964, s. 25–26, 26, przyp. 2.

padkach zastosowanie elementów omawianego świata wartości miało na celu, obok potępienia i krytyki, również wzbudzenie współczucia, litości i protestu.

Obiektem najostrzejszych wystąpień Arystofanesa, jak wiemy, był Kleon. Autorowi nie brakowało inwencji, aby go ośmieszyć przed publicznością teatralną. Wyśmiewał tak jego powierzchowność, jak pochodzenie i działalność polityczną. Komedia *Rycerze* właściwie w całości atakuje wspomnianego demagoga. Bohaterowie tej sztuki z wyjątkiem Demosa, zarówno pierwszo- jak i drugoplanowi, już od samego początku tworzą opozycję przeciw Paflagonowi. Stan ten utrzymuje się aż do zakończenia akcji, co nie znajduje analogii w innych komediach Arystofanesa[2]. Demosa natomiast z pozostałymi postaciami łączy stosunek zależności jak pana ze sługami. Jednym z nich jest właśnie Paflagon. Przypuszczając ostry atak na Kleona, Arystofanes na samym początku kwestionuje jego pochodzenie. Nadając mu imię Paflagon sugeruje, iż nie jest on Ateńczykiem, lecz barbarzyńcą z Azji Mniejszej, a z takiego przecież można zadrwić, jak z każdego barbarzyńcy-niewolnika. Istnienie tych ostatnich i ich rola w życiu Ateńczyków pozwoliły Arystofanesowi wprowadzić na scenę podobną postać, której niewola jednak była fikcją[3]. Terminologia związana z życiem niewolników, odnosząca się do jego postaci przewija się w całej komedii. Już w prologu autor każe niewolnikowi charakteryzować go jako δοῦλον πανουργότατον καὶ διαβολώτατον (w. 44–45), który kosztem innych chce τὸν δεσπότην θεραπεύειν (w. 58–59). Poeta sięga do takiego słownictwa, które może najskuteczniej skompromitować i zdegradować Kleona. Termin δοῦλος, który — jak się wydaje — najpełniej wyraża stopień uzależnienia i niewoli[4], spełnił w tej mierze swoje zadanie. W tym kontekście ma on podwójne znaczenie. Jest bowiem obelgą, podobnie jak stwierdzenie: „postępujesz jak niewolnik", stanowiło poważny zarzut[5]. Następnie Arystofanes podważa, wbrew prawdzie historycznej, jego autentyczny sukces militarny[6]. Pozwala więc niewolnikowi „A", za którym kryje się strateg Demostenes, oskarżyć Paflagona o przywłaszczenie sobie sukcesu, który był jego dziełem: μᾶζαν μεμαχότος ἐν Πύλῳ Λακωνικήν,/ πανουργότατα πῶς παραδραμὼν ὑφαρπάσας/ αὐτὸς παρέθηκε (w. 55–57). Nośnikiem cech niewolniczych, jak się wydaje, jest tu czasownik ὑφαρπάζω — „przywłaszczam sobie", „skrycie porywam". Tym samym terminem określa Arystofanes ustami Kiełbaśnika inne posunięcie

---

[2] M. Landfester, *Handlungsverlauf und Komik in den frühen komödien des Aristophanes*, Berlin 1977, s. 57.

[3] V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, Cambridge 1951, s. 171.

[4] Gschnitzer, *o.c.* s. 10.

[5] Ehrenberg, *o.c.* s. 166, formułuje to stwierdzenie na podstawie Kratinosa (fr. 403), Eupolisa (fr. 396) i Teopompa (fr. 87). Wszystkie fragmenty komedii cytowane są według Th. Kocka, *Comicorum Atticorum fragmenta* (CAF), I, Lipsiae 1880.

[6] Thuc. IV 40; Pollux, *Onom.* III 78–79.

Paflagona również związane z Pylos i Lakonami. Chodzi o zabranie Spartan jako jeńców uwięzionych na Sfakterii (w. 1200—1201). W tym kontekście wyrażenie ὑφήρπασας nadaje działalności Paflagona charakter bezprawia. A że tak właśnie należy ten fakt traktować, świadczy odpowiednia uwaga Kiełbaśnika, że Paflagon mógł tego dokonać tylko w upojeniu (παρεκινδύνευσε μεθυσθείς, w. 1054). Najwyższy stopień pogardy dla tej postaci osiągnął Arystofanes nazywając Paflagona, słowami wyroczni w wersji Kiełbaśnika, κύνα Κέρβερον ἀνδραποδιστήν (w. 1030). Jest to najprawdopodobniej aluzja do wspomnianego uprowadzenia Spartan jako jeńców. Jeśli dodamy do tego insynuację wyrażoną przez Demostenesa — niewolnika, że Paflagon więzi ich i zamierza sprzedać (κἀποδόσθαι βούλεται, w. 394), otrzymamy Arystofanejską krytykę Kleona. Określenie demagoga za pomocą wyrażenia ἀνδραποδιστής wydaje się znacznie groźniejszym oskarżeniem niż δοῦλος. To ostatnie zawiera oczywiście treści obraźliwe dla wolnego obywatela. Tamto natomiast prowadzi do kary śmierci za porywanie ludzi, często wolnych, i sprzedawanie ich w niewolę[7]. Takiego czynu nie powinien się dopuścić przywódca ludu ateńskiego. Arystofanes chętnie charakteryzuje go więc jako polityka i jako człowieka za pomocą jak najgorszych epitetów. Jak niewolnik został kupiony — jak chce poeta — i jak niewolnik powinien zostać potraktowany. O takim rozwiązaniu zdaje się mówić wyrocznia zinterpretowana przez Kiełbaśnika. Mianowicie „mur z żelaznymi sztabami", którymi rzekomo Apollo nakazuje strzec Paflagona, jego zdaniem może oznaczać tylko dyby z drewna i żelaza, którymi należy go ujarzmić (w. 1049). Byłaby to najlepsza kara dla Paflagona i ratunek dla miasta, które zostałoby uwolnione od jego szkodliwego wpływu (por. *Nub.* w. 591—594). Cel ten osiąga poeta nieco inaczej. Najpierw Demos pozbawia go funkcji zarządcy (w. 947—948), a następnie w ostatniej scenie komedii nowy zarządca, Kiełbaśnik, degraduje go do rangi równej prostytutkom i łaziebnym (w. 1400—1404). W ten sposób poeta dodatkowo jeszcze ośmiesza swego przeciwnika, korzystając z faktu, że w pewnym zakresie łaźnie były również miejscem złej reputacji[8]. Wszystkie środki prowadzące do skompromitowania Kleona Arystofanes uznał za dozwolone. Dlatego też degradacja demagoga przybrała charakter subiektywnej inwektywy[9].

Z piętnowaniem polityków i urzędników spotykamy się u Arystofanesa we wszystkich komediach. Przy każdej sprzyjającej okazji wtrąca on kąśliwe aluzje pod adresem osób, które zdaniem poety należało usunąć z życia politycznego Aten. Warto zaznaczyć, że w swym programie literackim zawartym w *Osach* autor podkreślił, że ataki swe i krytykę kieruje nie przeciw zwykłym ludziom (*Ves.* w. 1029), lecz przeciw ważnym osobistościom (*Ves.* w. 1030). Wśród nich spotykamy Kleofonta, jednego

[7] Aristot. *Athen. polit.* LII 1.
[8] Ehrenberg, *o.c.* s. 180.
[9] Por. G. Murray, *Aristophanes. A Study*, Oxford 1968, s. 42—44, 47.

z następców Kleona, przeciwnika pokoju ze Spartą, a także przedstawicieli komisji finansowych. Tych poeta pragnąłby widzieć w najwyższym poniżeniu, w takim mianowicie, w jakim może znaleźć się niewolnik, który próbował zbiec. Taką intencję można odczytać w komedii *Żaby*. Pluton rozstrzygnął spór między tragikami na korzyść Ajschylosa, ponieważ w efekcie w jego γνώμαις ἀγαθαῖς upatrywał możność ocalenia państwa (w. 1500—1503). Tych natomiast, którzy w rządzeniu okazali się głupi i pozbawieni rozumu (ἀνόητοι) jak Kleofont i finansiści: Myrmeks, Nikomach i Archenom, wzywa do siebie przed swój trybunał (w. 1503—1509). Ostrzega jednak, że jeśli odmówią przybycia, czeka ich surowa kara — jak uciekinierzy zostaną związani i napiętnowani (στίξας αὐτοὺς καὶ ξυμποδίσας/... κατὰ γῆς ταχέως ἀποπέμψω, w. 1511—1514). Wypalenie znamienia, które spychało na najniższy szczebel drabiny społecznej i narażało na szyderstwa ze strony społeczeństwa, było ciosem zgubnym nawet dla niewolnika. Arystofanes nie wahał się jednak skierować tej groźby przeciwko wolnemu obywatelowi. O wymienionych Myrmeksie i Archenomie nie wiemy nic. Istnieją natomiast informacje źródłowe świadczące o niegreckim pochodzeniu Kleofonta, czy nawet niewolniczym Nikomacha. Arystofanes nie był jedynym sprawcą ataków na ważne osobistości. Kleofont i Hiperbol stali się ulubionymi postaciami komediopisarza Platona, który imionami demagogów zatytułował swe komedie. Zarówno Arystofanes, jak Platon, a nawet mówca z IV wieku Ajschines ostro i zdecydowanie kwestionują czysto greckie pochodzenie Kleofonta[10]. Arystofanes w *Żabach* czyni szereg aluzji do jego trackiego pochodzenia, do trackiej krwi, która w nim płynie po matce Traczynce (*Ran.* w. 679—683). Atak na Nikomacha spowodowany jest innymi uwarunkowaniami[11]. Może on być przykładem wyemancypowanego niewolnika, który pracując na własny rachunek bogaci się, a nagromadzony majątek pozwala mu niekiedy stać się wolnym[12]. Arystofanes, nie chcąc się pogodzić z nowymi przeobrażeniami ekonomicznymi jako *laudator temporis acti*, piętnuje daleko idące awansowanie niewolników jako niedopuszczalne. Wprawdzie, jak dowodzą badania, były to przypadki o charakterze wyjątkowym i wiedziano o kilku zaledwie bankierach, byłych wyzwoleńcach[13]. Niemniej jednak pod

---

[10] Kleofont był przypuszczalnie niskiego pochodzenia, imię ojca jest nieznane. Komicy chętnie przypisywali mu obce, barbarzyńskie pochodzenie. Jego matkę Platon nazywa βαρβαρίζουσαν (fr. 60). Mówca Ajschines wzmiankuje, że Kleofont, którego liczni pamiętają jako „zakutego w dyby", dostał się podstępnie na listę obywateli (II 76; por. Diehl, *Kleophon*, RE XI (1921), kol. 792).

[11] Jedynym źródłem wiadomości o Nikomachu jest mowa Lizjasza *Przeciwko Nikomachowi*, zgodnie z którą miał on być synem publicznego niewolnika (XXX 2, 5; por. H. E. Stier, *Nikomachos*, RE XVII (1936), kol. 458—459).

[12] Por. Ehrenberg, *o.c.* p. 188—189.

[13] Ehrenberg, *o.c.* s. 189; E. Welskopf, *Einige Bemerkungen zur Lage der Sklaven und des Demos in Athen zur Zeit des dekeleisch-ionischen Krieges*, Acta Antiqua 1960, z. 2, s. 299, 303. Poza tym wzrost aktywności banków i rozwój majątków miej-

koniec w. V dało się zaobserwować bogacenie się niewolników i to było dla Arystofanesa bardzo niepokojące. Dlatego z taką siłą piętnował wszelkie przejawy skrajnej demokracji, której nie mógł zaakceptować. Sugestie dotyczące pochodzenia przywódców i urzędników były wystarczającym powodem do zaliczenia ich w poczet πονηροὶ ἐκ πονηρῶν — winnych zdaniem Arystofanesa upadku Aten. Do takich należeli z pogardą przez poetę wymieniani χαλκοί, ξένοι, πυρρίαι (*Ran.* w. 730—731). Przypuszcza się, że w terminie πυρρίαι może kryć się aluzja właśnie do Kleofonta, z powodu rudych włosów, zdradzających barbarzyński rodowód[14]. Za pomocą wymienionych epitetów Arystofanes charakteryzuje rzeszę osobistości obcego pochodzenia, którzy mieli wpływ na politykę Aten. Krytykuje on zjawisko dopuszczania do władzy takich ludzi, kosztem najlepszych obywateli ateńskich wykształconych, roztropnych i szlachetnie urodzonych (*Ran.* w. 726—731)[15].

Kolejnym obiektem potępienia stał się inny demagog, radykalny demokrata, Hiperbol, którego, jak się wydaje, Arystofanes obciąża winą za niepowodzenia Aten w czasie wojny peloponeskiej. W komedii o tematyce kobiecej, mianowicie *Kobiety na święcie Tesmoforiów* jako obiekt bezpośredniego ataku wybrał kobietę, matkę Hiperbola. W parabazie kobiety dokonują oceny swoich postaw i dzielą się na te, które dały państwu dzielnych mężów, a więc godne pochwały, oraz zasługujące na karę — które wydały na świat obywatela godnego pogardy (δειλόν), występnego (πονηρόν), złego trierarchę i sternika (τριέραρχον πονηρὸν ἢ κυβερνήτην κακόν, w. 836 n.). Te ostatnie jako „winne" czeka los haniebny, życie niewolnic. Zwrot ὑστέραν αὐτὴν καθῆσθαι σκάφιον ἀποκεκαρμένην, (w. 838), którym się Arystofanes posłużył, w pełni określa zakres degradacji. Krótko obcięte włosy (σκάφιον) odróżniały niewolnika od wolnych obywateli (por. *Nub.* w. 14; *Ach.* w. 849; *Av.* w. 911). Między tymi uwagami a osobami, o których poeta chce powiedzieć w następnych wierszach, zachodzi niewątpliwie ścisły związek. Powyższe epitety z odcieniem pejoratywnym były przypuszczalnie zarezerwowane dla Hiperbola. Nie jest możliwe, mówi dalej chór, aby matka Hiperbola była dłużej szanowana i traktowana tak samo jak matka Lamacha. Ta pierwsza winna być pozbawiona

---

skich przypadł dopiero na wiek IV (M. M. Austin, P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction*, Berkeley 1977, s. 148, przekład z oryginału francuskiego, I wyd. 1972).

[14] O rudych włosach, patrz Coulon, *Ranae*, komentarz do w. 730; πυρρίαι jako traccy niewolnicy (R. Turasiewicz, *Studia nad pojęciem „kalos kagathos". Konotacja terminu kaloi kagathoi w komediach Arystofanesa*, Warszawa 1980, s. 40); rude włosy oznaką ułomności fizycznej, patrz L. Radermacher na podstawie Eupolisa fr. 276 (*Aristophanis Frösche, Einleitung, Text und Kommentar*, Wien 1954, s. 248); krytyka demagogów począwszy od Kleofonta (Aristot. *Athen. polit.* XXVIII 4); Arystofanes mógł w ten sposób wyrazić aluzję do skutków reform Klejstenesa, o czym później pisał Arystoteles w *Polityce*, 1275 b.

[15] Por. Turasiewicz, *o.c.* s. 32—41.

wszelkich oznak kobiety wolnej, tzn. białej szaty i długich włosów (κόμας, w. 840—841). Jest to jak gdyby podsumowanie myśli wyrażonych wcześniej. Opozycję do κόμη tworzy σκάφιον. Za pomocą tego charakterystycznego szczegółu ze świata niewolników poeta określił wyrok dla matki Hiperbola. Ponadto potwierdzeniem jej degradacji jest pozbawienie jej miejsca w pierwszych rzędach w czasie świąt kobiecych i przesunięcie do rzędów odległych (ὑστέραν καθῆσθαι, w. 838). W ten sposób szydząc z matki Hiperbola chciał on dotknąć jego samego[16].

W jednym z fragmentów niezachowanej komedii Ὁλκάδες poeta wspomina o pewnym Euatlosie, z którym porównuje on jakiegoś nie znanego bliżej adwokata: ἔστι τις πονηρὸς ἡμῖν τοξότης συνήγορος ὥσπερ Εὔαθλος (Kock, CAF, fr. 411). Kim był Euatlos i dlaczego stał się nośnikiem wartości ujemnych? Postać tę naświetla odpowiednia partia tekstu wcześniejszej komedii *Acharnejczycy* (w. 702—712). Kefisodemos, a właściwie Euatlos[17], syn Kefisodema, z którym się tu spotykamy, to także ξυνήγορος z epitetem λάλος, czyli „gadatliwy obrońca". W sprawie oligarchy Tukidydesa, syna Melezjasza, skazanego przez sąd skorupkowy na wygnanie, Euatlos był prawdopodobnie tym, który wygłosił przeciw niemu publiczne oskarżenie. Tukidydes był zwolennikiem pokoju ze Spartą i pojednania ze sprzymierzeńcami, spotykał się więc z pełnym poparciem kół arystokratycznych. Jego program odpowiadał skłonnościom politycznym Arystofanesa. Toteż poeta z pełnym współczuciem i szacunkiem odnosi się w *Acharnejczykach* do tego męża stanu, poniewieranego przez scytyjskich łuczników. Równocześnie atakuje Euatlosa, jako głównego sprawcę jego klęski. Uwypuklając zalety Tukidydesa, tym bardziej poniża Euatlosa, który musiałby się zdziesięciokrotnić, aby dorównać Tukidydesowi (*Ach.* w. 710). Euatlos stał się dla Arystofanesa najwidoczniej uosobieniem niewolniczej i ślepej służby tak samo jak scytyjski łucznik. Porównaniem tym posłużył się w trzy lata później, we wspomnianym fragmencie. Termin τοξότης występuje tu prawdopodobnie jako synonim niewolnika-policjanta, który jak tępy barbarzyńca, bezmyślnie wykonuje rozkazy swego przełożonego. Euatlosowi przypisuje się obce pochodzenie[18]. Jest też możliwe, że Arystofanes wyrażeniem τοξότης nawiązywał

---

[16] Komediopisarz Platon widzi w Hiperbolu niewolnika (fr. 166). Zdaniem Ehrenberga wszelkie sugestie dotyczące pochodzenia Hiperbola, podobnie jak i Kleona w rzeczywistości były tylko komediowym wykoślawieniem (Ehrenberg, *o.c.* s. 160). Autor odrzuca również koncepcję Andokidesa (fr. 5), według której ojciec demagoga miał być napiętnowanym niewolnikiem, pracującym w kopalni (*o.c.* s. 174 przyp. 5).

[17] Arystofanes wspomina go również w *Osach* (w. 592). O Euatlosie, który uczył się wymowy u Protagorasa, wzmiankuje Kwintylian (*Inst. or.* III 1,10). Por. Kock w komentarzu do fr. 75 z komedii Θρᾷτται Kratinosa.

[18] Kock, *ibidem*; adwokat ten mógł być scytyjskiego pochodzenia (Ehrenberg, *o.c.* s. 175).

nie tylko do wykonywanej pracy, lecz i do pochodzenia Euatlosa, degradując go podwójnie.

Poeta wrogo odnosił się zarówno do nowych teorii podważających poglądy tradycyjnie przyjęte, jak i do ich głosicieli. Toteż przedmiotem szyderstw stała się nauka Sokratesa. Jej wartość i znaczenie podważa autor między innymi poprzez karykaturalne przedstawienie uczniów Sokratesa w komedii *Chmury*. Jeden z nich, który rozmawia ze Strepsiadesem i pozwala mu zajrzeć do wnętrza „dumalni", pełni w niej funkcję odźwiernego. Nie jest to autentyczny niewolnik, ale nawet postać pseudo-niewolnika, posiadająca tylko cechy zewnętrzne, wystarcza do osiągnięcia zamierzonego przez poetę efektu, tak komediowego jak i satyrycznego. Uczeń-odźwierny jest jednym z młodych ludzi, których widok przypomina Strepsiadesowi najpierw θηρία — zwierzęta czworonogie, a potem uprowadzonych przez Ateńczyków Spartan: τοῖς ἐκ Πύλου ληφθεῖσι τοῖς Λακωνικοῖς (w. 186). Charakterystykę uczniów Sokratesa Arystofanes przenosi na pole funkcjonowania realiów niewolniczych. W omawianej komedii dostrzegalna jest pewna hierarchia między odźwiernym a pozostałymi uczniami. Z tych ostatnich zażartował sobie Arystofanes bardzo ostro. Degradując ich do poziomu θηρία i ληφθέντες[19] ośmieszył wychowanków Sokratesa i krytykował tych wszystkich, którzy poddali się nowym i szkodliwym, jego zdaniem, poglądom. Omawiana degradacja odgrywa też dwojaką rolę. Przytoczone wyżej porównanie (w. 186) najpierw wywołuje śmiech, jest elementem komediowym. Po chwili jednak wypowiedź Strepsiadesa skłania do refleksji. Jest ona bowiem czymś więcej niż tylko atakiem na szkołę Sokratesa. Kryje się w niej aluzja polityczna. Poeta nawiązał do wspomnianych już wydarzeń pod Pylos z roku 425, kiedy po zwycięskiej bitwie wodzowie ateńscy wrócili do Aten z jeńcami — Spartanami więzionymi na Sfakterii. Obraz poniżenia Spartan powinien wywołać współczucie dla ich losu, i tym samym śmiech przeradza się w powagę. Był to jeden z wielu wypadków, z czasów wojny peloponeskiej, kiedy Grecy siebie nawzajem brali do niewoli[20].

Ten fragment komedii *Chmury* tylko nieznacznie dotyka problematyki, której prawdopodobnie w całości poeta poświęcił *Babilończyków*, jeden z najwcześniejszych swoich utworów[21]. W obu wypadkach chodzi

---

[19] Czasownik λαμβάνω posiada również odcień pejoratywny: „pochwycić gwałtem, uprowadzić", i jest bliski treści czasownika αἰχμαλωτίζω (por. ληφθείς, *Pax*, w. 449). Αἰχμάλωτος rozumiany jest również jako stopień zależności, ujarzmienia za pomocą broni (E. Ch. Welskopf, *Probleme der Sklaverei als Privateigentumsverhältnis in der Antike*, Berlin 1977, s. 5).

[20] Przeciwko temu zjawisku: Xenophon, *Hellenica* I 14—15; Aristot. *Politica* 1255 b.

[21] Mówiąc o niewolniczym traktowaniu przez Persów niegdyś wolnych Babilończyków, Arystofanes czynił aluzje do polityki Aten wobec wysp Samos, Chios i Lesbos (por. Aristot. *Politica* 1284 a, b).

o pewien aspekt polityki zewnętrznej Aten, mianowicie o ich barbarzyńskie okrucieństwo w stosunku do innych Greków, w tym do sprzymierzeńców i państw neutralnych. Wspomniana komedia wystawiona była w roku 426 i nawiązywała najprawdopodobniej do wydarzeń z roku 428, kiedy to stłumiono bunt w Mitylenie na Lesbos i na rozkaz Kleona stracono w Atenach około 1000 sprawców powstania[22]. Arystofanes poruszył to zagadnienie za pośrednictwem podobnych wydarzeń z roku 440. W jednym z zachowanych fragmentów (Σαμίων ὁ δῆμός ἐστιν· ὡς πολυγράμματος, fr. 64) wziął w obronę okrutnie przez Peryklesa potraktowanych mieszkańców Samos. Wówczas, jak wiemy, Ateńczycy napiętnowali ich jak niewolników. Treści poniżające zawiera epitet πολυγράμματος, czyli naznaczony literowym piętnem. W pojęciu tym znajdujemy odniesienie do zwyczaju piętnowania niewolnika za próbę ucieczki, którego nazywano ἐστιγμένος. Przyjmuje się, że Babilończycy wypalonym znamieniem niewolniczym ukarani przez Dariusza reprezentują państwa związkowe pracujące w młynie ateńskiego ciemiężyciela[23]. Za niektóre przewinienia niewolników skazywano na pracę karną w młynie lub kopalni[24]. Dopiero ten szczegół z ich życia pozwala zrozumieć stopień degradacji i właściwą wymowę komedii. Babilończycy zdegradowani do rangi niewolników skazanych na katorżniczą pracę mogą budzić śmiech. Niewolnik ukarany, wychłostany czy napiętnowany był na scenie typową postacią komiczną. Śmiech jednak cichnie, kiedy widz uświadomi sobie, że nie jest to tylko zabawne widowisko. Za nim ukryta jest gorzka prawda historyczna o losie sprzymierzeńców Aten. I tym razem degradacja obywateli wywołuje współczucie i domaga się ich obrony. Chociaż trudno jest zrekonstruować treść całego utworu, to jednak można sądzić, że właśnie w tej wypowiedzi poeta uświadomił Ateńczykom, że stosunki, które wytworzyły się między Atenami a państwami sprzymierzonymi, są skutkiem despotycznej polityki hegemona. Jeśli dodamy, że towarzyszył jej przymus, gwałt i przemoc wobec członków Związku, otrzymamy obraz stosunków, które często panowały między właścicielem niewolników, a jego poddanymi. Komedia ta musiała mieć silną wymowę również dzięki pewnemu zbiegowi okoliczności. Jak głosi nota scholiasty, została wystawiona w czasie Dionizjów, kiedy sprzymierzeńcy wpłacali trybut do skarbu związkowego (Schol. Aristoph. *Ach.* 377). Było to ostrzeżenie skierowane pod adresem kierujących państwem i do społeczeństwa ateńskiego, lecz nie odniosło ono skutku. W dziesięć lat później (r. 416/15) Ateny dokonały kolejnego aktu

---

[22] Thuc. III 50.

[23] Interpretację tę, zapewne na podstawie komentarzy Hezychiusza, Focjusza i *Księgi Suda*, wprowadził Murray (*o.c.* s. 25–26); por. też W. Schmid-O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, IV, München 1946, s. 183, przyp. 6; oraz K. Kumaniecki, *Komedia Arystofanesowska w walce o pokój*, w: *Arystofanes. Materiały Sesji Naukowej Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN*, Wrocław 1957, s. 21.

[24] Pollux, *Onomasticon*, III 78–79.

barbarzyństwa, tym razem w stosunku do mieszkańców wyspy Melos za to, że postanowili zachować neutralność[25].

Podobną wymowę jak fragment *Babilończyków* posiadają również niektóre wypowiedzi w komedii *Pokój*. Arystofanes bierze w obronę wszystkich tych, którzy padli ofiarą przeciągającej się wojny, więc obok demosu ateńskiego także jeńców wojennych i sprzymierzeńców. Poeta ujmuje się ponownie za Spartanami przetrzymywanymi przez Kleona. O nich myśli Hermes mówiąc: ὅσοι γ' αὐτῶν ἔχονται τοῦ ξύλου/μόνοι προθυμοῦντ' ἀλλ' ὁ χαλκεὺς οὐκ ἐᾷ (w. 479—480).

A więc tylko ci, którzy są w kajdanach, pragną wydostać uwięzioną boginię Pokoju, lecz kowal nie pozwala. Τὸ ξύλον oznacza kłodę, która służyła do przetrzymywania niewolników i jeńców, kowal to oczywista aluzja do Kleona. On właśnie, jak mówi dalej Hermes, kierował eksploatacją państw sprzymierzonych. Arystofanes porównuje ich do poddanych, którzy wiedzą, co znaczą razy spadające na plecy (οἱ δὲ τὰς πληγὰς ὁρῶντες ἃς ἐτύπτονθ', οἱ ξένοι, *Pax*, w. 644). Przedstawienie ich losu w kategoriach niewolniczych miało wzbudzić współczucie społeczeństwa ateńskiego dla miast i obywateli, których niesłusznie skrzywdzono i bezprawnie poniżono.

W związku z zerwaniem traktatu pokojowego w roku 416 i wznowieniem wojny Arystofanes napisał, a następnie wystawił w roku 414 kolejną komedię *Ptaki*. Odbiega ona, jak wiadomo, od pozostałych komedii swą baśniowo-fantastyczną fabułą. Wszystko, co poeta chciał w tym momencie zaproponować społeczeństwu, zawarł w koncepcji utopijnego państwa ptasiego. Przeniesienie akcji komedii do świata oderwanego od rzeczywistości ziemskiej interpretuje się jako ucieczkę od aktualnych wydarzeń i niepokojów[26], aby dać wytchnienie Ateńczykom. Mimo dominującej w tej komedii fantastyki, znajdujemy w niej elementy odpowiadające naszemu tematowi. Bohaterowie komedii pod postaciami ptaków mają zbudować idealne, spokojne i sprawiedliwe miasto. Aby podkreślić rolę ptaków, Arystofanes przypomniał ich świetność w czasach odległych i obecne zaniedbanie równe losowi niewolników: Οὕτως ὑμᾶς πάντες πρότερον μεγάλους ἁγίους τ' ἐνόμιζον,/νῦν δ' ἀνδράποδ', ἠλιθίους, Μανᾶς (w. 522—523)[27]. Poniżenie ptaków stało się tak silne, że daje się porównać tylko z brakiem szacunku wobec poddanych. Toteż jednym z pierwszych zadań, które autor stawia przed bohaterami komedii, jest przywrócenie dawnego autorytetu ptakom. Chcąc podkreślić wagę tego przedsięwzięcia i jego konieczność, poeta opisał ptasi żywot posługując się terminami stanowiącymi nośniki najniższej wartości. Ἀνδράποδον zawiera najsmutniejszy aspekt niewolnictwa — oznacza mianowicie czło-

---

[25] Thuc. III 92.

[26] B. Biliński, *Walka idei w komediach Arystofanesa*, w: *Arystofanes. Materiały Sesji...*, s. 64, przyp. 35.

[27] Ten tekst wiersza 523 w *Ptakach* poświadczają wszystkie rękopisy (wydania: Coulon oraz F. W. Hall—W. M. Geldart, Oxonii 1957).

wieka pozbawionego tożsamości, jeńca wojennego, przedmiot handlu, wartość wyłącznie ekonomiczną oraz, w sensie przenośnym, człowieka ograniczonego[28]. Wyrażenie ἠλίθιος, chociaż nie odnosi się tylko do niewolnictwa, posiada również znaczenie pejoratywne. Trzeci z wymienionych przez Arystofanesa epitetów jest imieniem, typowym dla niewolników pochodzących z Frygii. *Manes* jako imię pospolite (μάνης) jest podobne w swej wymowie do dwóch pozostałych. Dlatego warta jest omówienia emendacja wiersza 523 — νῦν δ' αὖ μάνας proponowana w wydaniu Leeuwena i motywowana względami metrycznymi[29]. *Manes* oznacza przedmiot z brązu, który w kottabosie ruchomym (κότταβος κατακτός) był potrącany i oblewany winem[30]. Na podstawie scen przedstawiających grę w *kottabos*, zachowanych w malarstwie wazowym stwierdzono, że niewielki krążek z brązu umieszczony na środku filaru oznacza właśnie przedmiot zwany *manes*[31]. Stanowił on nieodzowną część sprzętu, bez którego gra nie mogła się odbywać. Zawartość treściowa omawianego terminu, oznaczającego drobnostkę niewartą uwagi, lecz oczywistą i konieczną, dokładnie odzwierciedla pojmowanie niewolnictwa przez Ateńczyków. *Manes* we wspomnianym fragmencie komedii *Ptaki* może być traktowany po prostu jako synonim przedmiotu małej wartości. Jeśli ponadto może on również znaczyć tyle co οἰκέτης, czyli osoba o miedzianych włosach[32], to termin ten zawiera właśnie te treści degradujące, które są przedmiotem niniejszego omówienia. Porównanie zastosowane przez Arystofanesa nasuwa pytanie, czy w zamyśle autora odbudowa ptasiej potęgi miałaby spowodować jakieś zmiany w życiu niewolników. Oczywiście nie. Tylko stosunek do ptaków powinien się zmienić, ponieważ one służą idei walki o pokój. Nie ma natomiast podstaw do zmiany traktowania niewolników. A więc to, o czym poeta mówi w parabazie, zapraszając do miasta ptasiego nawet niewolników (w. 760—765), jest tylko żartem, na który autor pozwolił sobie w fantastycznym i utopijnym świecie omawianej komedii.

Jednym ze zjawisk, które poeta za pomocą terminów zaczerpniętych ze świata niewolników naświetlił, skrytykował i napiętnował, jest tyrania Pizystratydów. Jej widmo autor ożywił między innymi w komedii *Lizystrata*. Dążenie kobiet do wprowadzenia zmian w państwie, ogłoszenia pokojowych rządów i opanowania Akropolu pozostali bohaterowie komedii uznali za zamiar przywrócenia tyranii (w. 619, 630—631). Nieco dalej cel podejrzanej — zdaniem chóru starców — akcji, prowadzonej przez

---

[28] Gschnitzer, *o.c.* s. 14—16.

[29] Aristophanis *Aves*, ed. J. van Leeuwen, Lugduni Batavorum 1902, s. 88, ad v. 523.

[30] Athenaeus, *Dipnosophistae* XV 667 e, rec. G. Keibel, III, Stuttgart 1966. H. Stephanus, *Thesaurus Graecae linguae*, Parisiis 1842—1846, V, s.v. *kottabos*; zdaniem Ehrenberga (*o.c.* s. 171) jest to słup z brązu.

[31] K. Schneider, *Kottabos*, RE XI (1921), kol. 1536.

[32] Stephanus, *l.c.*

obywatelki greckie, chór ten widzi w postaci staruchy, γραῦς (w. 634—635), niejako upersonifikowanej tyranii. Rządy Hippiasza pozostawiły w naturze Ateńczyków trwały ślad w postaci nienawiści do wszystkiego, co przypominało ten system rządzenia. Stan przewrażliwienia Ateńczyków, zaakcentowany w tej komedii, podobnie jak w *Osach* (s. 500—502), jest celowy ze względów fabularnych. Męska część chóru postanawia zapobiec niebezpieczeństwu tyranii. Już pierwsze jego słowa określają cel walki. Wzywa on wszystkich wolnych do stawienia oporu wrogom — kobietom. Walka będzie się toczyła w imię wolności i ocalenia Aten przed domniemaną tyranią, która niegdyś już okazała się zaprzeczeniem wolności i ujarzmiła naród[33]. Pojawia się zestawienie pojęć opozycyjnych, z których jedno to ἐλεύθερος, drugie τύραννις. Oczekiwanym zwykle oppositum dla ἐλεύθερος jest δοῦλος lub δουλεία i Arystofanes zdaje się pośrednio na nie wskazywać. Ateńczycy odczuwali rządy Hippiasza jako dotkliwe jarzmo, narzucone wbrew ich woli, dlatego tyrania nosiła znamiona niewoli. Można więc mówić o dodatkowym pojęciu przeciwstawnym, potraktowanym jako rezultat tyranii. Gdyby autorowi nie zależało na osiągnięciu efektu wynikającego z zestawienia wymienionych pojęć opozycyjnych, wypowiedź chóru nie musiałaby się zaczynać od bojowego wezwania: „Nie powinien dłużej spać nikt, kto jest wolny" (w. 614). Bez niego cała partia tekstu zachowałaby sens niezmieniony, a zwrot ὦνδρες (w. 615) zupełnie by wystarczył. Zaakcentowanie więc na wstępie ὅστις ἐστ' ἐλεύθερος wydaje się celowe. Dlatego też reakcja bohaterów komedii jest zdecydowana i groźna. Chór starców głosi, że należy pojmać kobiety i za ich wrogą działalność osadzić je w dybach: Ἀλλὰ τούτων χρῆν ἁπασῶν εἰς τετρημένον ξύλον/ἐγκαθαρμόσαι λαβόντας τουτονὶ τὸν αὐχένα (w. 680—681). Taką karę stosowano zwykle wobec niewolników za zuchwałość i nieposłuszeństwo. Że w tyranii bohaterowie komedii upatrują jarzmo niewoli, dowodzi poeta pod koniec sztuki, mówiąc o życiu Ateńczyków w szatach niewolników pod panowaniem tych samych tyranów. W interpretacji Lizystraty Ateńczycy w tamtych czasach podzielili los κατωνάκας φορούντων[34] (w. 1151), czyli niewolników. Natomiast Lakonowie okazali się tymi, którzy to zniewolone społeczeństwo ἠλευθέρωσαν (w. 1155—1156). Ponownie przy pomocy antytezy Arystofanes uwypuklił poniżenie Ateńczyków oraz ogromną rolę Lakonów w obaleniu tyranii Pizystratydów. Obraz nakreślony przez Lizystratę jest idealistyczny i znacznie uproszczony. Sytuacja wewnętrzna Aten nie-

---

[33] Krytyka tyranii u Tukidydesa (I 17), który zresztą tyranią nazywa też, w mowie Koryntyjczyków, współczesną mu hegemonię Aten (I 124—125); o tyranii Pizystratydów ogólnie Aristot. *Athen. polit.* XVI 7, o tyranii Hippiasza, rządach surowych i okrutnych — XIX 1; ponadto *Politica* 1279 b, 1285 a, 1295 a, 1311 a, 1314 a.

[34] κατωνάκη (por. też *Eccl.* 724) — gruby płaszcz podbity baranią skórą, ubranie niewolników i robotników (por. Theopomp fr. 99), synonim do διφθέρα — wyprawiona skóra, skórzany kaftan (Aristophanes, *Lysistrate*, erkl. U. von Wilamowitz-Moellendorff; Berlin 1927, s. 189).

zupełnie tak wyglądała, jak ją bohaterka przedstawiła. Przecież Lakonowie byli sprzymierzeńcami w rzeczywistości tylko dla Alkmeonidów, czyli dla mniejszości, a dla reszty społeczeństwa ateńskiego pozostawali wrogami. Jednak Arystofanes w swej znacznej dowolności budowania rzeczywistości scenicznej celowo posunął się tak daleko, wykorzystując wszystkie środki, które uświęcały cel — ideę pokoju. Tej idei komedia ta służyła i jej była podporządkowana. Poeta pragnął w ten sposób nakłonić Ateńczyków do złagodzenia wrogich nastrojów, a najlepiej do cofnięcia wszelkich akcji wojennych.

Jak widzimy, terminologia związana z życiem niewolników pozwoliła autorowi komedii naświetlić, stosownie do jego własnych intencji, aktualną sytuację w sposób sugestywny, jednoznaczny i ostry. Zastosowanie terminów będących odbiciem realiów życia niewolników dało także możliwość silnej argumentacji w dziele przekonywania Ateńczyków o konieczności ugody. Dopiero po wypowiedzi Lizystraty zwróconej kolejno do Spartan (w. 1137–1146) i do Ateńczyków (w. 1149–1156) akcja komedii zmierza do szczęśliwego zakończenia.

Tematyka niewolnicza, a przede wszystkim problem niewoli stał się w *Osach* narzędziem walki ideologicznej. Początkowo miała ona charakter rękoczynów w scenach poszturchiwań, bijatyki, krzyków i gróźb (*proagon*), w których czynny udział brali niewolnicy. Bdelykleon próbował tu odciągnąć Filokleona od jego zajęć w sądzie. Kiedy to nie pomogło, postanowił zmienić taktykę i wpłynąć na ojca drogą perswazji i porozumienia (w. 472). Szczególne znaczenie w jego wypowiedzi posiada termin διαλλαγή, rozumiany tutaj jako „zmiana sposobu myślenia", którą bohater usiłuje wywołać u swego ojca. Ponieważ argumenty Bdelykleona wysunięte jeszcze w proagonie nie przynoszą rezultatu, w agonie pojawiają się inne hasła, które określą charakter debaty. Bdelykleon uderza bowiem w ton najostrzejszy mówiąc: Ἀλλὰ δουλεύων λέληθας (w. 517) — „jesteś ukrytym niewolnikiem" lub „jesteś nieświadomy, że pozostajesz w niewoli" — co naturalnie oburza i zdumiewa ojca. Ten broni się, jest bowiem przekonany, że sądownictwo to zaszczytna władza nad wszystkimi — παῦε δουλείαν λέγων,/ὅστις ἄρχω τῶν ἁπάντων (w. 517–518). Bdelykleon natychmiastowym nawiązaniem do tej wypowiedzi umacnia swoje stanowisko — ἀλλ' ὑπηρετεῖς/οἰόμενος ἄρχειν (w. 518–519). W tej żarliwej dyspucie sformułowano dwie opozycyjne opinie na temat sądownictwa, których wyrazem stał się układ pojęć przeciwstawnych ἀρχή i δουλεία. Punkt ciężkości spoczywa na niewoli. Do tego pojęcia sprowadza Bdelykleon, podczas debaty prowadzonej w agonie, istotę sądownictwa w Atenach. Przedstawiając aktualnie ujemne strony tego zawodu, rzuca on szereg oskarżeń pod adresem rządzących demagogów. Jest to zatem nie tylko krytyka sądownictwa, lecz także polityki wewnętrznej Aten, wyrażającej się w złym traktowaniu ludu, całego społeczeństwa

łącznie z sędziami[35]. Oni, jak mniema Bdelykleon, są też tylko narzędziem w rękach sprawujących władzę. Bogacący się przywódcy pragną sędziów utrzymać w nędzy, aby ci wiedzieli, komu zawdzięczają swoją egzystencję, i aby byli zawsze do ich dyspozycji (w. 703—704). Zastosowane w tej komedii terminy posiadają znaczenie przenośne. Autor nie miał bowiem na uwadze podkreślenia statusu niewolnika, lecz wyłącznie wrażenie retoryczne. W ten sposób autor poddał krytyce sądownictwo, którego przedstawiciele ślepo podporządkowując się i godząc z decyzjami demagogów, popadają w zależność i tracą autorytet. Takie argumenty przemówiły zarówno do Filokleona, jak i do chóru, któremu w tej komedii przypadło w udziale rozstrzygnięcie sporu. A trzeba pamiętać, że chór os imituje heliastów, czyli sędziów, którzy do momentu wysunięcia ostatnich argumentów przez Bdelykleona stawali w obronie Filokleona. Wypowiedź Bdelykleona musiała być prowokująca, aby wywołać pożądany odzew u Filokleona. Jest to zgodne z istotą agonu, w którym antagonistyczni bohaterowie bronią swoich stanowisk. Tezę stanowi więc spojrzenie Filokleona na sądownictwo, czyli w jego mniemaniu władza, natomiast antytezę widzenie problemu przez przeciwnika, mianowicie niewola. W obrębie tych zagadnień toczy się debata w agonie epirrematycznym[36].

Ocena i charakterystyka osobistości, a także niektórych faktów z życia politycznego Aten, przedstawiona przez Arystofanesa między innymi za pośrednictwem słownictwa dotyczącego niewolników, była często subiektywna. Poeta nie licząc się z prawdą historyczną dawał wyraz osobistym animozjom. Celom tym służyły takie wyrażenia jak δοῦλος, δουλεία, ὑπηρεσία, πυρρίας, ληφθείς, στίζω oraz szczegóły z życia niewolników, a więc uczesanie, ubiór czy kary. Znalazły się wśród nich pojęcia zawierające najwięcej treści degradujących. Pozostają one w opozycji do innych terminów, takich jak οἰκέτης czy θεράπων[37], a także ἀκόλουθος, διάκονος, których w takim znaczeniu przenośnym u Arystofanesa nie spotykamy. Degradacja Kleona, Kleofonta, Hiperbola i Nikomacha motywowana jest nienawiścią poety do ludzi ich pokroju, degradacja heliasty Filokleona — chęcią odciągnięcia go od pełnionej funkcji. Jej charakter wyrażają terminy δουλεία i ὑπηρεσία, co wynika z rekapitulacji wywodów Bdelykleona, wyrażonej przez Filokleona (w. 602). Pojęcia te zawierają wszystkie aspekty tej służby, a więc zależność, a potem dyspozycyjność, uległość i posłuszeństwo, czyli to, co jest zaprzeczeniem swobody i niezależności. Równocześnie degradacje wymienionych osób wyrażają ich słabość

---

[35] O upadku sądów po reformie Peryklesa — Aristot. *Athen. polit.* XXVII 4.

[36] Na jego przebieg, tematykę i znaczenie dla dalszego biegu akcji zwrócił uwagę Landfester, *o.c.* s. 129—132.

[37] M. Mactoux, *Pour une approche nouvelle du champ lexical de l'esclavage chez les orateurs attiques*, w: *Actes du colloque sur l'esclavage, Nieborów 1975*, Prace Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego 1979, z. 10, s. 99.

LE RÔLE DE DÉGRADATION DE LA TERMINOLOGIE D'ESCLAVAGE DANS LES COMÉDIES D'ARISTOPHANE

Résumé

Les notions qui proviennent de la réalité d'esclaves fonctionnent chez Aristophane comme le moyen de la dégradation et de la critique des demagogues, des juges, des avocats et d'autres fonctionnaires, encore ainsi que des institutions et des phénomènes politiques à Athènes. Le poète exprime son point de vue en transmettant le sens pejoratif des termes d'esclaves souvent pour les citoyens atheniens. Il profite des termes pareils (δοῦλος, ὑπηρεσία, τοξότης, ληφθείς, πυρρίας, στίζω) pour compromettre les heros de ses comédies. Les autres mots qui expriment les détails de la vie d'esclaves comme ξύλον, σκάφιον, κατωνάκη servent aussi à les attaquer (La *Paix*, *Lysistrate*). Les dégradations presentent la faiblesse morale, la manque des compétences et d'autorité des objets critiques. Il y a des situations où Aristophane utilise des notions mentionnées avec l'intention de faire compatir et de provoquer le proteste (Les *Babyloniens*, Les *Nuées*, La *Paix*). Les termes ceux-ci ont le sens metaphorique et rhetorique et ils ne désignent pas ici seulement les aspects d'esclavage. Dans le processus de dégradation avaient l'importance les expressions determinées, susmentionnées qui contenaient l'aspect de mépris et le sens offensant. On n'observe pas la signification pareille d'autres notions, c'est à dire οἰκέτης, θεράπων, ἀκόλουθος et διάκονος qui fonctionnent aussi dans la realité d'esclaves.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

CZY ONESIKRITOS I MEGASTHENES MÓWIĄ O BRAKU NIEWOLNICTWA W INDIACH STAROŻYTNYCH

Napisała

JOANNA SACHSE

Niektóre fragmenty antycznych opisów Indii dotyczą — jak się przyjmuje powszechnie — braku niewolnictwa w Indiach. Niniejszy artykuł stanowi głos w dyskusji na ten temat.

Pierwszą informację o braku niewolnictwa w Indiach zanotował uczestnik wyprawy Aleksandra, Onesikritos. Strabon, dzięki któremu dotarła ona do nas, potwórzył ją dwukrotnie:

1. Strabon XV 1,34 (701), tj. Onesikritos, FGrHist. 134, Fr. 24: ἴδιον δὲ ... καὶ τὸ ἀντὶ δούλων τοῖς ἐν ἀκμῇ χρῆσθαι νέοις, ὡς Κρῆτες μὲν τοῖς Ἀφαμιώταις, Λάκωνες δὲ τοῖς Εἵλωσι[1].

2. Strabon XV 1,54 (710), tj. Onesikritos, Fr. 25, oraz Megasthenes, FGrHist. 715, Fr. 32: δούλοις δὲ οὗτος (sc. Megasthenes) μέν φησι μηδένα Ἰνδῶν χρῆσθαι, Ὀνησίκριτος δὲ τῶν ἐν τῇ Μουσικανοῦ τοῦτ' ἴδιον ἀποφαίνει, καὶ ὡς κατόρθωμά γε· καθάπερ καὶ ἄλλα πολλὰ λέγει τῆς χώρας ταύτης κατορθώματα ὡς εὐνομωτάτης[2].

W pierwszym fragmencie, zauważmy od razu, nie ma mowy bezpośrednio o braku niewolnictwa. Jest tylko informacja o tym, że (Indowie w kraju Musikanosa) posługują się (pracą) młodych chłopców, a nie nie-

---

[1] „Rzeczą charakterystyczną jest to, że ... zamiast niewolników używają młodzieńców, tak jak Kreteńczycy afamiotów, a Lakończycy helotów".

[2] „Tenże [tj. Megasthenes] mówi, że nikt z Indów nie posługuje się niewolnikami, Onesikritos zaś twierdzi, że jest to charakterystyczne dla [Indów zamieszkujących państwo] Musikanosa i że jest to czymś doskonałym, tak samo też wymienia i inne liczne, doskonałe cechy tej krainy o najznakomitszych prawach". Przy okazji warto tu poruszyć pewną drobną kwestię. Mianowicie, z powyższego tekstu Strabona nie wynika jasno, kto jest podmiotem drugiej części zdania, zaczynającej się od słów: „tak samo też wymienia...", Megasthenes czy Onesikritos, a co za tym idzie, czy krainą o najznakomitszych prawach są całe Indie, ew. Indie wschodnie ze stolicą Pataliputrą, opisywane przez Megasthenesa, czy też państwo Musikanosa (w dorzeczu Indusu), opisywane przez Onesikritosa. F. Jacoby w wydaniu fragmentów przyznał sporną część zdania Megasthenesowi, co wydaje się dyskusyjne w świetle tego, że Onesikritos krainie Musikanosa istotnie nadał rysy idealne.

wolników. W drugim fragmencie przytoczył Strabon opinię Megasthenesa (οὗτος), jakkolwiek nie wymienił jego imienia, oraz słowa Onesikritosa. Informacje Onesikritosa i Megasthenesa nie są całkiem zgodne, Megasthenes mówi bowiem, że nikt w Indiach (dosłownie: nikt spośród Indów) nie posługuje się niewolnikami, podczas gdy Onesikritos przypisuje ten obyczaj jedynie wybranej krainie w dorzeczu Indusu. Wypowiedzi Onesikritosa z obu fragmentów też nie są całkowicie zgodne, do czego wrócimy poniżej.

Nie są to jedyne nasze informacje o braku niewolnictwa w Indiach. Tenże Strabon wspomina o tym jeszcze po raz trzeci, tym razem jakby mimochodem, streszczając obszerniejszy rozdział z dzieła Megasthenesa:

3. Strabon XV 1,59 (712), tj. Megasthenes Fr. 33:

γαμεῖν δ' ὅτι πλείστας εἰς πολυτεκνίαν', ἐκ πολλῶν γὰρ καὶ τὰ σπουδαῖα πλείω γίνεσθαι ἄν· ἀδουλοῦσί τε τήν ἐκ τέκνων ὑπηρεσίαν, ἐγγυτάτω οὖσαν, πλείω δεῖν παρασκευάζεσθαι[3].

Ponadto wyzyskując *Opis Indii* Megasthenesa, ale bez powołania się na jego imię, przytacza tę informację Arrian (tekst 4). Wiadomo, że znał on doskonale także pracę Onesikritosa, bo na nim oparł opis odwrotu Aleksandra z Indii drogą morską. Dodatkowe spostrzeżenie, tj. porównanie opisywanej sytuacji z sytuacją Lacedemończyków i helotów, zawarte w omawianym rozdziale dzieła Arriana, stanowi nawiązanie do opinii właśnie Onesikritosa (tekst 1).

4. Arrian, *Ind.* 10,8 n. (tj. Megasthenes Fr. 16):

εἶναι δὲ καὶ τόδε μέγα ἐν τῇ Ἰνδῶν γῇ, πάντας Ἰνδοὺς εἶναι ἐλευθέρους, οὐδέ τινα δοῦλον εἶναι Ἰνδόν. τοῦτο μὲν Λακεδαιμονίοισιν ἐς ταὐτὸ συμβαίνει καὶ Ἰνδοῖσι. Λακεδαιμονίοις μέν γε οἱ Εἵλωτες δοῦλοί εἰσιν καὶ τὰ δούλων ἐργάζονται, Ἰνδοῖσι δὲ οὐδὲ ἄλλος δοῦλός ἐστι, μήτι γε Ἰνδῶν τις[4].

W ostatnim zdaniu poświęconym sprawie niewolnictwa Arrian podważył trafność porównania z położeniem helotów w Lacedemonie i podkreślił, że w Indiach w ogóle nikt nie jest niewolnikiem. A więc albo źródło Arriana (tj. Megasthenes) zawierało taką właśnie bezpośrednią informację, albo też było na tyle wyraźne, że upoważniło samego Arriana[5] do sformułowania takiego uzupełnienia.

Listę cytatów poruszających sprawę braku niewolnictwa w Indiach uzupełnić trzeba jeszcze świadectwem Diodora. Stanowi ono część tzw.

---

[3] „Poślubiają jak najwięcej kobiet dla posiadania wielu dzieci: z wielu kobiet zrodzić się może więcej pomocników. Ponieważ nie posiadają niewolników, muszą zapewnić sobie liczniejszą, złożoną z dzieci służbę; jest ona najbliższa".

[4] „I to jest także ważną sprawą w kraju Indów, że wszyscy Indowie są wolni i żaden Indus nie jest niewolnikiem. Sprawa ta przedstawia się jednakowo u Lacedemończyków i u Indów. U Lacedemończyków jednak heloci są niewolnikami i spełniają prace niewolników, u Indów zaś nikt inny nie jest niewolnikiem, a co dopiero ktoś spośród Indów".

[5] F. Jacoby w aparacie krytycznym (FGrHist. III C, 715, Fr. 16) wyraził sugestię, że mamy tu do czynienia z jeszcze późniejszą interpolacją.

streszczenia *Opisu Indii* Megasthenesa[6]. W interesującym nas fragmencie zwraca uwagę obszerne uzasadnienie braku niewolnictwa w Indiach.

5. Diodor, II 39,5, tj. Megasthenes, Fr. 4:

νομίμων δ' ὄντων παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς ἐνίων ἐξηλλαγμένων, θαυμασιώτατον ἄν τις ἡγήσαιτο τὸ καταδειχθὲν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων παρ' αὐτοῖς φιλοσόφων· νενομοθέτηται γὰρ παρ' αὐτοῖς δοῦλον μὲν μηδένα εἶναι τὸ παράπαν, ἐλευθέρους δ' ὑπάρχοντας τὴν ἰσότητα τιμᾶν ἐν πᾶσι. τοὺς γὰρ μαθόντας μήθ' ὑπερέχειν μήθ' ὑποπίπτειν ἄλλοις κράτιστον ἕξειν βίον πρὸς ἁπάσας τὰς περιστάσεις· εὔηθες γὰρ εἶναι νόμους μὲν ἐπ' ἴσης τιθέναι πᾶσι, τὰς δ' ἐξουσίας ἀνωμάλους κατασκευάζειν[7].

Zanim przyjrzymy się bliżej przytoczonym powyżej świadectwom, postawić trzeba zasadnicze pytanie: jak przedstawiała się sprawa niewolnictwa w Indiach starożytnych. Otóż w Indiach północnych, opisywanych przez pisarzy greckich, istniało ono ponad wszelką wątpliwość, miało jednak zdecydowanie łagodniejszą formę niż w krajach zachodnich[8].

Jeśli więc postawi się pytanie: skąd wzięła się w tekstach greckich informacja o braku niewolnictwa w Indiach, wolno przyjąć, że nie pochodzi ona od samych Indusów, tzn. nie mogła być przez nich sformułowana w tej postaci: trudno przypuścić, by informatorzy naszych pisarzy przeczyli istnieniu instytucji, której opis zawierały liczne księgi prawa i obyczaju[9]. Jeśli natomiast informatorami autorów greckich byli sami Indowie, to może informacja ich dotyczyć miała czegoś całkiem innego, nie niewolnictwa? Nie wybiegajmy jednak myślą naprzód, powróćmy do dyskusji na temat świadectw o braku niewolnictwa.

---

[6] Tak zakwalifikował obszerny opis Indii, zawarty w II ks. *Biblioteki* Diodora, pierwszy wydawca fragmentów *Opisu Indii* Megasthenesa, E. Schwanbeck, (*Megasthenis Indica*, Bonnae 1846). Komentatorzy dzieła Megasthenesa chętnie posługują się tym określeniem, mimo że nie ma pewności co do tego, czy Diodor istotnie przytacza Megasthenesa bezpośrednio i wyłącznie.

[7] „Osobliwe są prawa u Indów. Za najbardziej zdumiewające można by uznać to, co przyjęli ich dawni filozofowie. Ustanowiono mianowicie, że w ogóle nikt nie jest niewolnikiem; będąc wolnymi — we wszystkich szanują równość. Stwierdziwszy, że nie należy panować nad innymi ani też nikomu podlegać, we wszelkich [krytycznych] okolicznościach wieść będą szczęśliwe życie. Jest bowiem głupotą dać wszystkim jednakowe prawa, a niejednakowe możliwości".

[8] Por. D. Raj, *L'esclavage dans l'Inde ancienne d'après les textes palis et sanskrits*, Pondichéry 1957, passim; W. Ruben, *Die Lage der Sklaven in der altindischen Gesellschaft*, Berlin 1957, passim; A. Hillebrandt, *Altindische Politik*, Jena 1923, s. 129.

[9] *Kodeks Manu*, co prawda ostatecznie zredagowany parę stuleci później, ale będący jedynie uporządkowaniem z dawna obowiązujących praw i przepisów, wylicza (VII 413) aż siedem grup niewolników (w zależności od sposobu ich pozyskania). Por. O. Stein, *Megasthenes und Kauṭilya*, Wien 1922, s. 109 nn.; autor analizuje tam i inne indyjskie źródła dotyczące niewolników. Także Arthasiastra (*Księga o państwie i polityce*) poświęca cały rozdział (III 13) niewolnictwu. Tradycja indyjska łączy powstanie Arthasiastry z imieniem ministra króla Czandragupty, Kautilją; Megasthenes przebywał właśnie na dworze Czandragupty. Jest jednak obecnie niemal powszechnie przyjęte przesunięcie o parę stuleci ostatecznej redakcji tego bardzo niejednolitego

Starając się wyjaśnić tę kwestię rozmaici komentatorzy wysuwali następujące przypuszczenia:

1. Grecy sami sformułowali opinię o braku niewolnictwa w Indiach, wprowadzeni w błąd przez łagodność jego formy[10].

2. Onesikritos dowiedział się o braku niewolnictwa w Tamilu na południu Indii i przeniósł to na państwo Musikanosa w dorzeczu Indusu, Megasthenes natomiast rozciągnął tę informację na całe Indie[11].

3. Przypisywanie Indiom braku niewolnictwa bierze się z tendencji do idealizowania krain Wschodu[12].

4. Megasthenes przytoczył istotnie odnotowane w Indiach prawo i uogólnił je, podczas gdy w rzeczywistości odnosiło się ono wyłącznie do ludności aryjskiej[13].

5. Megasthenes (i Onesikritos) zaobserwowali brak niewolnictwa tylko w jakimś ściśle określonym rejonie, a nie w całych Indiach[14].

Już sam fakt, że co do tej jednej kwestii wysuwano tak rozmaite koncepcje, wskazuje po pierwsze na to, że problem jest niełatwy i być może nigdy nie zostanie wyjaśniony w sposób zadowalający, a po wtóre, że żadna z koncepcji nie wytrzymuje krytyki, skoro odczuwano potrzebę formułowania następnej. Hipotezy powyższe nie wydają się przekonywające głównie dlatego, że nie uwzględniają wszystkich przytoczonych powyżej źródeł równocześnie i nie zajmują stanowiska wobec wszystkich informacji w nich zawartych[15]. Koncepcja pierwsza zakłada, że sami Grecy zaobserwowali brak niewolnictwa w Indiach, chociaż np. Diodor (tekst 5) mówi wyraźnie o prawie przyjętym przez indyjskich filozofów, a więc sugeruje informację pochodzącą od Indusów; druga hipoteza zakłada nierzetelność obu pisarzy, trzeciej natomiast można przeciwstawić to, że dla wielu informacji rzekomo idealizujących Wschód (np. o długo-

---

dzieła, co jednak podobnie jak w przypadku *Kodeksu Manu* nie zmienia faktu, że przytacza on przepisy będące od dawna w użyciu, por. E. Słuszkiewicz, *Kautilja* (*Kautalja*) – „*staroindyjski Makiawel*", Przegląd Orientalistyczny II (LXXIV) 1970, s. 103 nn.

[10] A. L. Basham, *Indie*, przeł. Z. Kubiak, Warszawa 1973², s. 192; M. R. C. Majumdar, *The Age of Imperial Unity*, Bombay 1951, s. 26 (cytuję za: Raj, *o.c.* s. 99).

[11] W komentarzu do dzieła Onesikritosa Jacoby (FGrHist. II D, s. 478) przytoczył tak brzmiącą opinię V. A. Smitha (*The Early History of India*, ²1908, s. 98, przyp. 1 oraz s. 398). W nowszym opracowaniu historii V. Smitha (*The Oxford History of India*, Oxford 1964) nie ma już o tym wzmianki.

[12] T. S. Brown, *Onesicritus*, Berkeley 1949, s. 60. Autor nie wyklucza zależności od Ksenofonta, który podobną rolę przypisał efebom w Persji za czasów Cyrusa (*Cyrop.* I 2,9).

[13] L. Skurzak, *En lisant Mégasthène* (*nouvelles observations sur la civilisation indienne*), Eos LXVII 1979, s. 74.

[14] Raj, *o.c.* s. 99 n.

[15] Bierze się to z pewnością stąd, że kwestii tej nie poświęcono dotychczas, o ile mi wiadomo, odrębnego studium, a rozpatrywano ją jedynie w obszerniejszych pracach.

wieczności Indusów, ich sprawiedliwości i o zdumiewającym prawie wojennym)[16] udało się znaleźć całkiem racjonalne uzasadnienie. Wreszcie dwie ostatnie hipotezy nie zajmują stanowiska wobec zapewnień autorów starożytnych, że chodziło o ogół Indów, a nie o wybraną grupę.

Wydaje się więc, że stan badań nad tymi fragmentami usprawiedliwia podjęcie jeszcze jednej próby ich interpretacji.

Poniżej postaramy się wskazać, że przytoczone teksty zdają się mówić o czymś innym.

Przyjrzyjmy się najpierw cytatom zaczerpniętym ze Strabona (teksty 1, 2, 3). W pierwszym — jak już podkreślono — Onesikritos mówi nie o tym, że Indowie nie mają niewolników, lecz o tym, że zamiast nimi posługują się pracą młodzieńców. Dopiero w drugim fragmencie Megasthenes mówi, że Indowie nie posługują się niewolnikami, po czym cytujący Megasthenesa Strabon nawiązuje znów do Onesikritosa, którego cytował poprzednio i — wypacza jego wypowiedź: zdaniem jego Onesikritos również mówi, że w kraju Musikanosa nie ma niewolnictwa, co nie jest ścisłym przytoczeniem słów Onesikritosa. Autentyczna, tj. zgodna z myślą jej autora, wydaje się więc pierwsza informacja pochodząca od Onesikritosa. Pojawia się ona podczas opisu państwa Musikanosa; opis ten dotyczy m. in. wstrzemięźliwości i powściągliwości mieszkańców, oraz humanitarnych treści nauczania. Otóż występująca w tym kontekście wzmianka o tym, że młodzi chłopcy spełniają funkcje niewolników, przywodzi na myśl sytuację ucznia w domu mistrza. Jest rzeczą w Indiach powszechnie znaną, że uczeń zgłaszający się na naukę do domu mistrza zobowiązany był — jeśli za naukę nie płacił — do wszelkich posług[17]. Tak więc wydaje się, że Onesikritos (tekst 1) w ogóle nie mówi o braku niewolnictwa w Indiach, a jedynie informuje o roli ucznia w domu mistrza, którą obserwował w królestwie Musikanosa w dorzeczu Indusu.

Informacja o braku niewolnictwa w Indiach pochodzi więc tylko od Megasthenesa, na co wskazują cytaty 3, 4 i 5, a także 2, zawierający pochopne uogólnienie sformułowane przez Strabona.

Trzeci fragment jest bardzo interesujący poprzez kontekst, w jakim się pojawia. Informacja o braku niewolnictwa jest tam wtrącona mimochodem, jakby stanowić miała uzupełniający komentarz do wielożeństwa i wynikłej stąd wielodzietności. Całość zaś opisu życia pana domu (skr.

---

[16] Skurzak, *o. c.* s. 73.

[17] Charakterystyczną scenkę z życia ucznia przytacza L. Skurzak w artykule o nauczaniu w Indiach starożytnych (*Sofiści indyjscy w relacji Aristobulosa i Onesikritosa*, w: *Księga pamiątkowa ku czci E. Słuszkiewicza*, Warszawa 1974, s. 217 n.): „Mistrz pytał go: skąd przychodzi? czy płaci za naukę, czy też chce być niepłacącym uczniem, tj. takim, który w dzień pracuje dla nauczyciela, a w nocy uczy się". Jest to streszczenie opowieści zamieszczonej w *Dżatakach*, tj. w zbiorze bajek indyjskich, którym nadano koloryt buddyjski. Jest to bardzo bogate źródło do studiów nad życiem codziennym w Indiach starożytnych.

gṛhastha) wchodzi w skład obszernego rozdziału o brahmanach[18]. Megasthenes omawia ich rolę jako doradców przy rodzinie, ich pomoc w wychowywaniu i wykształceniu młodych, po czym przechodzi do opisu „filozofów" zamieszkujących podmiejskie gaje: przebywają tam, prowadząc uczone dysputy; kto chce, może ich słuchać, byleby zachowywał się powściągliwie.

Tak więc passus o filozofach żyjących poza miastem i o ich zobowią-

[18] Cały ten rozdział brzmi następująco: „Innego podziału filozofów dokonuje [Megasthenes] mówiąc, że są ich dwa rodzaje, z których jednych nazywa brahmanami, drugich — garmanami [tj. sarmanami, przyp. J. S.]. Brahmani cieszą się większym szacunkiem, albowiem są bardziej zgodni w naukach. Jeszcze przed urodzeniem otoczeni są opieką roztropnych mężów, którzy przybywają, jak się zdaje, po to, by odprawiać nad matką i poczętym dzieckiem śpiewne modły, mające zapewnić urodzenie udanego potomstwa, w rzeczywistości zaś udzielają roztropnych rad i pouczeń. Sądzi się, że najbardziej udane dzieci mają te kobiety, które najpilniej słuchają [porad]. Po urodzeniu się [dziecka] coraz to inni przejmują pieczę [nad nim]. W miarę upływu lat dziecko trafia do coraz lepszych mistrzów. Filozofowie przebywają w gaju pod miastem, w miejscu odizolowanym, żyją skromnie, za posłanie służą im liście i skóry, stronią od pokarmów mięsnych, przestrzegają wstrzemięźliwości seksualnej, słuchają roztropnych wykładów i udzielają nauk tym, którzy tego zapragną. Słuchacz nie może się odezwać, ani kaszlnąć, ani splunąć, w przeciwnym razie w tym dniu zostaje odsunięty od uczestnictwa [w dyskusjach] jako nieopanowany. Spędziwszy w ten sposób 37 lat każdy wraca do swej posiadłości i żyje raczej swobodnie, nosząc lniane szaty oraz niewielką liczbę złotych ozdób w uszach i na rękach, spożywając mięso zwierząt, nie tych jednak, które przydatne są w gospodarstwie. Wstrzymują się od ostrych i mocno przyprawionych potraw. Poślubiają jak najwięcej kobiet... (zob. przypis 3). Kobiety zamężne nie zajmują się filozofią wraz z brahmanami, by nie przekazały tego, co niedozwolone, w ręce osób niepowołanych, o ile okazałyby się złymi uczennicami, oraz by nie opuściły ich, gdyby okazały się mądre. Bo nikt, kto wzgardził radością i cierpieniem, a także życiem i śmiercią, nie chce być pod cudzą [władzą]. To znaczy właśnie być mądrym mężem, mądrą niewiastą".
(Ἄλλην δὲ διαίρεσιν ποιεῖται περὶ τῶν φιλοσόφων, δύο γένη φάσκων, ὧν τοὺς μὲν Βραχμᾶνας καλεῖ, τοὺς δὲ Γαρμᾶνας. τοὺς μὲν οὖν Βραχμᾶνας εὐδοκιμεῖν μᾶλλον, μᾶλλον γὰρ καὶ ὁμολογεῖν ἐν τοῖς δόγμασιν. ἥδε δ' εὐθὺς καὶ κυομένους ἔχειν ἐπιμελητάς, λογίους ἄνδρας, οὓς προσιόντας λόγῳ μὲν ἐπάδειν δοκεῖν καὶ τὴν μητέρα καὶ τὸν κυόμενον εἰς εὐτεκνίαν, τὸ δ' ἀληθὲς σωφρονικάς τινας παραινέσεις καὶ ὑποθήκας διδόναι· τὰς δ' ἥδιστα ἀκροωμένας μάλιστα εὐτέκνους εἶναι νομίζεσθαι· μετὰ δὲ τὴν γένεσιν ἄλλους καὶ ἄλλους διαδέχεσθαι τὴν ἐπιμέλειαν, ἀεὶ τῆς μείζονος ἡλικίας χαριεστέρων τυγχανούσης διδασκάλων· διατρίβειν δὲ τοὺς φιλοσόφους ἐν ἄλσει πρὸ τῆς πόλεως ὑπὸ περιβόλῳ συμμέτρῳ, λιτῶς ζῶντας ἐν στιβάσι καὶ δοραῖς, ἀπεχομένους ἐμψύχων καὶ ἀφροδισίων, ἀκροωμένους λόγων σπουδαίων, μεταδιδόντας καὶ τοῖς ἐθέλουσι· τὸν δ' ἀκροώμενον οὔτε λαλῆσαι θέμις οὔτε χρέμψασθαι, ἀλλ' οὐδὲ πτύσαι· ἢ ἐκβάλλεσθαι τῆς συνουσίας τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ὡς ἀκολασταίνοντα· ἔτη δ' ἑπτὰ καὶ τριάκοντα οὕτως ζήσαντα ἀναχωρεῖν εἰς τὴν ἑαυτοῦ κτῆσιν ἕκαστον, καὶ ζῆν ἀδεῶς καὶ ἀνειμένως μᾶλλον, σινδονοφοροῦντα καὶ χρυσοφοροῦντα μετρίως ἐν τοῖς ὠσὶ καὶ ταῖς χερσί, προσφερόμενον σάρκας τῶν μὴ πρὸς τὴν χρείαν συνεργῶν ζῴων, δριμέων καὶ ἀρτυτῶν ἀπεχόμενον· γαμεῖν δ' ὅτι πλείστας εἰς πολυτεκνίαν, ἐκ πολλῶν γὰρ καὶ τὰ σπουδαῖα πλείω γίνεσθαι ἄν· ἀδουλοῦσί τε τὴν ἐκ τέκνων ὑπηρεσίαν, ἐγγυτάτω οὖσαν, πλείω δεῖν παρασκευάζεσθαι· ταῖς δὲ γυναιξὶ ταῖς γαμεταῖς μὴ συμφιλοσοφεῖν τοὺς Βραχμᾶνας· εἰ μὲν μοχθηραὶ γένοιντο, ἵνα μή τι τῶν οὐ θεμιτῶν ἐκφέροιεν εἰς τοὺς βεβήλους· εἰ δὲ σπουδαῖαι, μὴ καταλείποιεν αὐτούς· οὐδένα γὰρ ἡδονῆς καὶ πόνου καταφρονοῦντα, ὡς δ' αὕτως ζωῆς καὶ θανάτου, ἐθέλειν ὑφ' ἑτέρῳ εἶναι· τοιοῦτον δ' εἶναι τὸν σπουδαῖον καὶ τὴν σπουδαίαν.)

zanych do milczenia i opanowania słuchaczach wygląda na opis, najogólniej mówiąc, szkoły filozoficznej. Potem, po okresie uczniostwa, słuchacz powraca do domu rodzinnego, zakłada rodzinę. I tu pojawia się informacja o wielożeństwie, wielodzietności, a przy tej okazji również wzmianka o braku niewolników: stąd wynikać ma konieczność zapewnienia sobie pomocy ze strony dzieci[19]. I znów autor wraca do przerwanych wywodów o brahmanach: ich żony nie zajmują się filozofią, i to z bardzo ważkich przyczyn. Gdyby mianowicie okazały się pojętnymi uczennicami, mogłyby zechcieć — pod wpływem tych nauk — porzucić dom. „Albowiem ten, kto wzgardzi radością i cierpieniem, życiem i śmiercią, nie chce pozostawać pod cudzą [władzą]. To dopiero znaczy być mądrym mężem, mądrą niewiastą". Warto też przytoczyć drugi powód, dla którego odsunięto kobiety od tych nauk: była nim obawa, że mogłyby się okazać złymi uczennicami i zdradzić treść nauk osobom niepowołanym. Widać więc wyraźnie, że chodzi tu o szkoły tajemne.

Porównajmy ten fragment wypowiedzi Megasthenesa ze „streszczeniem" dzieła Megasthenesa dokonanym przez Diodora (tekst 5). Mówi on o zwyczaju (prawie, νόμιμος) przyjętym przez starych filozofów (pod słowem „filozof" kryje się treść bardzo rozmaita: kapłan, asceta, nauczyciel, mędrzec). Ustalono mianowicie, że nikt w ogóle (τὸ παράπαν) nie jest niewolnikiem. Będąc wolnymi uznają równość we wszystkich (ἐν πᾶσι). Stwierdziwszy, że nie należy ani nad nikim panować, ani nikomu podlegać, będą zawsze szczęśliwi, nawet w sytuacjach krytycznych.

Czy naprawdę chodzi tu o niewolnictwo w zwykłym znaczeniu tego słowa? Czy nie chodzi tu raczej o jakieś koncepcje filozoficzne, o których wspomina również Strabon (zob. wyżej), koncepcje bardzo indyjskie, zgodnie z którymi ten jest doskonałym człowiekiem, kto uwolni się od par przeciwieństw: wspomnianych przez Megasthenesa uczuć radości i cierpienia, (pragnienia) życia i (lęku przed) śmiercią, tzn. od więzów narzucanych człowiekowi przez ten świat. Najsławniejszy indyjski poemat filozoficzno-religijny, *Bhagavadgītā*, wymienia znacznie więcej owych par przeciwieństw, określanych mianem dwójni (skr. dvaṁdva), co sugeruje ich nierozłączność: miłość i nienawiść, ciepło i zimno, szczęście i nieszczęście, sława i niesława. Problem uwolnienia od więzów ziemskiego życia, wyzwolenia z kołowrotu wcieleń, jest w kulturze indyjskiej wszechobecny. Dla ilustracji zacytujemy parę wierszy wspomnianej *Bhagavadgity*; przytoczone poniżej słowa wypowiada Kriszna, jeden z naczelnych bogów

---

[19] Megasthenes już wcześniej pisał o wielożeństwie i wielodzietności (Strabon XV 1,54, tj. Megasthenes F. 32): „poślubiają wiele [kobiet] zakupionych od rodziców za zaprząg wołów" (jest to znany w Indiach obyczaj towarzyszący jednej z form zawierania małżeństw, por. H. Wałkówska, *Formy zawierania małżeństw w Indiach starożytnych, ich geneza i rozwój*, Wrocław 1967, s. 42 n.); „niektóre z nich [poślubiają] ujęci ich posłuszeństwem, inne dla rozkoszy i posiadania wielu dzieci".

Indii, pouczając Ardżunę (bohatera *Mahabharaty*) o drodze wiodącej do wyzwolenia. W tym przypadku mówi o drodze miłości (skr. bhakti):

BG. XII 15. Kto nie napawa ludzi lękiem, i kto sam nie odczuwa lęku przed ludźmi, kto wolny jest [mukto yaḥ] od obawy, strachu, bojaźni i niepokoju, ten jest mi drogi.

17. Kto nie wybucha radością, nie nienawidzi, nie smuci się i nie pragnie, kto odtrąca zarówno to, co korzystne, jak i to, co niekorzystne, kto pełen jest miłości, ten jest mi drogi.

18. Kto jednaki jest dla wroga i przyjaciela, wobec sławy i hańby, kto jednaki jest w chłodzie i upale, szczęściu i nieszczęściu, wolny od przywiązania [do czegokolwiek],

19. Kto obojętny jest wobec nagany i pochwały... ten jest mi drogi.

W tekście zachowanym u Diodora (tekst 5) uwypuklenia wymaga też zdanie: „uznają równość we wszystkich". A więc nie „równość wszystkich" (genetivus), z którym zwykle łączy się rzeczownik ἰσότης, lecz „we wszystkich" (sc. ludziach, ew. stworzeniach). Znów przychodzą tu na myśl teksty indyjskie, zapewniające o tym, że wyzwolenie (z więzów tego świata) dostępne jest dla tego, kto we wszystkim dostrzega równość, jedność (tzn. obecność tego samego pierwiastka):

BG. V 18. W wykształconym i powściągliwym braminie, w krowie, słoniu, psie czy człowieku, który przygotowuje posiłki z psiego mięsa, mędrcy[20] dostrzegają jedno i to samo [paṇḍitāḥ samadarśinaḥ].

19. Ci, których umysł pojął tę równość [dosł. zatrzymał się, zastygł w tej równości, yeṣāṃ sāmye sthitaṃ manaḥ], pokonali już tu [na tej ziemi] naturę tego świata [tzn. konieczność powtórnych narodzin].

W jaki sposób mogłoby dojść do tak znacznego nieporozumienia? Kto byłby temu winien? Otóż Megasthenes, który przybył do Indii z całą pewnością po Onesikritosie i pisał swą pracę o Indiach również po ukazaniu się dzieła Onesikritosa, mógł już wcześniej zwrócić uwagę na opis państwa Musikanosa i na informację o tym, że funkcje niewolników spełniają tam młodzi chłopcy (uczniowie w domu mistrza, wg naszych przypuszczeń). Uzbrojony w tę informację obserwował życie w Indiach (a forma niewolnictwa w Indiach była, jak już wspomnieliśmy, łagodna), a ponadto przysłuchiwał się naukom „filozofów", korzystając z własnej, przecież niedoskonałej znajomości języka, albo pomocy tłumacza (tłumaczy). Warto tu przytoczyć ocenę rozmów prowadzonych przez Onesikritosa z „filozofami" indyjskimi poprzez tłumaczy, sformułowaną przez rozmówcę Onesikritosa, sławnego Mandanisa:

---

[20] W tym kontekście słowo „paṇḍita", mędrzec, człowiek uczony, określa człowieka, który świadomy jest prawdy i może dostąpić wyzwolenia (z więzów tego świata, z kołowrotu wcieleń).

Strabon XV 1,64 (tj. Onesikritos F. 17 a):
αὐτῷ δὲ συγγνώμη εἴη, εἰ δι' ἑρμηνέων τριῶν διαλεγόμενος, πλὴν φωνῆς μηδὲν συνιέντων πλέον ἢ οἱ πολλοί μηδὲν ἰσχύσει τῆς ὠφελείας ἐπίδειξιν ποιήσασθαι. ὅμοιον φάρ, ὡς ἂν εἰ διὰ βορβόρου καθαρὸν ἀξιοῖ τις ὕδωρ ῥεῖν[21].

Tak więc obydwa źródła informujące o braku niewolnictwa w Indiach starożytnych zdaniem naszym mówią w gruncie rzeczy o czymś innym: Onesikritos pisał po prostu o uczniach i ich służebnej roli w domu nauczyciela, Megasthenes zaś w przekonaniu, że poinformowano go o braku niewolnictwa, zanotował strzępki dyskusji filozoficznych o wyzwoleniu.

Dodajmy, że sanskrycki termin mokṣa (wyzwolenie) jest w równej mierze stosowany w tekstach filozoficznych, jak i w dziełach prawno-obyczajowych, rozpatrujących np. możliwość uzyskania wolności przez więźnia.

Wrocław

LE PROBLÈME DE LA NON-EXISTENCE DE L'ESCLAVAGE DANS L'INDE (SELON ONÉSICRITE ET MÉGASTHÈNE)

Résumé

L'article analyse les témoignages grecs concernant la non-existence de l'esclavage dans l'Inde antique. Strabon répète deux fois l'information présentée par Onésicrite. Dans le premier cas (Strab. XV 1,34) Onésicrite n'atteste pas directement la non-existence de l'esclavage dans l'Inde mais il relate seulement que les jeunes garçons y remplissent les fonctions des esclaves. En citant la description de l'Inde par Mégasthène il (XV 1,54) répète le témoignage d'Onésicrite mais cette citation n'est pas précise: il traite comme identiques les informations de ces deux auteurs, ce qui est erroné. Il faut prendre en considération le contexte du fragment d'Onésicrite où il est question des travaux exécutés par les garçons. Ce témoignage est suivi d'un exposé résumant la discipline humaniste enseignée aux garçons. Ce fragment nous ramène à analyser la situation du disciple dans la maison du maître: en échange de l'enseignement il était obligé à fonctionner comme serviteur chez son guru. Selon notre opinion Onésicrite présente la situation du disciple dans la maison du maître sans toucher le problème de l'esclavage dans l'Inde antique.

Quant au fragment de Mégasthène concernant la non-existence de l'esclavage (Strab. XV 1,59) il constitue une remarque supplémentaire au problème social de polygamie et de progéniture nombreuse. La vie du père de famille est présentée à son tour dans le fragment d'un chapitre important consacré aux brahmanes. Mégasthène analyse leur rôle comme conseillers de familles, leur aide dans l'éducation et l'instruction des enfants. Il passe à la présentation des disputes scientifiques dirigées par ces „philosophes" où le participant est obligé à une modération réservée. Ce passage

---

[21] „można mu [tj. Mandanisowi] wybaczyć, jeśli nie będzie mógł wskazać korzyści [sc. płynących z tych nauk filozoficznych], skoro rozmawia za pośrednictwem trzech tłumaczy, którzy z wyjątkiem języka nie rozumieją wiele więcej niż większość ludzi; to tak, jakby ktoś oczekiwał, że woda, przepłynąwszy przez muł, będzie czysta".

semble être la description d'une école philosophique. Après la participation à ce cénacle le jeune homme revient à la maison paternelle. Il fonde sa propre famille. C'est ici qu'apparaît l'information sur la polygamie, sur la progéniture nombreuse et la non--existence des esclaves. L'auteur revient aussitôt au problème de brahmanes. Leurs épouses ne s'occupent point de philosophie. La science aurait pu les amener à la décision dangereuse de quitter le foyer pour chercher la solitude. Car celui qui méprise la joie et la souffrance, la vie et la mort ne veut pas se soumettre à l'autorité d'autrui. On a comparé ce fragment de Mégasthène au témoignage répeté par Diodore (II 39,5). Ce dernier soutient que d'après l'opinion des anciens philosophes personne ne peut être considéré comme esclave. Etant libres eux mêmes les philosophes reconnaissent l'égalité dans tous les autres. Il ne faut ni dominer les autres ni être soumis à la domination d'autrui.

Ces témoignages des anciens ne se rapportent point selon nous à l'esclavage physique. Il s'agit ici d'une conception philosophique qui tend à la libération de l'homme des antinomies comme: la joie et la souffrance, l'attachement à la vie et la peur de la mort etc. Il s'agit de se libérer de la contrainte imposée à l'homme par le monde matériel.

Nous trouvons chez Diodore une affirmation importante: „ils (les philosophes) reconnaissent l'égalité dans tous les autres". Cela veut dire qu'ils approuvent la communauté des êtres humains, la présence dans chaque individu d'un élément unificateur.

On a cité dans l'article certains passages de *Bhagavad-gītā* pour mieux illustrer l'optique indienne.

On a voulu expliquer la cause du malentendu par les difficultés que Mandanis a si bien caracterisées dans son entretien avec Onésicrite (Strab. XV 1,64).

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

ROLA DELFIJCZYKÓW, AMFIKTIONÓW, HELLENÓW W BUDOWIE ŚWIĄTYNI APOLLINA PYTYJSKIEGO

Napisała
MARIA MUSIELAK

Wyrocznia delficka była jednym z tych ośrodków kultowych, które jednoczyły wokół siebie wszystkich Greków, dlatego też wzniesienie głównej budowli w obrębie sanktuarium, świątyni Apollina Pytyjskiego, musiało być przedsięwzięciem ogólnohelleńskim. Równocześnie jednak istniały środowiska szczególnie zainteresowane budową, a mianowicie przedstawiciele Amfiktionów sprawujący z ramienia „dwunastu ludów" opiekę nad wyrocznią oraz obywatele delfickiej polis, na terenie której ona się znajdowała. Artykuł niniejszy poświęcony jest wyjaśnieniu roli, jaką odegrały wyżej wymienione grupy przy wystawianiu kolejnych świątyń.

Najwcześniejsza znana świątynia pochodzi z przełomu VII/VI w. p.n.e.[1] W trakcie wykopalisk odnaleziono jej kamienne pozostałości[2]. Według homeryckiego hymnu do Apollina powstała ona na fundamentach wzniesionych przez samego boga. Trofonios i Agamedes rozpoczęli budowę, a ἀθέσφατα φῦλ' ἀνθρώπων kończą ich dzieło[3]. Późniejsze przekazy wspominają już tylko imiona budowniczych, przy czym u Pindara umowę z budowniczymi zawiera Apollo[4]. O zniszczeniu świątyni w wyniku pożaru dwukrotnie wspomina Herodot[5], a datę tego wydarzenia — 548 r. p.n.e. — podaje Pauzaniasz[6].

---

[1] Według Pauzaniasza (X 9–12) była to czwarta z kolei zbudowana w tym miejscu świątynia — po wcześniejszych: z drzewa laurowego, z wosku i piór oraz z metalu. Strabon (IX 421) wymieniał tylko drugą z nich, podkreślając równocześnie jej mityczny charakter.

[2] M. Courby, *La terrasse du temple*, Paris 1927, *Les fouilles de Delphes* (dalej cyt.: FD) II 2, s. 190 i n.

[3] *H. Ap.* 294–299.

[4] Opowieść o śmierci Agamedesa i Trofoniosa: Pindar, za nim Plutarch (*Mor.* 109 a–b) i scholia do Luc. *d. Mort.* 255–266 oraz Cicero (*Tusc.* I 9). W wykazach kolejnych świątyń: Str. IX 421, Paus. X 5.13. Kamienny adyton, ἔργον Ἀγαμήδους καὶ Τροφωνίου jest jedyną budowlą delficką, o której zachował pamięć Stefan z Bizancjum (s.v. Δελφοί).

[5] Hdt. I 50, II 180.

[6] Paus. X 5.13.

Więcej wiadomo na temat kolejnej świątyni. Była ona dziełem Amfiktionów, którzy przeznaczyli na ten cel trzysta talentów. Znaczną, bo czwartą część funduszy mieli zgromadzić Delfijczycy, objeżdżając tereny zamieszkane przez Greków. W Egipcie otrzymali oni tysiąc talentów ałunu od króla Amasisa i dwadzieścia min od tamtejszych Greków. Powyższe informacje przekazał Herodot[7] wraz z innymi przykładami przychylności Amasisa dla Greków. Wzmianka ta jednak pozwala przypuszczać, że krąg ofiarodawców musiał być bardzo szeroki.

Sama budowa jest wiązana przez pisarzy starożytnych z osobą Klejstenesa Ateńczyka[8], bądź, ogólniej, z Alkmeonidami[9]. Najprawdopodobniej jednak byli oni tylko jednymi spośród organizatorów prac. Dopiero bowiem od 513 r. p.n.e. począwszy sprawowali opiekę nad wykańczaniem świątyni, m. in. nad dekoracją obu tympanonów[10]. Inni „przedsiębiorcy budowlani" nie odegrali tak znacznej roli w dziejach Grecji i stąd ich imiona nie zostały przekazane przez autorów antycznych.

Skąpe informacje źródeł literackich o wystawieniu świątyni w IV w. p.n.e.[11] po zniszczeniach spowodowanych przez trzęsienie ziemi w 373 r. p.n.e. uzupełniają i rozszerzają odnalezione na terenie sanktuarium delfickiego inskrypcje. Wśród nich zachowała się część dokumentacji finansowej związanej z budową: rachunki rady delfickiej, kolegium skarbników Amfiktionii (οἱ ταμίαι) oraz kolegium specjalnie powołanego w celu prowadzenia prac budowlanych (οἱ ναοποιοί).

Fundusze na budowę, podobnie jak w przypadku wcześniejszej świątyni, uzyskano w drodze zbierania datków wśród państw i osób prywatnych. Ksenofont przy okazji opisu obrad w Sparcie w 371 r. p.n.e. opowiada o wniosku Prothoosa, by wezwać greckie poleis do składania ofiar na świątynię Apollina. Każda z nich miałaby na ten cel przeznaczyć taką sumę, jaką uzna za właściwą[12]. Brak natomiast przekazów, które pozwalałyby jednoznacznie określić moment, w którym zostały podjęte decyzje w tej sprawie.

Jako podstawę do jego datowania wykorzystuje się natomiast najstarszy zachowany zespół dokumentów związanych z budową świątyni — serię wykazów ofiar zebranych w poszczególnych miastach jako oficjalne dary poleis wchodzących w skład „ludów amfiktiońskich" (πρῶτος ὀδελός i δεύτερος ὀδελός) oraz dobrowolne składki miast i osób prywatnych (ἐπαρχαί)[13]. Obok tradycyjnej delfickiej formuły datacyjnej wy-

---

[7] Hdt. II 180.

[8] Isoc. XV 232.

[9] Pi. *P.* VII 8–9; Hdt. V 62; Arist. *Ath.* 19.4; Philoch. *schol. Pi. P.* VII 9.

[10] Th. Homolle, *Monuments figurés de Delphes*, BCH 1902, s. 600–627.

[11] Strabon (IX 421) i Pauzaniasz (X 5.13) świątynię im współczesną uważali za budowlę wzniesioną przez Amfiktionów.

[12] Xen. H.G. VI 4.2.

[13] BCH 1942–3, s. 84, FD III 5. 3–4, BCH 1949, s. 177.

mieniają one πυλαία — jedenastą[14], trzynastą[15], czternastą[16], osiemnastą[17] oraz dwudziestą pierwszą[18]. Kontynuację tej numeracji znajdujemy w rachunkach naopów okresu późniejszego[19]. Poza tym nie pojawia się ona w żadnych innych dokumentach delfickich.

E. Bourguet przyjmował, że w 371 r. p.n.e. odrzucono wszystkie wnioski Prothoosa. Uważał, że zadecydowano wtedy o obowiązkowym opodatkowaniu państw greckich (πρῶτος ὀδελός), a trzy lata później, w trakcie kongresu w Delfach, podwojono pierwotną sumę (stąd: δεύτερος ὀδελός)[20]. Kolejne πυλαίαι to jego zdaniem sesje, w czasie których, dwa razy do roku, kolegium naopów w pełnym składzie zbierało się na terenie Delf. Datując archontat Ajschylosa (13 sesja) na rok 364 p.n.e. obliczył początek działalności „budowniczych świątyni" na 369 r. p.n.e. (tzw. przez niego „era naopów"). Powstanie kolegium wiązał z odpowiednim postanowieniem rady Amfiktionów[21].

F. Sokołowski w oparciu o te same założenia dowodził, że w 371 r. p.n.e. nie podjęto żadnych decyzji w związku z odbudową świątyni. Powołanie ναοποιῶν oraz inaugurację zbiórki pieniężnej przypisywał kongresowi, który odbył się w Delfach w 368 r. p.n.e.[22]

M. Sordi z kolei, po ustaleniu daty trzynastej sesji na 360 r. p.n.e.[23], i organizację kolegium naopów, i ustanowienie opłat obowiązujących greckie poleis uznała za dzieło rady Amfiktionów z 366 r. p.n.e., działającej wtedy pod kontrolą Teb[24].

J. Pouilloux natomiast, analizując rozważania M. Sordi, doszedł do wniosku, że stan dokumentów pozwala uznać za równie możliwą jak 366 r. p.n.e. datę 371 r. p.n.e. — kongres w Sparcie[25].

Uważam za bardzo mało prawdopodobne, by grupa ναοποιῶν, w takim kształcie, w jakim ją znamy, mogła zostać uformowana przez radę Amfiktionów.

---

[14] BCH 1942–3, s. 84.

[15] FD III 5.3: I 2–3 — πυλαία τρίτα καὶ δεκάτα.

[16] FD III 5.3: II 33–4 — τετάρτα καὶ δεκάτα.

[17] FD III 5.4: III 11 — ὀγδόα καὶ δεκάτα.

[18] BCH 1949, s. 177: 3–4 — μία καὶ εἰκοστά.

[19] FD III 5.25: IIIB — μία καὶ τριακοστά oraz FD III 5.26 — πέμπτα καὶ τρακοστά.

[20] E. Bourguet, *L'Administration financière du sanctuaire pythique au IVe siècle a.J.C.*, Paris 1905, s. 33; FD III 5: *Les comptes du IVe siècle*, Paris 1932, s. 36–37.

[21] Bourguet, *L'Administration...*, s. 65–68; FD III 5, s. 8.

[22] F. Sokołowski, *Z dziejów odbudowy trzeciej świątyni delfickiej*, Eos 1938, s. 239–243.

[23] Na podstawie systemu chronologii delfickiej czwartego wieku p.n.e. ustalonego przez Th. Homolle, *Remarques épigraphiques sur l'administration financière et la chronologie de la ville de Delphes au IVe siècle*, BCH 1898, s. 602–633, por. G. Daux, FD III: *Chronologie delphique*, Paris 1943, s. 12–13.

[24] M. Sordi, *La fondation du collège des naopes et la renouveau politique de l'amphictionie au IVe siècle*, BCH 1957, s. 38–75.

[25] J. Pouilloux, *La reconstruction du temple au IVe s. et les institutions delphiques*, REA 1962, s. 300–313.

Gdy w 337 r. p.n.e. ta właśnie rada powołała kolegium skarbników[26], określiła jego strukturę na wzór własnej: dwudziestu czterech członków, po dwóch reprezentantów każdego z dwunastu „ludów amfiktiońskich". Należy przypuszczać, że w podobny sposób byłoby zbudowane kolegium „budowniczych świątyni", gdyby zostało stworzone przez tę samą instytucję. Tymczasem w zachowanych wykazach osób wchodzących w jego skład[27] nie spotykamy w ogóle delegatów części państw dysponujących prawem głosu w radzie Amfiktionów (Dorów z Doris, Dolopów, Ajnianów, Achajów Ftiockich, Malijczyków) przy licznym udziale przedstawicieli miast peloponeskich i tesalskich.

Wątpliwe także, by reprezentujący Amfiktionię ἱερομνάμονες tworzyli w związku z prowadzeniem prac poza świątynią delficką specjalną grupę skarbników, zamiast przekazać przeznaczone na ten cel fundusze naopom, gdyby tych ostatnich uważali za swoją emanację.

Sesja rady Amfiktionów z 366 r. p.n.e. miała wyraźnie antyspartański charakter (proces przeciwko Sparcie, skazanie jej na zapłacenie pięciuset talentów za zajęcie Kadmei[28]), co wyraźnie podkreślała we wspomnianym artykule M. Sordi. Wydaje się niemożliwe, aby to samo gremium ustalając skład kolegium naopów wprowadziło do niego przedstawicieli Sparty. Tymczasem Filolaos Lacedemończyk pełni funkcję naopy w 356 r. p.n.e. i w latach następnych. Należy przypuszczać, że nie został on wprowadzony do tego kolegium dopiero w związku z zajęciem Delf przez Fokejczyków, gdyż jego imię wymienia już dokument z 360 r. p.n.e.[29] wśród tych, którzy dostarczyli do Delf ofiary zbierane w miastach greckich. W 346 r. p.n.e., kiedy to według Pauzaniasza pozbawiono Spartę prawa głosu w Amfiktionii[30], spotykamy wśród naopów trzech Lacedemończyków. Na tej podstawie można wnioskować, że skład kolegium budowniczych świątyni musiał być niezależny od rady Amfiktionów.

Ponieważ datację archontatu Ajschylosa na 360 r. p.n.e. należy uznać za pewną i nic nie wskazuje, by w okresie wcześniejszym nastąpiła dłuższa przerwa między poszczególnymi sesjami, można przyjąć, iż sesje zaczęto liczyć od roku 366 p.n.e.

W związku z powyższym skłonna jestem uważać, że gdy w 371 r. p.n.e. (może w 368 r. p.n.e., a w każdym razie przed 366 r. p.n.e.) podjęta została

---

[26] FD III 5.47.

[27] Dokumenty przekazują pojedyncze imiona z lat 357, 356, 353–351, 345–340 p.n.e. (FD III 5.19–20), pełną listę z 346 r. p.n.e. (FD III 5.19: 71–79), możliwe do zrekonstruowania wykazy z 337 r. (FD III 5.47: I 66–78), 334 r. (FD III 5.48: I 8–22), 327 r. (FD III 5.58: 16–35) i 325 r. p.n.e. (FD III 5.20: 30–37) oraz zachowane częściowo zestawienia z 336 r. (FD III 5.49: II 39 i nast.), 335 r. (FD III 5.50: II 15 i nast.), 328 r. (FD III 5.57 B: 6 i nast.), 326 r. (FD III 5.60 A) i 323 r. p.n.e. (FD III 5.61: II B 15 i nast.).

[28] D.S. XVI 23.2.

[29] FD III 5.3: II 53.

[30] Paus. X 8.2.

decyzja o odbudowie świątyni i zaapelowano do ofiarności Greków, równocześnie powołano też kolegium naopów, natomiast dopiero w 366 r. p.n.e. włączyła się do akcji zbierania funduszy na budowę oficjalna reprezentacja Amfiktionów. Funkcję organizatorów i koordynatorów prac budowlanych pełnił jednak nadal powołany już wcześniej w tym celu zespół. Zawierał on umowy z wykonawcami, kontrolował realizację prac, wydzielał zaliczki i wynagrodzenia. Czynił to również w okresie późniejszym, kiedy οἱ ταμίαι przejęli wszelkie fundusze Amfiktionów. Owo kolegium skarbników płaciło bezpośrednio wykonawcom wszelkich prac finansowanych przez Amfiktionię, jedynie pieniądze przeznaczone na budowę świątyni Apollina przekazywało naopom.

Ponieważ kolegium budowniczych świątyni w pełnym składzie wraz z προστατευόντες zbierało się najprawdopodobniej tylko dwa razy w ciągu roku, szczególną więc rolę wśród nich odgrywał przedstawiciel delfickiej polis[31], stale przebywający na terenie swojego miasta. W okresach między sesjami reprezentował on kolegium[32]. W sposób ciągły, wraz ze zmieniającymi się ἐπιμηνιεύοντες, sprawował nadzór nad realizacją prac budowlanych[33]. Wchodził w skład komisji przechowującej rachunki naopów[34], a podczas nieobecności w Delfach pozostałych jej członków prawdopodobnie sam sprawował opiekę nad dokumentacją.

Udział polis Delfijczyków w organizacji prac budowlanych na terenie sanktuarium Apollina w IV w. p.n.e. nie ograniczał się tylko do działalności jej przedstawicieli w kolegiach naopów i instytucjach Amfiktionii. Zachowane począwszy od 358 r. p.n.e. obrachunki finansowe rady delfickiej[35] dowodzą, iż naopowie zebrane fundusze przekazywali delfickiej polis, zaś zgromadzenie obywateli delfickich co roku wydzielało z nich część potrzebną na bieżące prace. Rozliczenia wydatków naopowie przekazywali radzie delfickiej[36].

Gdy od 346 r. p.n.e. począwszy zaczęła wpływać od Fokejczyków grzywna ustanowiona przez Amfiktionów jako kara za korzystanie w czasie świętej wojny ze skarbca Apollina, dokumentację przekazywania kolejnych rat umieszczano w świątyni Ateny w Elatei[37] oraz w sanktuarium delfickim[38]. Na podstawie zachowanych napisów wnioskować można, iż Fokejczycy przekazywali pieniądze delfickim prytanom w obecności świadków — obywateli delfickich, nie sprawujących w tym czasie żadnych

---

[31] Do 334 r. p.n.e. w listach naopów spotykamy jednego Delfijczyka, od 327 r. p.n.e. — dwóch.

[32] FD III 5.19: 4, 104.

[33] FD III 5.19: 4—12, 104—107.

[34] FD III 5.20: 39—40.

[35] FD III 5.19—22.

[36] FD III 5.19—20, 23: I 1—16.

[37] *Syll.*³ 231—235.

[38] FD III 5.14.

urzędów. Przypuszczam, że ci ostatni byli specjalnie w tym celu delegowani przez zgromadzenie Delfijczyków. Następnie, w czasie kolejnej sesji rady Amfiktionów prytanowie zdawali sprawozdanie w obecności ἱερομνάμονες.

Przedstawiciele wszystkich instytucji uczestniczących w pracach związanych ze wznoszeniem świątyni wzięli udział w podsumowaniu rachunkowości budowlanej w 325 r. p.n.e. Uczestniczyły w tym rada delficka w pełnym składzie, trzynastu obywateli delfickich wybranych w tym celu przez zgromadzenie Delfijczyków, kolegium naopów oraz rada Amfiktionów[39].

W niewielkim tylko zakresie inskrypcje delfickie informują o tym, skąd pochodziły fundusze przeznaczone na budowę oraz kim byli wykonawcy poszczególnych prac.

Zachowała się jedynie część napisów zawierających wykazy ofiar na świątynię, większość z nich w bardzo złym stanie.

Osobno zapisywano dwa rodzaje wpłat[40]. Pierwszy z nich to oficjalna składka greckich poleis wchodzących w skład dwunastu ludów amfiktiońskich (πρῶτος ὀδελός i δεύτερος ὀδελός). Można przypuszczać, że była to forma finansowania budowy wprowadzona przez radę Amfiktionów w 366 r. p.n.e. Zachowały się informacje o wpłatach z miast tesalskich (361 i 360 r. p.n.e.), od Fokejczyków (361 i 358 r. p.n.e.), ze Sparty (361, 360 i 358 r. p.n.e.), Trojdzeny (361 i 360 r. p.n.e.), Megary, Epidauros, Koryntu (360 r. p.n.e.), od Magnetów, Lokrów (358 r. p.n.e.) i Delfijczyków (361 r. p.n.e.)[41].

Prócz tego spotykamy się z dobrowolną hojnością miast i osób prywatnych[42]. Dary składały nie tylko te państwa (i wymieniani w napisach imiennie ich obywatele), które płaciły prócz tego składkę, ale także inne ośrodki greckie i ich mieszkańcy od Wielkiej Grecji po Egipt i wybrzeże Morza Czarnego. Wpłacano je bezpośrednio na terenie Delf bądź naopowie zbierali je w poszczególnych miastach[43].

Bardzo niewiele wiadomo na temat osób przedsiębiorców budowlanych. Pauzaniasz podaje, że architektem był Spintharos z Koryntu[44]. Inni wykonawcy pojawiają się w rachunkach rady delfickiej i naopów[45]. W latach 353–343 p.n.e. spotykamy architekta Ksenodorosa, a następnie Kallinosa i Agathona[46]. W większości wypadków napisy podają tylko

---

[39] FD III 5.20: 12–49.

[40] Por. Bourguet, FD III 5, Paris 1932, s. 36–37; Sokołowski, *o.c.*; J. Pouilloux, Ὁ ἐπικέφαλος ὀβολός, BCH 1949, s. 177–180.

[41] BCH 1942–3, s. 84, FD III 5.3–4.

[42] Stopień zachowania źródeł nie pozwala ocenić wkładu poszczególnych miast i ich mieszkańców.

[43] FD III 5.1–13.

[44] Paus. X 5.13.

[45] FD III 5.19–46.

[46] Por. też *Syll.*³ 295 oraz FD III 3.184.

imiona realizatorów poszczególnych prac, nie określając ich pochodzenia. Bardzo prawdopodobne, że byli to obywatele delficcy. W takim razie oni to byliby głównymi twórcami świątyni.

Prócz nich grupa Koryntyjczyków (znamy sześć osób) zajmowała się sprowadzaniem budulca ze swego miasta oraz wykonywaniem części elementów architektonicznych. Kamień dostarczali do Delf również mieszkańcy Tegei (znane dwie osoby).

Przy obróbce kamienia (zapewne już na terenie Delf) spotykamy trzech Beotów, dwóch Koryntyjczyków oraz jednego Sykiończyka. W samej budowie obok osób, których pochodzenie nie zostało określone w dokumentach (przypuszczalnie Delfijczycy) lub też nie da się go odczytać, uczestniczył jeden Achaj. Znamy także dwóch Ateńczyków biorących udział w pracach wykończeniowych.

Te niepełne informacje nie pozwalają jednak na przeprowadzenie oceny udziału przedstawicieli poszczególnych regionów Grecji w bezpośrednich pracach nad wznoszeniem świątyni.

Z wyżej przeprowadzonej analizy można wnioskować, że wznoszeniem świątyni zainteresowani byli Grecy ze wszystkich zasiedlonych przez nich regionów. Składając swoje ofiary umożliwili oni rozpoczęcie i prowadzenie prac budowlanych. Ze zbiórką w miastach helleńskich spotykamy się już przy budowie świątyni w VI w. p.n.e., kiedy to przeprowadzili ją obywatele delficcy, a następnie w IV w. p.n.e., kiedy zajmowali się tym οἱ ναοποιοί.

W szczególny sposób biorą udział w stawianiu świątyni miasta wchodzące w skład Amfiktionii Delfickiej — poprzez działalność swojej oficjalnej reprezentacji — rady Amfiktionów, ale także poza nią — poprzez kolegium naopów.

Wykonawcami robót byli przede wszystkim Delfijczycy, a obok nich obywatele państw, z których sprowadzano materiały budowlane. Informacje na temat przedstawicieli innych ośrodków zachowały się w stopniu nie pozwalającym na ocenę ich faktycznego wkładu.

Poznań

LE RÔLE DE DELPHIENS, AMPHICTYONS, GRECS PENDANT LA CONSTRUCTION DU TEMPLE D'APOLLON PYTHIEN

Résumé

La construction du temple delphique était l'oeuvre de tous Grecs.

En 371 au congrès de Sparte ou en 368 au congrès de Delphes on a pris une décision de reconstruction du temple et on a fondé un collège des *naopes*, des represen-

tants des poleis amphictionique pour diriger de construction. Dès lors ils collectaient des offrandes volontaires des villes et des particuliers de toutes regions.

En 366 le conseil amphictionique a obligé les cités amphictioniques de payer contribution pour sanctuaire pythique. Cet impôt était recueilli par les *naopes*.

Les représentants delphiens dans ce collège jouaient un rôle très important. Ils contrôlaient le travail en permanence. Les Delphiens ont éxecuter aussi la majeure partie de construction.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

M. T. W. Arnheim, Aristocracy in Greek Society, Plymouth 1977, s. 7–221.

Problem postawiony w tytule książki M. T. W. Arnheima nie został dotychczas w nauce opracowany monograficznie, jeśli nie liczyć przestarzałej już dziś rozprawy L. Whibleya, *Greek Oligarchies, Their Character and Organisation,* Cambridge 1896. Praca A. zapowiada uwzględnienie dwóch podstawowych znaczeń pojęcia arystokracji: 1. warstwy społecznej i jej roli w społeczeństwie (również udziału jej przedstawicieli w niearystokratycznych systemach politycznych), 2. formy ustrojowej. Teren badań zamyka w okresie od epoki myceńskiej do czasów Aleksandra W. Podstawową koncepcję pracy rozwija A. następująco:

Grecja kojarzy się dzisiaj z ustrojem demokratycznym: każdą inną formę polityczną w historii greckiej uważa się albo za przygotowanie do demokracji, jej upadek, wypaczenie lub odstępstwo. Tymczasem faktyczny obraz Hellady był całkowicie odmienny. Istniał tam zawsze antagonizm między ustrojem arystokratycznym a systemem opartym na ludzie — *popular government*, to jest zarówno demokracją *sensu stricto* jak dyktaturą ludową i tyranią. Termin 'demokracja' nie był i dziś również nie jest jednoznaczny: „nowadays the word 'democracy' is used only in reference to forms of government, though, since there is hardly a government in the world today which does not claim this appellation, it is hard to know exactly what it means or whether it has any meaning at all" (s. 9). Demokracja i tyrania posiadają ludowy antyarystokratyczny charakter, bo opierają się na klasach niższych, działają w ich interesie, a wbrew interesom warstw wyższych, tj. szlachty i ludzi bogatych. Za rządy 'ludowe' należy uważać autentyczne działanie w interesie mas ludowych, nie zaś przyjmowanie tylko nazwy 'ludowładztwa', a wykonywanie *de facto* władzy dla korzyści ludzi z nią związanych, a więc *oligoi*. Ustrój zatem nie zależy od tego, jak się władzę realizuje i kto ją realizuje, ale czyim interesom ostatecznie służy. Istniejące rozbieżności między demokracją a tyranią są raczej różnicami stopnia niż rodzaju. Zarówno tyran Pizystrat, jak i demokratyczny przywódca Perykles opierali się na ludzie, w jego interesie — a wbrew arystokracji — sprawowali swą władzę. Oczywiście, prawa polityczne, z których korzystali obywatele za demokracji, były większe niż w tyranii, ale wprowadzenie losowania na urzędy, kolegialne ich sprawowanie przez krótki stosunkowo okres (1 rok) wyraźnie zmniejszało ich realne znaczenie, podczas gdy najważniejszy z nich urząd stratega pozostał wybieralny. Popularność Peryklesa łączyła się ściśle z jego polityką i była przez nią determinowana. Tyran mógł wprawdzie podejmować samodzielną politykę, ale też musiał się liczyć ze stanowiskiem swoich popleczników, tj. mas.

Ustroje arystokratyczne różnego typu i te o charakterze wojskowym czy rasowym (Sparta), jak i oligarchie oparte na kryterium majątkowym mają wspólne cechy charakterystyczne: ową *differentia specifica* jest skupienie władzy wśród jednej grupy społecznej, ekskluzywnej, związanej wewnętrznie wspólnotą interesów, pochodzeniem, tradycją i tym wszystkim, co można określić jako *esprit de corps*. W jej łonie panuje zasada egalitaryzmu politycznego. Grupę tę charakteryzuje w stosunku do innych warstw społecznych przewaga ekonomiczna oparta przeważnie na własności

ziemskiej. Rządy tej grupy nie zawsze budziły niechęć społeczeństwa, zwłaszcza w tych czasach, gdy istniało zakorzenione przekonanie, że arystokraci są obdarzeni szczególnymi kwalifikacjami, których brak innym. Ustroje arystokratyczne ukazują się już w VIII wieku p.n.e. u progu czasów historycznych. W wielu państwach, szczególnie rolniczych, utrzymały się do czasów hellenistycznych, a nawet później; w państwach bardziej rozwiniętych gospodarczo w wiekach VII – VI p.n.e. zostały usunięte przez rewolucje. Te w większości wypadków były następstwem niezadowolenia warstw niższych, znajdujących swego rzecznika w ambitnym arystokracie, który w razie zwycięstwa rewolucji zostawał władcą z poparciem ludu, tj. tyranem. Taka forma ustrojowa trwała nie dłużej niż jedno lub dwa pokolenia. Kres kładła jej kontrrewolucja organizowana przez warstwy arystokratyczne i posiadające, często z pomocą obcych wojsk. W Atenach taka kontrrewolucja się nie powiodła. Wezwane przez arystokratów wojska spartańskie wprawdzie usunęły tyrana, ale bezskutecznie próbowały narzucić uzależniony od Sparty rząd arystokratyczny. Reformy Klistenesa (arystokraty) wyraźnie zaakcentowały swój antyarystokratyczny charakter, kierując ustrój państwa ateńskiego w stronę demokracji. Demokracja i arystokracja — to nie tylko dwie odmienne formy rządów, ale też dwa całkowicie różne rodzaje polityki tak wewnętrznej (dbałość o mniejszość posiadającą lub, przeciwnie, o większość nieposiadającą czy drobną własność) i przede wszystkim zagranicznej. Rządy w interesie mniejszości (oligarchia) powodują przynajmniej okresowy wzrost niezadowolenia warstw niższych. Rządy te w pełni świadome istnienia tej opozycji skłonne są do prowadzenia bardzo ostrożnej i wstrzemięźliwej polityki zagranicznej, bowiem w wypadku wojny, gdy wojska podtrzymujące reżim wyruszą w pole, elementy opozycyjne mogą łatwo wykorzystać sytuację dla rozpoczęcia rewolty. Jest rzeczą znamienną, że w bitwie pod Platejami na każdego żołnierza Spartiatę przypadało aż 7 towarzyszących mu helotów. W przeciwieństwie do ustrojów arystokratycznych rządy 'ludowe' wykazują tendencję do agresywnej polityki zagranicznej. Przykładem może być wiele państw (Samos, Megara, Korynt), które pod rządami tyrańskimi doszły do znaczenia politycznego. Droga do wielkości politycznej Aten wiodła przez tyranię Pizystrata i demokrację Peryklesa. Arystokracja opierała się na społecznej, ekonomicznej przewadze poszczególnych rodów. Rządy 'ludowe' pragnąc ograniczyć wpływy arystokratów rozwijały świadomie w społeczeństwie czynnik narodowej jedności, patriotyzm, aktywną politykę zagraniczną: dzięki nim Ateny stały się mocarstwem. Można eksponować funkcję tej podstawowej dychotomii w historii greckiej — konkluduje autor — ale trzeba stwierdzić, że „jedynym nurtem myśli politycznej był nurt arystokratyczny. Od Homera do czasów Aleksandra W. pochodzenie uważał Grecy za podstawowe kryterium wartości" (s. 186).

A. poruszył w swej pracy — jak widać — tak wiele interesujących, ale i skomplikowanych problemów, że trudno byłoby zająć stanowisko wobec każdego z nich z osobna. Ogólna linia rozumowania wydaje się słuszna, jednakże przedstawiony w jej rozwinięciu obraz razi pewnym uogólnieniem i schematyzacją. Przemiany ustrojowe państw greckich dokonywały się na ogół w sposób nakreślony przez A. Pewna prawidłowość owych μεταβολαὶ τῶν πολιτειῶν jest znana historykom myśli politycznej, a warto dodać, że w dziełach Platona i Arystotelesa znajdujemy podwaliny tej koncepcji. Wydaje się, że A. powinien nie tylko o tym wspomnieć, ale też przedstawić tu własny pogląd. Praca stanowi w dużej części wykład oparty na bardzo wnikliwych analizach form ustrojów arystokratycznych. W szeregu spraw szczegółowych zajmuje autor samodzielne stanowisko polemizując z wybitnymi specjalistami z zakresu państwowości greckiej jak C. A. Hignett (*A History of the Athenian Constitution*, Oxford 1952). Mówi o powstawaniu systemów oligarchicznych, zbiera dokładnie i analizuje cały obszerny materiał źródłowy (też inskrypcyjny) dotyczący tego problemu, w wielu sprawach spornych wypowiada własną opinię, zwykle dobrze umotywowaną. Zajmuje go przede wszystkim arystokracja jako forma ustrojowa: za mało mówi

o arystokracji jako warstwie społecznej oraz o arystokratycznych heteriach i ich wpływach politycznych. Jeżeli to czyni, to raczej ilustruje swe aprioryczne założenia przykładami działalności poszczególnych arystokratów jak Klistenes, Kimon, Perykles itd. Stawianie znaku równości między arystokracją krwi a arystokracją pieniądza (plutokracja) nie jest trafne: różnice są tu zasadniczej natury w sferze ideologicznej i moralnej. Przecież żyje przez długi czas w języku greckim (i to zwłaszcza w ustach arystokratów) określenie nowobogackich (νεόπλουτοι) jako pewna dyskwalifikacja społeczna jednostek, które mają majątek, lecz nie są εὐγενεῖς. Kwestia πλοῦτος i πενία jako wyróżników warstw społecznych wymagała omówienia. Rozczarowanie budzi nieuwzględnienie w dostatecznym stopniu terminologii społeczno-politycznej, a więc takich wyrażeń jak χρηστοί, γνώριμοι, εὐγενεῖς, ἄριστοι, βέλτιστοι, γενναῖοι, δυνατοί, ἐπιεικεῖς, εὐδαίμονες, πλούσιοι, εὐπαίδευτοι, ἀστεῖοι itd. Każdy z tych terminów wskazuje na inny ważny aspekt przynależności do arystokracji jako warstwy społecznej.

W kwestiach szczegółowych na uwagę zasługuje pogląd autora na temat stosunku między rzeczywistością polityczno-społeczną i gospodarczą nakreśloną w *Iliadzie* a obrazem, jaki się wyłania z glinianych tabliczek z epoki myceńskiej. Wbrew przyjętemu stanowisku, zwłaszcza M. I. Finleya, jakoby różnice między nimi zachodzące były wielkie, dowodzi, że należałoby raczej mówić o podobieństwach niż rozbieżnościach. Teza, jakoby państwa myceńskie miały ustrój feudalny czy biurokratyczny, jest nie do przyjęcia, ponieważ opiera się na błędnych interpretacjach konkretnych wyrażeń społeczno-politycznych przypisujących im treść semantyczną ukształtowaną przez późniejszy rozwój tych pojęć. Wśród podobieństw zwraca uwagę na terminy ἄναξ i τέμενος. Nieco zaskakujące, lecz nie udowodnione pozostaje twierdzenie — wbrew przyjętemu powszechnie poglądowi — że najazd Dorów nie położył kresu cywilizacji myceńskiej, ponieważ nastąpił już po jej upadku (s. 37). Podstawowy argument A. ogranicza się tu do stwierdzenia: „The striking feature is the lack of any intrusive element in the archaeological remains to explain this decline" (s. 38). Kwestia Peryklesowej σεμνότης (s. 146) w sensie przybierania postawy nacechowanej przesadną wyniosłością i dostojeństwem — nie została trafnie przedstawiona, a błąd bierze się stąd, że A. nie zna politycznego niejako wydźwięku tego terminu. Zastrzeżenia budzi pogląd autora, że „Ateny były antyarystokratyczne w formie rządów, a arystokratyczne w *ethosie*" (s. 156). Teza taka wydaje się tylko częściowo słuszna. Swego stanowiska nie potrafił A. przekonująco uzasadnić. Można było oczekiwać jakichś uwag A. o *ethosie* ustrojowym — ἦθος τῆς πολιτείας. Wypadało też przytoczyć myśli Arystotelesa na temat ἦθος ἀριστοκρατικόν (*Politica*, VIII 1337 a 5) i z tego punktu widzenia, a więc odpowiedniej formy ustrojowej omówić *ethos* samej *politei* (nb. arystokratycznej) i obywateli. Nie zwrócił też wcale uwagi A. na pogląd Platona, który powiada (*Menexenus*, 238 c), że współczesna mu demokracja jest właściwie arystokracją z aprobatą ogółu: w dawnych czasach panujący byli dziedziczni, dziś się ich wybiera. Przeciwnie, A. stwierdza (s. 161), że Platon nie dostrzegał żadnych pierwiastków systemu arystokratycznego w demokracji, co jest nieprawdą. Bardzo powierzchownie omówił A. utwór Starego Oligarchy *Ustrój polityczny Ateńczyków*. Stosunkowo słabo wypadła w pracy interpretacja Peryklesowego *Epitafu* w dziele Tukidydesa: komentuje A. tę mowę w sposób b. tradycyjny. Obszerne uwagi poświęcone pojęciu sprawiedliwości przynoszą szereg nowych i zaskakujących spostrzeżeń formułowanych w polemice, głównie z A. H. W. Adkinsem (*Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Oxford 1960). Problem jest zbyt skomplikowany, by streszczać tu argumenty jednej i drugiej strony. Nie ulega wszakże wątpliwości, że starożytnemu pojęciu sprawiedliwości Adkins przypisuje ahistorycznie dzisiejsze treści. Natomiast całkowite negowanie przez Arnheima idei równości jako fundamentu sprawiedliwości nie wydaje się słuszne. Nie tylko zbyt dumnie, ale i fałszywie brzmią jego końcowe słowa — „the idea that the Greeks were believers of equality must be burried forever" (s. 161). Rozsądniej niegdyś dowodził G. F. Abbot (*Thucydides. A Study in Histo-*

rical Reality, London 1925): „Of all Greek traits the most conspicuous through the ages is love of equality, or, more accurately, hate of superiority" (s. 129).

Reasumując można stwierdzić, że praca wypełnia lukę istniejącą w nauce, przynosi wiele interesujących spostrzeżeń i propozycji rozwiązań trudnych problemów, stawia postulaty badawcze, przeprowadza rewizję i reinterpretację obszernego materiału źródłowego dotyczącego zagadnień ustrojowych Grecji do końca IV w. p.n.e. Wprawdzie nie jest wolna od usterek, pewnych uogólnień, arbitralnych rozstrzygnięć, nie zawsze dobrze umotywowanych hipotez, to jednak trzeba przyznać, że jest to rozprawa wartościowa, świadcząca o dużej erudycji autora, który swobodnie porusza się po rozległym obszarze greckiej myśli prawno-ustrojowej i politycznej.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Wokół nowych podręczników do nauki języka łacińskiego:

Ignacy Lewandowski, Jan Wikarjak, Litterae Latinae. Sermones. Wybór tekstów prozaicznych do nauki języka i literatury łacińskiej, Warszawa PWN 1981, ss. 384 + mapa.

Jan Wikarjak, Poetae Latini. Wybór tekstów poetyckich do nauki języka i literatury łacińskiej, Warszawa PWN 1981, ss. 298.

Ignacy Lewandowski, Jan Wikarjak, Elementa sermonis Latini, Warszawa PWN 1981, ss. 206 + 1 nlb.

Ignacy Lewandowski i Jan Wikarjak wydali w 1981 r. bardzo pożyteczne pozycje podręcznikowe do nauki języka i literatury łacińskiej. Książki te ze względu na całkowity brak w Polsce nowych edycji tekstów pisarzy łacińskich stały się pozycjami niezastąpionymi dla uczniów, studentów i nauczycieli zarówno szkół wyższych, jak i licealnych.

Tom: *Litterae Latinae. Sermones* zawiera wybór tekstów z dzieł najważniejszych prozaików łacińskich: Cycerona, Cezara, Neposa, Salustiusza, Liwiusza, Tacyta, Długosza, Modrzewskiego. Książka zapoznaje więc czytelnika z najbardziej reprezentatywnymi utworami prozy rzymskiej. Doskonałym przykładem trafności wyboru mogą być umieszczone w tomie teksty Cycerona. Przez odpowiedni ich dobór pokazano tego największego stylistę rzymskiego jako mówcę, polityka, teoretyka wymowy, filozofa oraz mistrza sztuki epistolograficznej. O staraniach, ażeby najbardziej wyczerpująco przedstawić sylwetkę pisarza, i to przez własne jego teksty, świadczy fakt, że np. wybierając do antologii mowy Cycerona dokonano subtelniejszego jeszcze podziału przedstawiając mowy zarówno obrończe, jak i oskarżycielskie. Starano się także pokazać konstrukcję poszczególnej mowy dobierając odpowiednie urywki z każdej jej części i sygnalizując schemat jej kompozycji. Tak więc przytaczając tekst *Pro Archia poeta oratio* zaznaczono konsekwentnie przy poszczególnych rozdziałkach: *exordium, propositio, dispositio, narratio, argumentatio, refutatio, peroratio* (s. 36–57). Bardzo szczęśliwym pomysłem było włączenie do książki prozy autorów polsko-łacińskich: Długosza i Modrzewskiego. Wskazano bowiem właśnie przez dobór lektury, jak bardzo nasze piśmiennictwo było uzależnione od rzymskich wzorów.

Teksty każdego z umieszczonych w książce prozaików zostały poprzedzone zwięzłym, lecz wyczerpującym wprowadzeniem, które zawiera życiorys autora oraz krótką, ale bardzo jasno zredagowaną charakterystykę jego twórczości. Pożyteczny jest także zestaw wyboru bibliografii obejmującej wydania krytyczne i komentarze tekstów, leksykony, przekłady i monografie poszczególnych autorów. Podano też informacje, gdzie należy szukać pełnego zestawu bibliografii.

Według tej samej metody został ułożony tom: Jan Wikarjak, *Poetae Latini*, antologia obejmująca wybrane urywki poezji Katullusa, Lukrecjusza, Wergiliusza, Horacego, Tibullusa, Propercjusza, Owidiusza, Fedrusa, Marcjalisa. Tak skonstruowany tom ukazuje w przekroju rozwój poezji rzymskiej od I w. p.n.e. po czasy cesarstwa, nie pomija też najwybitniejszych poetów polsko-łacińskich.

Obie powyżej omówione publikacje jako niezastąpiona pomoc przy nauce języka łacińskiego powinny doczekać się wielokrotnych wznowień. Przypuszczam też, że będą to już *editiones correctiores* bez dających się łatwo usunąć błędów drukarskich, a także bez pewnych uchybień widocznych w umieszczonych pod tekstem notach.

Noty te, jak się wydaje, miały w intencji autorów obu podręczników zawierać tłumaczenie trudniejszych zwrotów i objaśnienia mniej zrozumiałych konstrukcji. W praktyce jednak te założenia nie zostały przeprowadzone z całą konsekwencją. Jakby zapominając, że użytkownik ma do dyspozycji słownik łaciński, podawano przekłady wyrażeń nie zawierających w tłumaczonym kontekście wieloznaczności, jak np. fiducia (*Serm.* s. 25), avaritia (*Serm.* s. 26), modestia (*Serm.* s. 33), audacia (*Serm.* s. 64). Nie wydaje się też konieczne wyjaśnienie takich form jak odi (*Serm.* s. 66: odi, odisse: verbum defectivum), volo (*Serm.* s. 83) itp.

Student przystępujący do przekładu zawartych w obu tomach tekstów winien posiadać już pewne przygotowanie i przyzwyczajać się do korzystania ze słownika i gramatyki.

Wiele z podanych pod tekstami objaśnień przyzwyczaja użytkownika do biernego, bezdyskusyjnego przyjmowania za prawdę otrzymywanych rozwiązań. Myślę, że nie należy więc umieszczać komentarzy typu: putetis — (w tłum. oddać przez zwrot) waszym zdaniem (*Serm.* s. 24), arbitraris — tłum: twoim zdaniem (*Serm.* s. 65). Student powinien sam znaleźć właściwe (niekoniecznie tylko takie, jakie podano w nocie) tłumaczenie.

Podobnie zbędne są objaśnienie i tłumaczenia całych zwrotów typu: me pascente (abl. abs.) — pod moim nadzorem (*Poet. Lat.* s. 40); te consule, te duce (*Poet. Lat.* s. 41) itp.

Nie widzę też, wobec łatwego dostępu do słownika, konieczności podawania znaczeń takich słów, jak: catulus, lapis, apis, castanea, arbustum i in. (*Poet. Lat.* ss.: 36, 37, 38, 40, 45).

Wydaje się, że tego rodzaju noty można by pominąć zostawiając natomiast bardzo pożyteczne uwagi dotyczące trudniejszych form czasownikowych, jak np.: abutere — abuteris (*Serm.* s. 64), labere — imperat. (*Poet. Lat.* s. 74). Bardzo natomiast przydatne dla czytelnika są objaśnienia takie, jak: sŏlum — ziemia, solum — tylko (*Poet. Lat.* s. 72). Należy bowiem koniecznie zwrócić jego uwagę na różnicę w iloczasie.

W obu tomach bardzo starannie opracowano komentarze dotyczące wszelkich realiów, niektóre z objaśnień powtarzając nadto w „Indeksie osób i nazw geograficznych" (*Sermones*) oraz w „Słowniczku imion własnych" (*Poetae Latini*).

Również pożyteczną publikacją jest opracowany przez I. Lewandowskiego i J. Wikarjaka podręcznik dla lektorów, *Elementa sermonis Latini*. Książka może być stosowana nie tylko na wszelkiego typu lektoratach, lecz także przy nauce indywidualnej osób pracujących bez pomocy nauczyciela. W czytankach dotyczących kultury antycznej podano wiele podstawowych informacji o życiu i obyczajach obywateli rzymskiego imperium. Natomiast dzięki rozdziałowi „Materiał do rozmówek" uwspółcześniono język dawnych Rzymian, pokazując, że można się i w czasach dzisiejszych posługiwać łaciną tak, jak innymi językami nowożytnymi. Podobne znaczenie ma rozdział „Przysłowia, sentencje, słowa ulotne". Czytanki opracowano starannie, zadbano o właściwe stopniowanie trudności. Niewątpliwie dużą pomocą dla czytelnika jest tabela „Kalendarz rzymski", pozwalająca na łatwe przeliczanie dat. W sposób jasny i zrozumiały podano uwagi dotyczące metrum.

Tak więc wszystkie trzy publikacje poznańskich autorów posiadają istotne wartości dydaktyczne i zostaną niewątpliwie przyjęte z wdzięcznością przez wykładowców języka łacińskiego.

Maria Cytowska (Warszawa)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Zofia Głombiowska, Elegie łacińskie Jana Kochanowskiego, Warszawa PWN 1981, s. 234 + 2 nlb.

Książka Zofii Głombiowskiej należy do prac wyjątkowych wśród licznych studiów poświęconych twórczości Jana Kochanowskiego. Zasługuje na uwagę zarówno dzięki oryginalnemu ujęciu tematu, jak i dzięki nie dającemu się podważyć nowatorstwu w metodzie badań. Autorka zajęła się mało dotąd zbadanym stosunkiem drukowanej wersji elegii łacińskich Kochanowskiego do ich redakcji rękopiśmiennej. Porównanie obu wersji elegii, tej z rękopisu Osmólskiego i późniejszej, ogłoszonej drukiem w 1584 r., umożliwiło prześledzenie poszczególnych etapów pracy poety nad tekstem. Pozwoliło także, a jest to wyjątkowo cenne, na zbadanie, jak w świadomości poety zmieniała się koncepcja utworu elegijnego.

Książka obejmuje sześć rozdziałów: I. „Editio princeps i rękopis Osmólskiego", II. „Metamorfozy tekstu od wersji rękopiśmiennej do drukowanej", III. „Stereotyp bohaterki w redakcji rękopiśmiennej i drukowanej", IV. „Struktura cyklu poetyckiego w dwóch wersjach elegii", V. „Nowa koncepcja zbioru elegijnego w księdze III i IV", VI. „Zakończenie".

W rozdziale I Z. Głombiowska w sposób fachowy dokonała opisu rękopisu Osmólskiego zawierającego tylko 2 księgi *Elegii* (21 utworów). Stwierdziła, że przygotowując nowe wydanie (już drukowane) elegii poeta całkowicie przeredagował zbiór, a nie ograniczył się tylko do poszerzenia swej pracy o dwie nowe księgi. Stworzył właściwie nowe dzieło. W czasie pracy nad tekstem Kochanowski do edycji drukowanej wprowadził zmiany o charakterze językowym tego typu, jak np. wymiana *tota* na *omnia*, *secretum* na *abstrusum*. Dokonał też poeta poprawek w składniowej budowie zdań, przeprowadził liczne korekty stylistyczne oraz korekty błędów rzeczowych.

W drugiej redakcji widoczna jest również troska o uporządkowanie rozbudowanych okresów oraz o usunięcie sformułowań niejasnych. Zadbał też poeta o utrzymanie jedności i harmonii w budowie elegii. Wszystkie te zabiegi Kochanowskiego zostały przedstawione przez Głombiowską na bardzo trafnie dobranych przykładach. Tezy jej budzą przekonanie, a dokładność przeprowadzonych analiz każe odnieść się do jej pracy z wielkim respektem.

Słuszna jest obserwacja, że przy przeredagowywaniu pracy (opracowywaniu nowej wersji elegii) starał się poeta nadać swemu zbiorowi charakter „poezji uczonej". Bardzo jest także cenne spostrzeżenie, że po włączeniu do drukowanej edycji nowych elegii przy traktowaniu zbioru jako określonej całości pewne zmiany w dawnych elegiach były konieczne dla zachowania harmonii z nowym kontekstem.

Z. Głombiowska zatrzymała się dłużej nad sprawą przedstawienia w każdej z redakcji bohaterki erotycznych elegii (Rozdział III. „Stereotyp bohaterki w redakcji rękopiśmiennej i drukowanej"). Stwierdziła, że bohaterka Kochanowskiego została ukształtowana podobnie jak bohaterka Propercjusza. Równocześnie, co zasługuje na szczególne uznanie, bohaterkę elegii polskiego poety zestawiła Głombiowska z bohaterkami elegii poetów humanistycznych (T. i H. Strozzi, Sannazaro, Janus Secundus,

A. Poliziano i in.), którzy tak jak Kochanowski sięgali również do Propercjusza. Ocenianie poezji Kochanowskiego na tak szerokim tle porównawczym stanowi wielką zaletę książki.

Autorka omawianej pracy zajęła się także analizą struktury cyklu poetyckiego. Udowodniła, że w kompozycji cyklu naśladował Kochanowski Propercjusza i tak jak rzymski poeta ukazywał w elegiach (przez wprowadzenie odpowiedniej kolejności w zbiorze) walkę sprzecznych uczuć. Doszła też Głombiowska do bardzo ciekawego wniosku, że takie napięcie emocjonalne, jak w utworach Propercjusza i Kochanowskiego, w elegiach poetów renesansowych występuje bardzo rzadko.

Właściwie oceniła Z. Głombiowska budowę zbioru Kochanowskiego (edycja z 1584 r.) stwierdzając, że poeta potrafił pogodzić dwie zasady, to jest zasadę tworzenia z samoistnych utworów lirycznych jednolitego cyklu oraz zasadę *variatio*.

Analiza ksiąg III i IV wersji drukowanej nasunęła Z. Głombiowskiej ciekawe spostrzeżenie, że wraz z nową bohaterką elegii Pazyfilą, która zastąpiła Lidię, ujawniła się w poezji zmiana tonacji i skali ukazywanych uczuć. Odmienny obraz miłości wymagał odmiennych motywów. Jednak i w tym wypadku Kochanowski nie zrezygnował z wzorów antycznych dobierając stosowne motywy. Oryginalność polskiego poety nie polegała, jak to słusznie zaobserwowała Głombiowska, na zerwaniu z tradycją antyczną, ale na odpowiednim zestawieniu motywów antycznych. Stworzyły one jako całość inny (niż Lidia) obraz postaci kobiecej i innej miłości. Po dawnym cyklu (księgi I, II) erotyków do pięknej i kapryśnej Lidii powstał cykl nowy *De amore coniugali*.

Przy porównaniu obu cyklów zwróciła Głombiowska uwagę na szczególnie ważną cechę osobowości Kochanowskiego jako poety, wykazała, że nie zamykał się on wyłącznie w kręgu uczuć osobistych, ale poruszał tematy polityczne, nawiązywał do aktualnych wydarzeń, roztrząsał problemy filozoficzne.

Przedstawiając w wielkim skrócie główne problemy poruszane w pracy Z. Głombiowskiej pragnę zwrócić uwagę badaczy epoki renesansu na tę wyjątkowo cenną książkę. Widać w niej godną podziwu znajomość renesansowego piśmiennictwa. Autorka na bardzo szerokim tle ocenia twórczość Kochanowskiego, zestawia ją z poezją innych autorów epoki. Książka Głombiowskiej ukazuje nie odkryte dotąd tereny badawcze i stanowi prawdziwy przełom w studiach nad poezją Jana Kochanowskiego.

Maria Cytowska (Warszawa)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Patrizia Sabbatini Tumolesi, Gladiatorum paria. Annunci di spettacoli gladiatorii a Pompei. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1980 (Tituli. Publicazioni dell'Istituto di Epigrafia e Antichità Greche e Romane dell'Università di Roma, a cura di Silvio Panciera, 1), s. 179, XIV tab. i dwa plany poza tekstem.

Jest to praca typowo epigraficzna. Autorka, Patrizia Sabbatini Tumolesi, zebrała w niej wszystkie zachowane napisy-ogłoszenia walk gladiatorskich w Pompejach. Miasto to z wiadomych względów stanowi wdzięczny obiekt badawczy, a problem gladiatorów i widowisk urządzanych z ich udziałem w Pompejach jak i w całej Kampanii może być traktowany jako wzorcowy, ze względu na ich szczególną popularność w tym regionie (por. M. Grant, *Gladiatorzy*, Wrocław 1980, passim). Równocześnie Sabbatini Tumolesi podkreśla w swej pracy, że gladiatorskie *edicta munerum* z Pompejów mogą być pomocne przy badaniu historii politycznej, społecznej, ekonomicznej i obyczajowej nie tylko tego konkretnego ośrodka, lecz miasta rzymskiego w ogóle.

„Gladiatorum paria" dzieli się na dwie części: I. „Edicta munerum edendorum

Pompeiani – Katalog" i II. „Rozważania". Katalog składa się z czterech rozdziałów, uporządkowanych wg stopnia aktualnej wiedzy o fundatorach (*editores*) igrzysk gladiatorskich (i tak rozdz. 1 obejmuje „edicta di personaggi variamente noti", rozdz. 2 spisy osób nie znanych z innych źródeł i rozdz. 3 inskrypcje anonimowe) oraz wg miejscowości, do których teksty odnoszą się, tj. do Pompejów i ośrodków spoza (rozdziały 1–3 dotyczą Pompejów, a rozdz. 4 innych miejscowości: „edicta riguardanti spettacoli fuori Pompei"). Ogółem katalog zawiera 82 dokumenty epigraficzne, w większości malowane, przy czym 62 dotyczą bezpośrednio samych Pompejów, a pozostałe okolicznych miejscowości, tj. Nuceria Constantia, nr 63–68, Nola, nr 69–73, Puteoli, nr 74–76, Herculaneum nr 77–78, Cumae, nr 79–80, Atella, nr 81 i Cales, nr 82.

Wśród fundatorów walk gladiatorskich „variamente noti" znajdują się takie wybitne osobistości, znane w prosopografii pompejańskiej, jak A. Clodius Flaccus, M. Tullius, Decimi Lucretii Satrii Valentes, Cn. Alleius Nigidius Maius (aż 9 inskrypcji! – nr 9–17), Ti. Claudius Verus, A. Suettius Certus, N. Popidius Rufus i L. Valerius Primus, a wśród sześciu nie znanych z innych źródeł osobistości pompejańskich na szczególną uwagę zasługuje N. Festius Ampliatus (3 teksty, nr 29–31).

Przy każdej inskrypcji, szczególnie w rozdz. I i II, przedstawiła autorka *curriculum vitae* poszczególnych *editores munerum*, zestawiła całą dotychczasową literaturę i wskazała na wcześniejsze wydania tekstów. Pod każdym napisem znajduje się nadto jego włoskie tłumaczenie i ewentualna dyskusja epigraficzna (nad lekcją) oraz analiza samego edyktu z punktu widzenia przedstawień gladiatorskich.

Część druga książki, zatytułowana „Rozważania", składa się również z czterech rozdziałów. Pierwszy: „Dokumenty" (s. 113–124) określa zasady datowania inskrypcji (np. w oparciu o formułę honoryfikacyjną, elementy paleografii etc., por. interesującą tabelę na s. 113–115) oraz zawiera typologię edyktów wg schematu ich zapisu:
typ A – zaczynający się od imion edytora w genetiwie;
typ B – zaczynający się od wyrażenia *glad(iatorum) par(ia)/venatio et glad(iatorum) par(ia)* lub podobnie/ plus *nomina editoris* w genetiwie;
typ C – gdzie na pierwszym miejscu wymieniona jest *causa muneris* plus *editor* (por. s. 116–119).

Następnie Sabbatini Tumolesi dokonała analizy miejsca „publikacji" napisów-ogłoszeń (s. 119–122), a w końcówce tego rozdziału zajęła się bliżej tekstami, w których wymieniony jest *scriptor*, wykonawca napisu (s. 122–124).

Rozdział II: „Organizacja widowisk", omawia zagadnienie *editores* z punktu widzenia ich pozycji w Pompejach (a więc głównie przez pryzmat pełnionych urzędów municypalnych: *IIviri, quinquennales, aediles, flamines, augustales*), kwestię *lanistae*, menadżerów, grup gladiatorskich (s. 125–129), a następnie sprawę motywacji organizowania walk, tzw. *causae munerum*: np. *ob honorem duoviratus, pro salute imperatoris* etc. (s. 129–133) i wreszcie omawia przedstawienia gladiatorskie z punktu widzenia czasu ich organizowania (np. 5 lipca, 24–25–26 listopada, 31 maja, 21 kwietnia, s. 133–135).

„Strukturze przedstawień" poświęciła autorka rozdział III tej części pracy. Pod pojęciem tym Sabbatini Tumolesi rozumie czas trwania *munera* (od jednego do pięciu dni), analizę ilości par gladiatorskich (najmniej 10, najwięcej 49, najczęściej jednak 20 par), i *venationes*, które po 59 r., czyli od momentu czasowego zakazu walk gladiatorskich w Pompejach, stały się szczególnie częste (s. 137–141), dalej dodatkowe atrakcje towarzyszące imprezom gladiatorskim: *sparsiones* i *vela* (s. 141–143) i wreszcie występowanie wśród gladiatorów *noxii*: przestępców skazanych na śmierć (s. 143–145).

Rozdział kolejny pt. „Gladiatorzy" omawia szkoły gladiatorów, korelacje gladiatorzy-*venatores* i w końcu „służbę areny" (np. *harenarii, succursores*). Pracę zamykają wnioski, stanowiące podsumowanie całości.

Książkę *Gladiatorum paria* pióra Sabbatini Tumolesi ocenić należy jako pracę

bardzo wartościową, porządkującą cały znany dotąd materiał, jak i stan badań nad problemem gladiatorów w Pompejach. Nie ulega przy tym wątpliwości, że wnioski dotyczące historii Pompejów mogą być odniesione do historii Imperium Romanum w ogóle.

Warto wskazać, że omawiana książka Sabbatini Tumolesi otwiera serię wydawniczą Istituto di Epigrafia e Antichità Greche e Romane Uniwersytetu Rzymskiego, której zamierzeniem jest publikowanie prac wybijających się młodych naukowców, którzy nie mają możliwości zaprezentowania swych wyników badawczych szerszym kręgom specjalistów. Inicjatywa godna jest, oczywiście, najwyższego uznania, ale szkoda, że w założeniu swym ogranicza się tylko do tych „młodych naukowców, którzy wykształcili się w tym Instytucie i obecnie prowadzą tam aktywną działalność dydaktyczno-naukową".

Leszek Mrozewicz (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Dora Alba Musca, Le denominazioni del principe nei documenti epigrafici romani Contributo alla storia politico-sociale dell'Impero. Fascicoli I, II, e III. Bari, Adriatica Editrice, ss. 220 + tablic 10.

Lapidarność danych zawartych w zdecydowanej większości inskrypcji powoduje, iż wszelkie szczegółowsze badania, prowadzące do konkluzji generalnych, muszą się opierać na stosunkowo dużej liczbie napisów. Przykładem mogą być tu między innymi badania onomastyczne, pozwalające np. określić demograficzną strukturę określonego terytorium (por. e.g. I. Kajanto, *The Latin cognomina*, Helsinki 1965). Podobne znaczenie ma również analiza tytulatury cesarskiej: zbadanie jej ewolucji pozwolić może na wniknięcie w pewne ogólne założenia polityki zagranicznej (np. poprzez *cognomina devictarum gentium*), religijnej czy w ogóle ideologii władzy. Spowodowało to dosyć duże zainteresowanie i rozwój badań nad tym problemem, czego przejawem jest szereg poważnych rozpraw naukowych (e.g. L. Lesuisse, *Le titre de Caesar et son évolution au cours de l'histoire de l'Empire*, Les études classique XXIX 1961, s. 271–287; idem, *La nomination de l'émpereur et le titre d'imperator*, L'Antiquité Classique XXX 1961, s. 415–428; R. Syme, *Imperator Caesar: a Study in nomenclature*, Historia VII 1958, s. 172–178; P. Kneissl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*, Göttingen 1969; L. Peterson, *Zur Titulierung des Kaiser in Cursusinschriften*, Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt II 1965, s. 97–106). W nurt tych badań włączyła się również D. A. Musca swą pracą o tytulaturze cesarskiej w rzymskich dokumentach epigraficznych.

Jest to praca dosyć nietypowa: określiłbym ją jako skrajnie statystyczną, to jest bazującą na metodzie statystycznej w jej radykalnym wydaniu, polegającej na liczbowym zestawieniu poszczególnych tytułów władców od Augusta poczynając, a na Justynianie kończąc. Składa się ona z trzech fascykułów, co odpowiada „zapleczu" źródłowemu wykorzystanemu przez autorkę: fasc. I, *Inscriptiones Urbis Romae*, obejmuje materiał zawarty w szóstym tomie CIL oraz *diplomata militaria*, *res gestae divi Augusti* i *edictum Diocletiani de pretiis*; fasc. II, *Inscriptiones Hispaniae*, oparty jest na CIL II; a fasc. III, *Inscriptiones Illyrici*, *Asiae et provinciarum Europae Grecarum*, *inscriptiones Aegypti*, wynika z CIL III. Każdy fascykuł dzieli się przy tym na dwie części: pierwsza to indeksy (źródła), druga zaś to tablice. W indeksach zestawiła autorka wszystkie tytuły cesarskie wg porządku chronologicznego, a w jego ramach rzeczowego. Podział chronologiczny oparty jest na dynastiach cesarskich (a więc

julijsko-klaudyjska, Antoninów, Sewerów) oraz na następujących przedziałach czasowych: 235–284, 284–364, 364–423, 423–527, 527–565. Porządek rzeczowy natomiast wyodrębnia takie tytuły jak: *imperator caesar augustus, imperator caesar, imperator augustus, imperator, caesar augustus... princeps, imperator, caesar augustus, caesar, augustus, princeps, rex, pontifex maximus tribunicia potestas imperator, pontifex maximus, dominus augustus* etc. Generalnie podział ten opiera się na schemacie: *imperatorum appellationes* i *imperatorum magistratus et sacerdotia*. Nadto inskrypcje te oznaczone są w indeksach wg dwóch klas: pierwsza, oznaczona cyfrą rzymską I, obejmuje wszystkie napisy ufundowane przez osoby i instytucje urzędowe, oficjalne, cywilne jak i wojskowe, druga natomiast, oznaczona cyfrą II, wskazuje na inskrypcje nie mieszczące się w klasie I, jak i w grupie określonej mianem *incertae*.

Tablice, zestawione zgodnie z podziałem chronologicznym i według schematu: *imperatorum appellationes* (tabula A) i *imperatorum magistratus et sacerdotia* (tabula B), są liczbową, statystyczną eksplikacją indeksów. Wskazują bowiem, ile i jakie tytuły stosowali panujący w poszczególnych okresach (np. fasciculus I, *Inscriptiones Urbis Romae*: tytuł imperator użyty został w l. 27 p.n.e.–68 n.e. 53-krotnie, w l. 96–192 n.e. 111-krotnie, a w l. 423–565 w ogóle nie był stosowany). Każdy fascykuł zawiera nadto wykaz wykorzystanej literatury, a pierwszy także wstęp, odnoszący się do całości i omawiający źródła, metodologię badań, kryteria datowania inskrypcji objętych pracą i kryteria rozróżniania napisów oficjalnych od nieoficjalnych.

Przy całym zastrzeżeniu wobec metod statystycznych w badaniach epigraficznych (por. na ten temat: F. Vittinghoff, *Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraumes. Methodische Bemerkungen*, ANRW, II 6, s. 3–51) przyznać trzeba, że praca włoskiej autorki może być bardzo pożyteczna. Musca bowiem, dokonując bardzo żmudnego zestawienia wszystkich inskrypcji z tytulaturą cesarską i konfrontując je z najnowszymi badaniami, umożliwiła przez to ewentualne wykorzystanie analizy tej tytulatury jako wyznacznika kierunków rzymskiej polityki w sprawach zagranicznych i wewnętrznych, jak i na zorientowanie się — aczkolwiek może to być dyskusyjne — w popularności danego władcy na określonym terytorium. Niewątpliwie praca ta może być również pomocna przy rekonstrukcji nowych tekstów epigraficznych. Niemniej chciałbym podkreślić, że książka włoskiej uczonej jest skrajnym wytworem pewnej maniery badawczej i przeznaczona dla wybitnie wąskiego grona specjalistów.

Leszek Mrozewicz (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

A. Mastino, Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iserizioni (In dici), Bologna [1981], ss. 207 + 1 nlb.

Książka Attilio Mastino, profesora uniwersytetu w Sassari, należy do tych publikacji o charakterze podręcznikowym (czy podręcznym), których nie czyta się w całości, lecz nader często konsultuje jako niezbędne narzędzie naukowego rzemiosła. O szczególnym znaczeniu recenzowanej monografii (z serii Studi di Storia Antica, t. V) świadczą same choćby proporcje: 80 stron tekstu („Wstęp" i cz. 1) oraz przeszło 120 stron indeksów (cz. II–V), przy czym tekst jest analitycznym komentarzem, wprowadzeniem do tabel indeksów.

Już jednak pobieżny przegląd treści może uzmysłowić odbiorcom książki, jak mozolnego i czasochłonnego zadania podjął się autor badający tytulaturę Karakalli i Gety na podstawie zachowanych inskrypcji. Okres Sewerów (193–235) jest bodaj najlepiej i najobficiej reprezentowany w epigrafice łacińskiej i greckiej epoki rzymskiego Cesarstwa, a dotyczy to zwłaszcza rządów pierwszych władców z dynastii zwanej

afrykańsko-syryjską, jej założyciela Septymiusza Sewera i dwóch jego synów — następców tronu. W sumie w zakres badań wchodzi kilkanaście tysięcy napisów łacińskich i greckich, z czego stosunkowo pokaźny procent stanowią inskrypcje dedykowane cesarzom, a więc podające ich tytulaturę.

Odpowiednio do obfitych źródeł (literackich, epigraficznych, numizmatycznych, papirologicznych, archeologicznych) ma okres Sewerów również ogromną i stale narastającą literaturę naukową. Zasługuje na szczególną uwagę badaczy, uznany od czasów E. Gibbona za przełomowy etap w dziejach Cesarstwa, w którym umacniał się autokratyczny system rządów przy dość istotnym wpływie władców dynastii afrykańsko-syryjskiej na kształtowanie tego procesu. Tytuły określające pryncepsów są w tym względzie instruktywne z historycznego punktu widzenia. Jak wykazuje A. Mastino w swych szczegółowych analizach epigraficznych, na panowanie Sewerów przypada punkt kulminacyjny ewolucji cesarskiej tytulatury, która z początkiem III w. staje się szczególnie rozbudowana i „barokowa" odzwierciedlając absolutystyczne tendencje reżymu. Zwłaszcza od Karakalli (211—217) pojawiają się liczne nowe epitety pochwalne, podczas gdy dawniej już poświadczone występują odtąd w superlatywach (*fortissimus*, *felicissimus*, *sanctissimus* itp.). Dla przemian ustrojowych i polityki dynastycznej badanego okresu znamienne jest upowszechnienie się (od 196 r.) skrótu *DDD. NNN.* (*domini nostri tres*: Septymiusz, Karakalla, Geta) jako stałego już elementu tytulatury władców zapowiadającej epokę dominatu.

Właściwe studium cesarskiej tytulatury wypełnia pierwszą, tekstową część książki w układzie: nazwisko pryncepsa; funkcje (*honores*); panujący przodkowie w związku z fikcyjną adopcją Septymiusza do rodu Antoninów); *cognomina ex virtute* (przydomki zwycięskie); epitety pochwalne; fragmenty tytulatury Karakalli wyryte w inskrypcjach na miejscu usuniętych nazwisk Gety, Plautylli i Plaucjana; pośmiertna tytulatura Karakalli. Ten sam porządek powtarza się w głównych częściach indeksowych: napisy Karakalli (II) i Gety (III). Część IV stanowią „Addenda"; w cz. V znalazły się indeksy zbiorcze z podziałem na tytulaturę łacińską, grecką oraz z wykazem „Notabilia".

Pewnym mankamentem recenzowanej książki jest brak alfabetycznej bibliografii. W wykazie skrótów podano jedynie podstawowe wydania źródeł epigraficznych i najważniejszą literaturę do nich. Bardzo liczne drobniejsze prace rozproszone są po przypisach, co sprawia, że trudno się zorientować w stopniu wykorzystania wielkiej literatury przedmiotu. Wprawdzie zestawienie bibliografii okresu pierwszych trzech Sewerów wykracza poza temat, lecz autor cytuje w przypisach dużo najnowszych opracowań poszczególnych aspektów badanego problemu i uwidocznienie ich w wykazie bibliograficznym byłoby wielce pożyteczne dla czytelników zainteresowanych epoką. Pełne wyzyskanie światowej literatury wydaje się niemożliwością, lecz należy odnotować np. brak najnowszego artykułu J. Fitza, *Augusti tres avant 209*, Alba Regia XVII 1979, ss. 49—57, pracy ważnej m. in. ze względu na poruszoną w niej kwestię tytułu *Augustus* w nomenklaturze Gety przed oficjalnym nadaniem mu godności współrządcy (pierwsze przykłady nieformalnego użycia zwrotu Geta Augustus od 196 r.).

Kolejne składniki tytulatury cesarskiej rzucają cenne światło na różne dziedziny wewnętrznej polityki następców Septymiusza Sewera, ich świadome dążenie do wywyższenia autorytetu władców (epitet Magnus u Karakalli z nawiązaniem do jego „aleksandromanii") i podkreślenia ich osiągnięć w dziele reform i obrony państwa (propaganda wojenna, s. 78). Nie rozumiem jednak, czemu Karakalla został określony jako „imperatore africano" (s. 8); ten epitet jest modernizmem nawet w odniesieniu do Septymiusza Sewera, dyskutowanym w nauce co do swej zasadności.

Pomijając podrzędniejsze już szczegóły należy stwierdzić, że epigraficzne studia przeprowadzone przez A. Mastino skłaniają do podjęcia próby dość zasadniczej rehabilitacji Karakalli, który miał notorycznie „złą prasę" w źródłach literackich odzwierciedlających tendencyjne opinie znacznej części wpływowych senatorów, stronników

Gety, podobnie jak cały krąg osobistości wokół cesarzowej — matki Julii Domny. Analiza cesarskiej tytulatury obu Augustów, następców Septymiusza, ukazuje i na tym odcinku badań pierwszorzędne znaczenie źródeł epigraficznych dla rekonstrukcji historycznych zjawisk. Bez względu na oczywisty fakt, że okrzyczany przez antycznych autorów jako despota i okrutnik Karakalla, powodujący się rzekomo niemal wyłącznie własnymi ambicjami, z zaniedbaniem spraw publicznych, sprawował w rzeczywistości energiczne rządy przy pomocy *consilium principis*, przybocznej rady ekspertów złożonej z senatorów i ekwitów, wśród nich poważanych *iurisconsulti* biegłych w administracji i sądownictwie, świadectwa trzech tysięcy inskrypcji tego władcy każą mu przypisać osobisty i zaangażowany udział w realizowaniu oficjalnej, centralnej polityki. Absolutny władca zgłaszający pretensje do niepodzielnych rządów po śmierci ojca i nie cofający się przed zabójstwem brata występuje w świetle napisów jako konsekwentny wykonawca programu uniwersalistycznego imperium sformułowanego w „Constitutio Antoniniana". Wywód ten i wynikające zeń historyczne wnioski wypadnie uznać za poważne osiągnięcie pracy poświęconej cesarskiej tytulaturze. W tym samym zresztą kierunku idą konkluzje wyciągnięte ze źródeł papirologicznych i numizmatycznych, które Mastino wciąga w krąg swych rozważań.

Analiza materiału epigraficznego pozwoliła również autorowi na obserwacje i wysnucie wniosków bardziej technicznej natury. W tysięcznych dedykacjach ku czci Karakalli i Gety (rekonstruowanych po *damnatio memoriae* młodszego syna Septymiusza Sewera) występują liczne nieregularności i warianty tytulatury, często utrudniające jej schematyzację i tabelaryczne zestawienia. Zaobserwowane fakty stanowią cenną ilustrację mało dotąd zbadanego zjawiska odstępstw od oficjalnego formularza kancelarii cesarskiej w regionalnych dokumentach epigraficznych. Można zauważyć występowanie pewnego zamieszania w recepcji obowiązujących wzorów tytulatury, zależnie od rejonu, rangi miejskich ośrodków, stopnia rozwoju lokalnego życia publicznego itp. Na odcinku tytulatury cesarskiej, stwierdzenie tych nieprawidłowości znamionujących prowincjonalny partykularz możliwe było jedynie dzięki niezmiernie żmudnym kwerendom dokonanym przez włoskiego epigrafika. Trzeba przy tym nadmienić, że chyba słusznie zrezygnowano w pracy z indeksu geograficznego. Terytorialne rozmieszczenie takich czy innych tytułów cesarskich wyrażających, jak się rzekło, centralny program oficjalnej polityki władców jest raczej przypadkowe, uwarunkowane m. in. cywilizacyjnym rozwojem danej części Imperium.

Należy się wdzięczność autorowi za zebranie i skrupulatne opracowanie dokumentów rozproszonych w poszczególnych tomach korpusów (CIL, IG, z uzupełnieniami w Année Epigr. oraz Bull. Epigr. L. Roberta), jak też w trudno niekiedy dostępnych publikacjach regionalnych (np. J. Vives, *Inscripciones latinas de la España romana*, 1971; E. Bernard, *Les inscriptions grecques et latines de Philae*, II, Haut et Bas Empire, 1969). Zgromadzony w przejrzyście ułożonych indeksach komplet inskrypcji z cesarską tytulaturą Karakalli i Gety może w przyszłości stanowić znakomity punkt wyjścia do dalszych studiów nad różnymi epigraficznymi i historycznymi aspektami przełomowej doby Sewerów.

Tadeusz Kotula (Wrocław)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Ippocrate, Epidemie, libro VI a cura di Daniela Manetti e Amneris Roselli, Firenze, „La Nuova Italia" Editrice 1982, ss. LXXXIII + 200.

Ostatnio opublikowany tomik 66 z serii „Biblioteca di Studi Superiori: Filosofia antica" w wydawnictwie „La Nuova Italia", obejmuje tekst grecki VI księgi *Epidemii* Hippokratesa wraz ze wstępem, przekładem i komentarzem włoskim. Praca ta powstała

w ośrodku badań nad medycyną grecką V wieku p.n.e., kierowanym przez prof. Vincenzo di Benedetto z Uniwersytetu w Pizie. Jest ona wynikiem współpracy Amneris Roselli, która zredagowała część „Wstępu" o tradycji pośredniej dzieła i partie komentarza I–IV, oraz Danielli Manetii, która opracowała tradycję bezpośrednią i komentarz do partii V–VIII.

Wydanie VI księgi *Epidemii* ma na celu solidne opracowanie oryginalnego tekstu do studiów nad rozwojem greckiej myśli medycznej. Pismo to bowiem było przedmiotem szczególnych zainteresowań komentatorów późnej starożytności oraz lekarzy ze szkoły aleksandryjskiej. Tekst grecki traktatu przetrwał w 21 kodeksach (od X do XVI w.), których omówieniu poświęcony jest „Wstęp" (s. XXV–XXXVIII) z wyszczególnieniem rozmaitych lekcji. Następnie przedstawiono tradycję pośrednią znajomości dzieła, która obejmuje: A. komentarz Galena, B. komentarz Palladiasa, C. komentarz Jana Aleksandryjczyka, D. tradycję leksykograficzną: glossaria Herotiana i Galena, E. cytaty z *Epidemii* VI w dziełach Galena, F. przekłady łacińskie. „Wstęp" zamykają uwagi o dialekcie traktatu i jego osobliwościach gramatycznych.

Tekst VI księgi *Epidemii* był w czasach starożytnych przedmiotem rozległych interpretacji i uległ pewnym modyfikacjom czy przeobrażeniom. Obszerny komentarz Galena w konfrontacji z tekstem hippokratesowym świadczy o dwóch tradycjach interpretacyjnych, a modyfikacje Palladiosa są wyrazem przeróbek tekstu. Obecne wydanie opiera się zatem na wszechstronnym wykorzystaniu dostępnych materiałów źródłowych; w aparacie krytycznym odnotowano szczegóły zarówno dotyczące rekonstrukcji tekstu, jak i związane z rozwojem tradycji interpretacyjnej. Uwidaczniają się tu odstępstwa od komentarza Galena w wydaniu Wenkebacha (CMG V 10.2,2; Berolini 1956).

We „Wstępie" o charakterze wybitnie filologicznym zabrakło jednak ogólnego przedstawienia miejsca i roli VI księgi *Epidemii* w całokształcie *Corpus Hippocraticum*, a także ogólnego rysu metodologicznego tego traktatu, który przecież jest tak charakterystyczny w teorii i praktyce wczesnogreckiej medycyny. Niektóre uwagi tego typu wnikliwy czytelnik odnaleźć może w szczegółowej partii komentarza, choć i tutaj przeważają wywody o treści filologicznej.

Księga VI *Epidemii* dzieli się na 8 sekcji (τμῆματα), z których każda zawiera odpowiednio ponumerowane paragrafy obejmujące od jednego zdania do ich zespołów przy opisie poszczególnych przypadków chorobowych. Treść tych paragrafów – tak jak i w innych księgach *Epidemii* – dotyczy konkretnych dolegliwości, które są przedmiotem jednostkowej lub uogólnionej obserwacji. Na ogół nie mają one charakteru doraźnych zaleceń lekarskich, a ich autor jawi się nam raczej jako badacz-obserwator aniżeli lekarz-praktyk. Stąd niezmiernie interesujące są opisy objawów i przebiegu danych chorób, kończących się przeważnie zgonem cierpiącego. Dla nas, nie obeznanych ze sztuką Asklepiosa, są one czasem trudno rozpoznawalne. Niekiedy podane są jednak pewne zalecenia terapeutyczne i farmakologiczne. We wszystkich opisach uderza zwięzłość i fachowość autora. Jeszcze inne paragrafy mają charakter aforystyczny lub nawet problematyczny w formie otwartych kwestii.

Zwróćmy tu jeszcze uwagę na jeden paragraf o fundamentalnym znaczeniu metodologicznym. Tekst grecki *Epidemiarum* VI 3, 12 we wspomnianym wydaniu jest następujący:

12. Κεφάλαιον· ἐκ τῆς γενέσιος καὶ ἀφορμῆς καὶ πλείστων λόγων καὶ κατὰ σμικρὰ γινωσκομένων συνάγοντα καὶ καταμανθάνοντα εἰ ὅμοιά ἐστιν ἀλλήλοισιν, <αὖτις τὰς ἀνομοιότητας τούτοισιν>, εἰ ὅμοιαι ἀλλήλῃσιν [εἰσίν], ὡς ἐκ τῶν ἀνομοιοτήτων ὁμοιότης γένηται μία· οὕτως ἀν ἡ ὁδός· οὕτω καὶ τῶν ὀρθῶς ἐχόντων δοκίμασίη, καὶ τῶν μή, ἔλεγχος.

Warto podać tu dosłowny tekst polski, aby podkreślić ważność powyższego fragmentu:

„Sprawa o fundamentalnym znaczeniu: na podstawie genezy i pochodzenia oraz wielu stwierdzeń stopniowo rozpoznawanych, należy gromadzić ⟨dane⟩ i rozważać, czy są sobie wzajemnie podobne, a także ⟨badać ich⟩ niepodobieństwa, czy są wza-

jemnie podobne, aby na podstawie niepodobieństw powstawało jedno podobieństwo; takaż byłaby metoda i takież sprawdzanie ⟨danych⟩ trafnie przyjętych, a odrzucenie nietrafnych".

W komentarzu włoskim do tego miejsca trafnie podano, że chodzi tu o metodę opracowania danych empirycznych, metodę, która rozstrzyga kryterium sprawdzania i odrzucania twierdzeń. Sprowadzanie do jedności wielości faktów empirycznych zachodzi stopniowo, przy czym nie wystarcza wyodrębnienie zjawisk podobnych do siebie, z pominięciem wszystkich elementów zróżnicowanych, gdyż trzeba w obrębie tej drugiej klasy odnaleźć również podobieństwa, na poziomie już głębszym, i postępować w ten sposób aż do ujęcia badanych zjawisk w ich złożonej strukturze.

Jeśli faktycznie ma to być „sprawa o fundamentalnym znaczeniu" w teorii i praktyce *Hippokratesa*, to warto by z tego punktu widzenia prześledzić metodę badawczą autora *Epidemii*, co pozwoliłoby uchwycić bliżej i ocenić szereg jego opisów medycznych. Komentarz włoski jednak poza wskazaniem lub zacytowaniem kilku analogicznych miejsc (z powołaniem się również na Arystotelesa) nie podejmuje systematycznie tego tematu.

Ogólnie biorąc nie jest to istotny zarzut pod adresem wspomnianego wydania VI księgi *Epidemii*, skoro jego podstawowym zadaniem było ustalenie wiernego brzmienia oryginału z V wieku p.n.e. Na bazie zaś miarodajnego ustalenia tekstu zainteresowany historyk medycyny lub filozofii zdoła dokonać bardziej zasadnej interpretacji. I właśnie w oparciu o tak gruntowne opracowanie filologiczne tekst ten wart jest udostępnienia w przekładzie również czytelnikowi polskiemu, przy czym ewentualne tłumaczenie VI księgi *Epidemii* wymagałoby komentarza bardziej egzegetycznego pod względem fachowości lekarskiej, ale i treści metodologicznej i filozoficznej.

Na koniec dodajmy, że wspomniany tomik — podobnie jak inne z tej serii — zasługuje na pochwałę również ze względu na swą piękną szatę graficzną i dbałość redakcyjną w zakresie poprawności greckiego pisma.

Marian Wesoły (Poznań)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Aristoteles, Rhetorik, übersetzt, mit einer Bibliographie, Erläuterungen und einem Nachwort von Franz G. Sieveke, München, Wilhelm Fink Verlag 1980 (UTB 159), SS. 354, 19.80 DM.

Mit der neu vorgelegten Übersetzung dieses Aristoteles-Textes wird einerseits bei den Lesern, die des Griechischen kundig sind, im Sinne Goethes „eine unwiderstehliche Neigung nach dem Original" erweckt werden und andererseits den Lesern erneut verdeutlicht, daß die aristotelische Konzeption der Rhetorik nach wie vor eine unverzichtbare Basis moderner Rhetorik darstellt. Den Problemen des Verhältnisses von Rhetorik und Dialektik, des rhetorischen Beweises und der Metabolien, wie sie Aristoteles aufwirft, können sich selbst die Repräsentanten der modernen Rhetorik nicht ohne weiteres entziehen. Die konzeptionell-gestaltende Funktion der Philosophie, die der aristotelischen Rhetorik das Gepräge wissenschaftlicher Einheit gab, müßte aus der Sicht der marxistischen Philosophie zum Nutzen für die moderne Rhetorik neu durchdacht werden.

Bei der Textübertragung folgte Sieveke dem Motto: „so wörtlich wie möglich

und so frei wie nötig" zu verfahren. Dem erreichten Resultat kann man im wesentlichen zustimmen, wenn man dabei in Betracht zieht, daß auf diese Weise ein großer Leserkreis für die aristotelischen Gedanken interessiert werden soll und ein Philosoph oder Sprachwissenschaftler ohnehin nicht aus der Pflicht genommen werden kann, das Original zu Rate zu ziehen.

Was nun die vom Übersetzer vorgenommene Kommentierung aristotelischer Logik und Semantik betrifft, wird Kritik herausgefordert. Indem traditionelle Positionen nicht überwunden werden, erfolgt keine klare Differenzierung von logischen und rhetorischen Schlüssen (bzw. Beweisen). Bei einem rhetorischen Schluß wird die Strenge der Beweiskraft der Überzeugungskraft der Rede untergeordnet, hat dieser zu dienen. Wenn nun Aristoteles verschiedentlich die Enthymeme zur assertorischen Syllogistik in Beziehung bringt, dann doch nur deshalb, um die Beweiskraft rhetorischer Folgerungsmöglichkeiten zu überprüfen. Daraus darf aber nicht der Schluß gezogen werden, wie es in Anmerkung 4 geschieht, daß die Enthymeme Wahrscheinlichkeitsschlüsse sind. Dies ist eine unzulässige Reduktion des rhetorischen Schlusses auf den logischen. Tatsächlich praktiziert Sieveke solche Reduktionen, wenn er in Anmerkung 116 den Topos von Aristoteles (1398a, 10) auf einen von Cicero, *de orat.* II 39. 165 diskutierten disjunktiven Schluß zurückführt, und bemerkt, daß dieses Verfahren den aristotelischen Schluß anschaulich charakterisiert.

Nach Aristoteles ist ein Enthymema (rhetorische Schluß), als Oberbegriff einer bestimmten Klasse von Metabolien, eine durch Detraktion(en) innerhalb einer argumentierenden Gedankenfolge entstandene rhetorische Figur. Die von Aristoteles angegebenen Topoi in der Rhetorik, auf deren Basis Enthymeme konstruiert werden können, sind nichts anderes als verschiedene Modelle der Strukturierung des semantischen Universums. Beispiele dafür sind die Verschachtelung von Klassen, disjunktive Strukturbäume bzw. linear absteigende Reihen.

Der von Aristoteles diskutierte Topos (1398a, 10 f), der sich aus der Unterteilung des Genus in seine Species ergibt, hat den Wortlaut: „Alle Menschen tun Unrecht aus drei Beweggründen, nämlich entweder aus diesem oder aus diesem oder aus diesem; aus zweien von ihnen ist es unmöglich, und wegen des dritten ist man selbst nicht dieser Meinung". In diesem Fall wird „Unrecht" als organisches Ganzes betrachtet, welches in koordinierte Teile zerlegt wird, die sich zueinander in dem Sinne distributiv verhalten, als die Seme des Ganzen unterschiedlich auf die Teile zutreffen. Auf der Basis einer solchen semantischen Dekomposition entsteht eine exozentrisch referentielle Reihe.

Ein Enthymema liegt dann vor, wenn jemand schließt; „M. hat menschliches Unrecht getan". Durch Detraktion der Prämissen (d.s. die drei Beweggründe) verbleibt nur die Konklusion. Das ist möglich, wenn die Zuhörer die Beweggründe bereits kennen.

Nach meiner Auffassung wird man den Intentionen der Rhetorik nur dann gerecht, wenn man ihre Topoi und Enthymeme von Positionen der Rhetorik aus analysiert.

Weiterhin sollte man nicht mit Selbstverständlichkeit von deduktiven und induktiven Methoden bei Aristoteles sprechen (Anm. 6). Denn einen Begriff „Deduktion" im heutigen Sinne hat Aristoteles nicht und „Epagōgē" bedeutet nicht in jedem Falle „Induktion" aber doch „zu etwas hin- oder an etwas heranführen", und das gilt aber von allen Beweisen.

Auf weitere Bemerkungen kann hier nicht weiter eingegangen werden; und es versagt sich auch, über die interessanten Appendices des Buches genauer zu berichten.

Günter Schenk (Halle)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch, bearbeitet von A. Kaegi, 17. Aufl. (Nachdruck der 15. neubearbeiteten Aufl.), Leipzig Verlag Enzyklopädie, 1981, Preis: DDR 23,50 M.

Den Reprint eines Werkes zu begründen, ist sicher nicht Aufgabe einer Rezension. Im vorliegenden Fall jedoch ist der Grund mit einem Satz gesagt: Seit Jahren gab es in der DDR kein griechisches Wörterbuch, weder das jetzt nachgedruckte noch irgendein anderes. Den Verantwortlichen sei an dieser Stelle nachdrücklich gedankt, daß sie diese Lücke geschlossen haben. Warum die Wahl gerade auf den Benseler und nicht etwa auf den Menge/Güthling gefallen ist, kann von hier aus nicht beurteilt werden.

Das jetzt vorgelegte Buch ist ein handlicher, sicher auch ausreichend stabiler Ganzleinenband. Die fotomechanische Wiedergabe ist mit großer Sorgfalt erfolgt, so daß Druckausfall ebenso selten ist wie nichtbeabsichtigte schwarze Stellen im Text, so z.B. ein dem Zirkumflex ähnlicher Strich über πονήρευμα. Hiervon abgesehen hat sich die gute Qualität des Druckes der 15. Aufl. gehalten: Fett und gesperrt Gedrucktes heben sich immer noch gut ab, und innerhalb des Artikels sind Griechisches und Deutsches zusätzlich durch die Schriftgröße unterschieden, so daß man etwa bei Präpositionen auch längere Abschnitte auf der Suche nach einer Verbindung sicher überfliegen kann. Das ist in Fällen wie ἐπὶ τούτῳ von entscheidender Wichtigkeit, da hier drei an ganz unterschiedlichen Stellen stehende Bedeutungen in Frage kommen. Bei der vorliegenden Druckweise ist es durchaus zumutbar, den ganzen Abschnitt II durchzusehen.

Trotz dieser Druckqualität läßt sich nicht leugnen, daß ein längerer oder häufigerer Gebrauch des Buches die Augen ermüdet. Der Verfasser ist froh, das Buch nur rezensieren, nicht aber ständig mit ihm arbeiten zu müssen. Gerade die laufend zu lesenden Teile, so alle griechischen Beispiele innerhalb der Artikel, sind winzig, die deutsche Übersetzung dazu und sämtliche Zwischenbemerkungen ('aber auch...', 'im bes. ...') erheblich kleiner als normal.

Das mit mehr als 150 Positionen überreiche Abkürzungsverzeichnis enthält zahlreiche heute nur dem Spezialisten verständliche, z.B. abs(olut), comm(unis generis), metapl(astisch), auch problematische, z.B. Nomin(a), was als Nominativ gelesen werden könnte. Lobenswert ist der Mut zu zahlreichen Mehrdeutigkeiten (z.B. s. = siehe, südlich, sein, sich), die in der Praxis eben keine Schwierigkeiten bereiten. Statt 'unter C Vermißtes suche man unter K' steht unglücklich 'c.C. vgl. k.K.', denn 'k.' gibt es überhaupt nicht und 'K.' = 'König' wird niemand zuerst unter C suchen.

Man vermißt V. = Volk (bei πρόσκειμαι) sowie die häufigen 'folg.' (bei παρακινδυνεύω), 'jmds.', 'jmdm' usw. Um unter ὗω 'urspr. pers. v. Zeus' und gleich darauf 'dann impers.' richtig zu lesen, muß man es schon wissen: 'pers.' ist nicht 'persisch' und 'impers.' fehlt überhaupt.

Nur weil die Frage der Druckfehler nicht übergangen werden darf, seien erwähnt: προοκύνησις, προς-βάλλω. Mehrere dutzend Male[1] fehlt allein bei προ-/προσ- der Trennungsstrich, was z.B. bei προστασία dazu führt, daß der Lernende nicht weiß,

---

[1] Aus dem Vorwort zur 5. Aufl. von 1875 ersieht man, daß die Absicht ist: Nur unverändert als selbständige Wörter vorkommende letzte Bestandteile werden abgetrennt — ein m. E. damals wie heute bedenklicher Grundsatz (an den sich Pape denn auch nicht hält, wohl allerdings Menge/Güthling): ἱππο-δρόμος, aber ἱπποδρομία. Dabei gehen doch beide auf δρόμος zurück. Unterschiedliche Behandlung kann hier nur irritieren. Außerdem sind Verstöße gegen die Regel zahlreich: ὑψ-αγόρας, ὑψ-ερεφής, ψοφο-δεὴς.

ob er das Wort von προσ-τάσσω oder πρό-στασις herleiten soll. Auch wären mehrere Trennungsstriche in einem Wort günstig, z.B. ἐπ-αν-άγω (so Pape).

Die eigentliche Aufgabe des Wörterbuches ist natürlich die Erschließung der fremdsprachlichen Textes. Hierzu ist im einzelnen zu bemerken:

1. Wenn man davon ausgeht, daß Historiker (τύραννος, μοῖρα), Mediziner (ἐπίληπτος, νεῦρον), Philosophen (τύχη, θεός) sowie Sprach- und Literaturwissenschaftler (ἐπίλογος über ἐπιλέγω, στροφή) mit dem Benseler arbeiten sollen, dann ist die Darstellung der Bedeutungsentwicklung[2] innerhalb eines Wörterbuchartikelr unerläßlich, obwohl es für den Lernenden, der heute beinahe immer ein nur Angelernter bleibt, hilfreicher wäre, wenn er die in den zentralen, d.h. meistgelesenen, Texten wichtigste Bedeutung an erster Stelle fände. Dieses Dilemma ist durch die Anlage des Druckes optimal gelöst: Fett und gesperrt Gedrucktes erleichtern die schnelle Orientierung, besser als die außerdem vorhandenen Zahlen bzw. Buchstaben, die ja stets am Anfang der jeweiligen Bedeutungsgruppe stehen müssen.

2. Ein weiterer Punkt, an dem die Interessen des Fachmannes und des Lernenden einander auszuschließen, scheinen, betrifft die Angabe der Rektionen und Konstruktionen. Bei μιμνήσκω z.B. steht sparsam und zugleich präzis: „1. sich erinnern, im Gedächtnis haben, eingedenk sein, gedenken, bedacht sein, achtgeben, τινός einer Sache, auf etwas, od. jmds., od. τί, τινά, u. τί τινος an etwas von jmdm.". Doch welchen geistigen und zeitlichen Aufwand erfordert es, sich hier durchzufinden! Die Bezeichnung der Kasus durch τινός, τινά usw. wird heute nicht mehr gelehrt und 'auf etwas' bringt man ja auch erst nach einiger Zeit mit der 5. und 6. Bedeutung 'bedacht sein, achtgeben' zusammen. Für einen Lernenden wäre es besser zu schreiben: „Woran man denkt, das steht im Gen. oder Akk.". Der Fall ist typisch, eine Änderung dringend erforderlich.

Einen Schatz für sich bilden die veranschaulichenden Beispiele, doch werden ihn die Lernenden überall dort nicht zu heben vermögen, wo die Übersetzung nicht beigegeben ist, z.B. bei ἐξανίστημι unter I 1 a) 'aufstehen lassen: θηρία aufjagen; θανόντας auferstehen lassen; τὴν ἐνέδραν die im Hinterhalt Liegenden hervorbrechen lassen'. Der Lernende wird, wenn in seinem Text die Verbindung mit θηρία vorliegt, dieses Wort natürlich nachschlagen, hat er aber πέρδικας, so wird er zu 'aufjagen' bestenfalls intuitiv kommen, nie aber, wie er eigentlich soll, über θηρία. Hätte stattdessen '(Tiere)' gestanden, so wäre ihm sofort geholfen, und auch der Fachmann hätte keinen Verlust. Dann folgen noch 'b) vertreiben ἐκ νήσων, δόμων, c) entvölkern πόλιν, βάθρα veröden'. Niemand wird βάθρα nachschlagen, der es nicht im Text findet, mancher dennoch mit 'veröden' arbeiten, wenn ihm nichts anderes zu passen scheint, und dann natürlich als intransitives Verb verwenden, als das es — vom medizinischen Gebrauch abgesehen — heute allein noch vorkommt. Das bringt uns zum nächsten Punkt.

3. Die deutschen Übersetzungen. Daß ihre Formulierung mindestens 50 Jahre alt ist, größtenteils weit älter, darf man dem Buch nicht vorwerfen. Fälle wie das gerade erwähnte transitive 'veröden' sind im ganzen doch selten. Problematischer schon scheint die Auflösung der Stilmittel, z.B. in dem oben angeführten ἐνέδραν (ἐξανίστημι) 'die im Hinterhalt Liegenden'. Natürlich liegt hier Metonymie vor, aber sollte sie der Übersetzende nicht selbst entdecken? So, wie es hier steht, wird er sich kaum weitere Gedanken machen. Pape ist da pädagogischer: 'den Hinterhalt hervorbrechen lassen'.

Die im Vorwort zur 15. Aufl. angedeutete Verminderung der Synonyme scheint das rechte Maß getroffen zu haben. Heute muß man ja wieder auf allen Altersstufen

[2] Das versprechen Autenrieth 1882 im Vorwort zur 7. Aufl. des Benseler und die Bearbeiter der 15. Aufl., die sich damit über die Bedenken von Menge/Güthling (Vorwort zur 1. Aufl. ihres Wörterbuches von 1903) stillschweigend hinwegsetzen.

Sprachkultur – und das bedeutet auch: differenzierte Ausdrucksweise – erstreben, und dazu ist ein gewisses Maß an Vielfalt bei den Übersetzungsvorschlägen notwendig. So scheint mir unter II δέω 'entfernt sein, ermangeln, entbehren, bedürfen, nötig haben' nicht zuviel, ebensowenig wie bei κάθημαι '5. sitzen bleiben, untätig, müßig sein'.

4. Die Aufführung der Formen erfolgt mit genügender Fülle: Bei παῖς z.B. steht sogar homerisches Hapaxlegomenon πάι, bei παίζω dorisches παίσδω, z.T. sind die Angaben ausführlicher als bei Pape, der unter πέμπω πεμπέμεναι, πεμπέμεν, πεμψέμεν, πεμψαίατο, πέμπεσκε und πεμψῶ der Grammatik überläßt. Da heute der nicht klassisch-philologisch gebildete Wissenschaftler weder die Form kennt noch eine ausführliche Grammatik besitzt, stellen diese Angaben für ihn eine wertvolle Hilfe dar.

Das Gesagte gilt aber nur für die außerhalb der zu lernenden Stammformreihen stehenden Formen. Schon bei dem genannten πέμπω fehlen alle 6 Stammformen, und das setzt sich fort. Nur Nebenformen u.a. bei μένω, λαμβάνω u.den großen μι- Verben, vollständige Angaben hingegen bei γράφω, βάλλω, δέω, bei ἀγγέλλω alle Formen bis ἤγγελκα, dann 'usf.'. Extrem inkonsequent: Bei κρίνω stehen nur Nebenformen, bei κλίνω auch die 'regelmäßigen'. Diese Inkonsequenz hat zur Folge, daß der Benutzer des Wörterbuches wohl das Problem βληθέντες lösen kann, nicht aber εἶμεν und εἶτο.

5. Hilfreich sind die häufigen Angaben wie ep(isch), ion(isch), sp(ätgriechisch), N(eues) T(estament) usw., aber auch solche wie unter ἐξαρτάω, wo wir bei 'ἐξηρτημένος πήραν der sich den Ranzen umgehängt hat' finden: 'Luk. (cf. Hor. *Sat.* 1, 6,74)'. Wer hat heute noch das 'pueri suspensi loculos' im Kopf, ja, wer weiß es zu finden?

6. Angaben zur Etymologie sind in diesem als Schulwörterbuch angelegten Werk mehr als Hilfe für den Lernenden gedacht denn als Ersatz für ein etymologi sches Wörterbuch, wollen also eher wichtige Wortfamilien erkennen lehren als lückenloses Material vorlegen. Das ist z.B. bei den mit δερ- anlautenden Wörtern besonders deutlich zu sehen. Hier wird beinahe jedes Stichwort entweder auf δέρμα (und das wieder auf δέρω) oder (seltener) auf δειρή zurückgeführt. Auf diese Weise gewinnt der Suchende einen trefflichen Überblick über diese Wortfamilie, zumal die Angaben unmittelbar hinter dem Stichwort stehen. Die Etymologien selbst sind, soweit sie Rez. überprüft hat, auch nach dem heutigen Stand der Wissenschaft zutreffend, in ihrer Formulierung oft überaus glücklich, z.B. 'δέχομαι (δεκ, verw. lat. decet „es ist annehmbar")...', also nicht, wie die lat. Wörterbücher, „es geziemt sich" oder dgl., sondern eine Übersetzung, die die Verwandtschaft mit 'annehmen' augenscheinlich macht.

Wenn Angaben zur Etymologie für den sprachwissenschaftlich nicht besonders Geschulten von Nutzen sein sollen, müssen sie einfach gehalten sein, so daß ein bloßes Nachvollziehen der Ableitung schon sie erwünschte Belehrung verschafft. Auch hierin ist Benseler Meister. Εὔξεινος (leider ohne Verweis auf Πόντος, so daß die Etymologie in zwei Teile zerrissen ist) und δεσπότης seien hier genannt.

7. Falsche Quantitätsangaben sind dem Rez. kaum aufgefallen, dgl. falsche Betonungen (ἱμάς: ᾱ, ἔνεδραν s.v. ἐξανίστημι)[3]. Eine merkwürdige Verwirrung scheint allerdings bei den schon unter 2. behandelten Formen τινὸς usw. zu herrschen. Das beginnt bereits unter dem Stichwort τίς, τί. Beide sind, wenn schon ein Akzent gesetzt werden soll, richtig mit dem Gravis versehen. Warum aber dann (immer noch unter τίς, τί) z.B. σὺν τάχει τινί steht, unter ἐξαμιλλάομαι 'im Wettkampf siegen, τινι über', unter ἐξανίημι 'nachlassen, τί mit etwas' ist nicht ersichtlich, τινι ohne Akzent sicher Druckfehler.

8. Sehr klug abgefaßt sind auch die den Eigennamen beigegebenen Erläuterungen. Die zu Πολυκράτης vereinigen leichtlesbare Kürze und hohen Informationsgehalt.

[3] Abgesehen von den bereits in Rezensionen zur 15. Aufl. erwähnten fehlenden Akzenten und Spiritus, die auch bei einem fotomechanischen Nachdruck hätten gesetzt werden müssen.

Selbst dort, wo der Wortlaut zunächst bedenklich stimmt, wird man Benseler zuletzt recht geben: „Κιμμέριοι 1) Männer der Dunkelheit, fabelhaftes Volk im Westen der Erde, am Eingang in die Unterwelt, in beständiger Nacht lebend. 2) ... "ist wegen *Od.* 11,14 ff. nicht gut entbehrlich. Manche Artikel sind geradezu enzyklopädisch z.B. κῆρυξ. Weder der neuste Meyer (2. Aufl. 1971–1978) noch das Wörterbuch der Antike (4. Aufl. 1978) führen 'Herold' im altgriechischen Sinn.

Im Vorwort heißt es, das Wörterbuch solle „für den wissenschaftlichen und den Unterrichtsbedarf wieder zugänglich" gemacht werden. Nun konnte sich Benseler auf den damals noch ziemlich einheitlichen Kanon der Schulautoren beschränken: Der Wissenschaftler hatte ohnehin mit Pape zu arbeiten. Für den heutigen Benutzerkreis bleibt zu fragen, ob ein Historiker etwa Appians Bürgerkrieg mit dem Benseler verstehen kann oder nicht. Für die ersten 30 Kapitel des 3. Buches ergibt sich folgendes Bild: Termini wie ἀστικὸς στρατηγός sind zwar nicht im Wörterbuch enthalten, können aber doch ermittelt werden: 'Stadt-' + 'Konsul/Prätor' muß bei einem Fachmann praetor urbanus ergeben. Überhaupt fehlen die lat. Äquivalente einer ganzen Sippe: πρόβουλος = lat. consul, προβούλευμα = senatusconsultum sowie ὑπεραρέσκω, περιβλέπομαι in der Bedeutung 'sich umschauen nach', ἀρτίγνωστος, ἀπορρήγνυμι = 'in die Worte ausbrechen', Αἰνεάδης, κατακαλέω im Aktiv, λοχῖτις (ἐκκλησία) = comitia centuriata, φυλέτις (ἐκκλησία) = comitia tributa, προγράφω = edicere und ἐπαλείφω in der Bedeutung 'aufhetzen gegen'.

Insgesamt gesehen: Wer mit guten Griechischkenntnissen an Appian herangeht, wird mit dem Benseler auch das erschließen können, was er einmal nicht weiß, ein Lernender braucht zusätzliche Hilfe, sei es durch einen Lehrer, sei es durch andere Wörterbücher; denn weder Pape noch Liddell & Scott noch auch Sophokles genügen als einzige Ergänzung. Dieses festzustellen, heißt Benseler zu preisen.

Eine Probeübersetzung von Diogenes Laertius zeigt das Fehlen von ὀρείς, λεσχηνώτης = Schüler, ἐκκλινής Burns (bzw. ἐκκλίτης der Codices), ἀφορμιάω, γλύξις σπίζα, πέπαμαι muß unter πάομαι gesucht werden[4].

Für Lukian ergibt die Untersuchung folgendes: Die Toten- und Göttergespräche sind offensichtlich bearbeitet, und zwar lückenlos. Bei den Hetärengesprächen vermißt man καταστηλιτεύω, μίσηθρον, πηνήκη (auch nicht als πηνίκη, nicht einmal φενάκη geführt), μαννάριον (auch nicht als μαμμάριον), ὑπερεμφορέομαι, διακορεύω, χάρις als Liebesgenuß, ὑποκρέκω.

Plutarchs *Perikles* ist im Autorenverzeichnis nicht als ausdrücklich behandelte Schrift genannt, aber Benseler bietet alles Erforderliche bis hin zu etwas ungewöhnlichen Wendungen wie κλήσεις δείπνων (7,24), zu der C. Sintenis 'exspectes' κλήσεις πρὸς δεῖπνα sagt und die Benseler mit 'κλῆσις... τινός jmds. und zu etwas' übersetzen hilft.

Ein Anhang bietet Informationen zum Kalender (die in der 11. Aufl. und schon im Lübker von 1867[3] enthaltene Umrechnungstabelle von Olympiadenjahren, Jahren der Stadt und vor Christi Geburt hätte bleiben sollen) sowie zu Maßen und Münzen. Zehn vierspaltige Seiten bringen einen für gewissenhafte Studenten außerordentlich wertvollen, aber nicht ganz leicht zu handhabenden Teil des Werkes, nämlich einen Schlüssel zum Auffinden von weit über 1500 schweren Verbformen.

Alles in allem: Dies ist ein treffliches Werk, auch für uns heute ein Gewinn, und doch sollte in der DDR eine an Form und Inhalt rührende Neubearbeitung des vorliegenden Wörterbuches (oder eines anderen) unverzüglich in Angriff genommen werden, zumal dies eine Pionierarbeit für den gesamten deutschsprachigen Raum wäre.

Otto Wittstock (Greifswald)

---

[4] Das überdies nicht am alphabetisch richtigen Ort steht.

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Artemidor von Daldis, Das Traumbuch, übersetzt, erläutert und mit einem Nachwort von Karl Brackertz, Zürich und München, Artemis-Verlag 1979, Bibliothek der Alten Welt, SS. 467.

Artemidor lebte um die Mitte des 2. Jh., in der Sicherheit des gefestigten römischen Reiches. Er stammte aus Ephesos und nannte sich in seinen übrigen Werken nach dieser Stadt. Da ihm aber — so erzählt er — der Gott von Daldis, der Heimatstadt seiner Mutter, Apollon Mystes, im Traum den Auftrag zu diesem Buch gab, nahm er den Namen der kleinen Stadt an. Sein Werk besteht aus 5 Büchern, einer systematischen Beispielsammlung in 2 Büchern, dem ein drittes als Nachtrag folgt. Sie sind einem Cassius Maximus gewidmet, wohl dem Rhetor Maximos von Tyros. Buch 4 und 5 überliefern die eigenen Erfahrungen des Autors mit der Traumdeutung an seinen Sohn, der dem Beruf des Vaters folgt. Er wird ausdrücklich davor gewarnt, die Schrift der Öffentlichkeit zugänglich zu machen. Buch 4 bietet Ratschläge und Argumente, die ein guter Traumdeuter bei der harten Konkurrenz braucht, Buch 5 enthält eine Sammlung erfüllter Träume. Jedes Buch leitet der Autor gesondert ein, und bis auf das 5. schließt er es auch mit einem Nachwort ab.

Daß Träume von Göttern gesandt sind und Künftiges voraussagen können, ist alter Glaube. Träume und ihre Auslegung finden sich bei Homer. Das erste griechische *Traumbuch* wird Antiphon von Athen zugeschrieben. Artemidors Werk ist das erste vollständig erhaltene griechische *Traumbuch*, Krönung und Abschluß einer literarischen Gattung.

Die Fülle der Beispiele, selbst in der vollständigen Systematik des Autors, kann man kaum andeuten. Soviel ist sicher, ein im Traum gesehenes Ding kann alles mögliche bedeuten, nur nicht das Ding selbst. So können Körperteile etwa auf Mitglieder der Familie hinweisen, aber auch der Wohnraum und seine Teile können Angehörige meinen. Es ist schon die umfassende Erfahrung eines guten Traumdeuters nötig — und die Erfahrung ist für Artemidor alles, die Theorie fällt ihm nicht leicht —, um die Zukunft aus den Träumen richtig vorherzusagen. Wenn in der Beispielsammlung des 4. Buches sieben schwangere Frauen träumen, sie brächten jeweils eine Schlange zur Welt (die Übersetzung 'Drache' ist unrichtig, es sind Schlangen gemeint), und aus dem Traum vorhergesagt wird, daß jeder Knabe einen ganz anderen Lebensweg haben wird — einer wird Redner, ein anderer Wahrsager, ein dritter Straßenräuber — so ist schon ein tüchtiger Ausleger nötig. Es wird nicht nur der Traum gedeutet, er wird vielmehr in enge Beziehung zum Träumenden und seinen Lebensumständen gebracht.

Der Übersetzer K. Brackertz, der sich jahrzehntelang mit dem Text beschäftigt hat, hat mit viel Sachkunde und Fleiß im Nachwort Analogien herangezogen und in seinen Erläuterungen vieles zu erklären versucht. Es wird klar, wie stark die Traumwelt auf das Leben der antiken Menschen einwirkte. Uns ist diese Welt der Träume im Grunde nicht recht verständlich zu machen, selbst wenn uns einzelnes doch vertraut erscheint. Wir können uns nur mit Mühe klar machen, wie ungeheuer Artemidor durch seine frühe deutsche Übersetzung im 16. Jahrhundert, die der ersten lateinischen Version auf dem Fuße folgte, gewirkt hat, als ein ausgesprochener Bestseller jener Zeit[1]. Die Renaissance hat freilich unbekümmert den Text nach den Zeitbedürfnissen bearbeitet und modernisiert, also z.B. den Polytheismus verchristlicht. Der heutige Übersetzer respektiert natürlich den Text und vermittelt etwas von dem Reiz der

[1] Vgl. dazu jetzt Ludger Grenzmann, *Traumbuch Artemidori. Zur Tradition der ersten Übersetzung ins Deutsche durch W. H. Ryff*, Baden-Baden 1980 (Saecula Spiritalia, Bd. II).

Darstellung, mit der Artemidor im Stil der Zweiten Sophistik sein Fachwissen in interessanter Form dem Leser darzubieten weiß. Besonders bei der Wiedergabe der rhetorisch höher stilisierten Einleitungen hat B. einiges zu leisten. Was den heutigen Leser anspricht, ist die Fülle des kulturhistorischen Materials, über die man nur staunen kann. Wir erfahren in anekdotenhafter Form nicht nur alles über die Systematik der Träume, sondern viele Einzelheiten aus dem Alltag, dem Familienleben der Griechen, und nebenbei freut sich der Philologe über die Zitate aus erhaltenen, aber auch verlorenen Schriftstellern, die den Stil beleben.

Pointiert gesagt: wirft das *Traumbuch* auch nicht mehr Licht auf die Zukunft, wie es das wollte, so wirft es doch Licht auf die Vergangenheit. Daß dieses Licht einem größeren deutschlesenden Interessentenkreis scheint, ist das Verdienst der neuen Übersetzung in der Bibliothek der Alten Welt.

Ursula Treu (Berlin)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Sextus Iulius Frontinus, Wasser für Rom. Die Wasserversorgung durch Aquädukte, übersetzt und erläutert von Manfred Hainzmann, Zürich Artemis-Verlag 1979, Reihe Lebendige Antike, SS. 93.

Das Büchlein in einem glücklichen Taschenbuchformat besticht durch geschickten Aufbau, der das erforderliche Maß an Erläuterungen, Verzeichnissen, Literaturangaben, Graphiken und Plänen aufweist. Die Umsetzung langer Zahlenreihen in Tabellen erleichtert die Überschau; auf Bebilderung wurde verzichtet, doch bringt das gut gewählte Titelbild Aussage genug. Auch bei dem kleinen Format war die Beigabe von drei orientierenden Skizzen möglich und ist verständniserleichternd. Daß man noch etwas mehr hätte tun sollen (Schema der von heutigen Wasserleitungsrohren stark abweichenden Röhrenquerschnitte, Kanalquerschnitte, Abdeckplatten) muß angemerkt werden. Denn zu Frontin greifen ja nicht in erster Linie Philologen und Historiker, sondern Techniker und Kulturtheoretiker, die eine Ausstattung mit technischen Zeichnungen gewohnt sind.

Wenden wir uns dem Autor zu, so danken wir ihm zunächst für die erwünschten Beigaben, als kompetent dazu ist er durch seine Dissertation in Graz ausgewiesen. Ob wir ihm dagegen für die Übersetzung danken können, erscheint fraglich: Der heutige 'Lateinbetrieb' vermittelt nicht mehr genug Grammatik, um einen *coniunctivus hortativus* zu erkennen — man übersetzt 'drauflos', ohne sich um die Feinheit des lateinischen Stils zu bekümmern. So verpatzt H. die sorgsame Akzentuierung im bekannten Kap. 16 — Frontin schrieb eben *considéres*, und da kann man nicht so tun, als stünde bloßes *considéras* im Text, zumal Cezary Kunderewicz sogar ein (eigentlich unstatthaftes) Ausrufezeichen in seine lateinische Ausgabe gesetzt hat! Unsere Generation, die ihr Latein noch bei Gymnasiallehrern erlernte, die Mommsens Assistenten gewesen waren, ist vielleicht besonders allergisch, aber m. E. mit Fug und Recht. Uns verdrießt es nicht, 'sicherheitshalber' bei Menge im *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik* nachzuschlagen — das wird heute „eingespart". Um so hohler klingt dann aber die Phrase, man habe 'sein Bestreben darauf gerichtet, dem Originaltext so weit wie möglich treu zu bleiben'; *difficile satiram non scribere.* Auf einer ganz anderen Ebene könnte es angebracht sein, eine letzte „Unübersetzbarkeit" zu respektieren — man wird an Usener denken, der Ulrich v. Wilamowitz „prüfte", indem er ihn eine lange Reihe von Versen vorlesen ließ, um dann zu sagen: 'Nun ja, verstehen tun wir es beide, und übersetzen können wir es beide nicht'. Frontin ist

aber nicht Lukrez, und Herr Hainzmann ist nicht Usener. Frontins Latein ist nicht schwer, und selbst die Korruptelen sind — wie das auch H. gelang — zu überbrücken. Die alte Übersetzung von Dederich hat 141 Jahre genügt, die neue wird kaum so lange dauern; ihr fehlt Schliff und Präzision. Allein es wäre sehr verfehlt, wollte ein 'moderner' Übersetzer glauben, im technischen Schrifttum auf 'Still' verzichten zu dürfen, und es genüge, „ungefähr" den Sinn richtig zu erfassen. Auf der gleichen Linie der „Unbesorgtheit" liegt es, wenn die Alsietina auf dem Plan S.90/91 fehlt — man sollte das kurz begründen oder die nicht behebbare Unsicherheit über ihren Verlauf durch eine 'Linie mit Fragezeichen' andeuten.

Die bewährte Absicht des Verlages, Lebendige Antike zu bieten, wird durch die hier notwendige Kritik natürlich nicht beeinträchtigt. Frontin ist durchaus 'aktuell' sowohl durch seine Akzentuierung der Wasserqualität wie durch seine technischen und juristisch-administrativen Angaben unter dem Aspekt einer Großstadtversorgung.

Helmut Wilsdorf (Dresden)

Eos LXXI 1983
PL ISSN 0012–7825

Felix Klein-Franke, Die klassische Antike in der Tradition des Islam, Darmstadt 1980, Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Erträge der Forschung, CXXXVI), ss. IX + 181.

Po zajęciu Syrii i Egiptu w pierwszej poł. VII w. Arabowie bezpośrednio zetknęli się z wyższą kulturą grecką. W końcu VIII w. podjęto wielką akcję przyswajania kulturze arabskiej dorobku myśli greckiej[1]. Tłumaczono przede wszystkim rozprawy filozoficzne (zob. I. Opelt, *Griechische Philosophie bei den Arabern,* München 1970) oraz pisma naukowe z zakresu medycyny, astronomii i matematyki (zob. H. L. Gottschalk, *Die Rezeption der antiken Wissenschaften durch den Islam,* Anzeiger d. Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1965, s. 111–134). Działalność przekładową przyśpieszyło powołanie Bait al-ḥikma (Domu Mądrości) przez kalifa Al-Ma' mūna ok. 830 r. Działała tam grupa tłumaczy skupiona wokół nestoriańskiego lekarza Ḥunaina ibn Isḥāqa (809–873). Często tłumaczono książkę najpierw na syryjski, a dopiero później z syryjskiego na arabski. Jest zatem oczywiste, że filozofia i nauka grecka wywarły pewien wpływ na kulturę arabską. Badacze różnią się jednak bardzo w ocenie tego wpływu. Jedni uważają, że w islamie w ogóle nie nastąpiło zerwanie z tradycją późnoantyczną, i twierdzą, że dzięki islamowi została uratowana tradycja antyczna (np. C. H. Becker, M. Plessner), drudzy natomiast widzą w islamie jedynie „vom Hellenismus zeitweise befruchtete, aber nicht geformte Kultur"[2], bądź posuwają się nawet do stwierdzenia, że przejęcie kultury antycznej było w islamie bezpłodne (H. H. Schaeder). W tej sytuacji K.-F. postanowił przedstawić w sposób systematyczny, jak z biegiem czasu zmieniały się poglądy badaczy na rolę antyku w kulturze islamu. Składającą się z trzech rozdziałów pracę zamyka obszerna bibliografia (s. 157–173) oraz indeks imion (s. 175–181).

---

[1] Zob. np. H. H. Schaeder, *Der Orient und das griechische Erbe,* Die Antike IV 1928, s. 226–265; C. H. Becker, *Das Erbe der Antike im Orient und Okzident,* Leipzig 1931; R. Paret, *Der Islam und das griechische Bildungsgut,* Tübingen 1950; B. Spuler, *Hellenistisches Denken im Islam,* Saeculum V 1954, s. 179–193; F. Gabrieli, *Griechentum und Islam — Eine Kulturbegegnung,* Antaios IX 1968, s. 513–522; P. Kunitzsch, *Über das Frühstadium der arabischen Aneignung antiken Gutes,* Saeculum XXVI 1975, s. 268–282; J. Fück, *Hellenismus und Islam,* w: *Arabische Kultur und Islam im Mittelalter,* Weimar 1981, s. 272–288.

[2] Spuler, *o.c.* s. 188.

Autor przypomina, że badanie tradycji antycznej w świecie islamu obejmuje trzy wielkie problemy: 1. sposób przekazania dziedzictwa greckiego islamowi, czyli jakimi drogami i za czyim pośrednictwem dotarła znajomość filozofii i nauki greckiej do Arabów[3], 2. dalsze życie antyku w kulturze islamu, czyli ustalenie, co Arabowie przejęli z dorobku myśli antycznej oraz jak ją przekształcili i rozwinęli, 3. przekazanie dziedzictwa greckiego łacińskiemu Zachodowi przez Arabów, czyli przedstawienie, jaki wpływ wywarły na kulturę Europy średniowiecznej przekłady na język łaciński wersji arabskich dzieł greckich[4].

K.-F. zaczął przegląd badań od XV w. (s. 17—52), w którym rozpoczęto dyskusję nad wartością różnych dróg przekazu tradycji antycznej. Zaczęto wtedy porównywać oryginały greckie z przekładami łacińskimi dokonanymi z języka arabskiego i zauważono, że wersje łacińskie są gorsze. Dlatego humaniści rzucili hasło *ad fontes* odrzucając tłumaczenia łacińskie jako bezwartościowe, a nawet szkodliwe, gdyż fałszują obraz antyku. Ponadto sprzeciwiało się ideałom humanistów, że przy odnowieniu kultury antycznej przypada islamowi aktywne, pośredniczące zadanie. Pomimo gwałtownych ataków humanistów tradycja arabsko-łacińska dzieł greckich dotrwała aż do XVII w. w medycynie oraz w magii, astrologii i alchemii.

W XVII w. opublikowano wersję arabską dwu znanych utworów greckich (*Pinaks* Ps.-Kebesa i *Carmen aureum* Ps.-Pitagorasa) oraz kilka prac historyków arabskich, w których znajdowały się obszerne wiadomości o związkach kalifów abbasydzkich z uczonymi chrześcijańskimi i o ich zainteresowaniu naukami greckimi. W XVIII w. nastąpił jednak wyraźny upadek studiów orientalistycznych. Zajmowano się wtedy głównie kształceniem misjonarzy, dyplomatów i tłumaczy. Dopiero w 1 poł. XIX w. rozpoczęto poważne studia nad tradycją antyczną w islamie, dzięki którym stopniowo przezwyciężono uprzedzenia zapoczątkowane przez humanistów. Pracom I. Goldzihera (1850—1921) zawdzięczamy, że zaczęto wreszcie pojmować asymilację i przekształcanie elementów greckich przez islam nie jako upadek kultury antycznej, ale jako jej odnowiony rozwój w islamie. Chociaż po drugiej wojnie światowej ukazało się bardzo dużo opracowań szczegółowych o dalszym życiu kultury antycznej w islamie, brak dotąd całościowego opracowania tego zagadnienia. Nie jest to jednak dziełem przypadku, ale trzeba uważać za objaw tego, że obecnie nie jest jeszcze możliwe napisanie monografii, która uwzględniłaby wpływ grecki na wszystkie obszary islamu. Przecież większa część orientalnej literatury naukowej jest w dalszym ciągu nie wydana, a na wielu polach w ogóle jeszcze nie podjęto badań.

Badaniem dziedzictwa antycznego w islamie zajmują się głównie orientaliści, gdyż filologowie klasyczni na ogół nie znają języka arabskiego i syryjskiego oraz nie posiadają gruntownej znajomości kultury islamskiej. Jednakże w pierwszej poł. XVII w.

---

[3] O tłumaczeniach: M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, Graz 1960 (przedruk czterech prac opublikowanych w końcu XIX w.); R. Walzer, *Arabische Übersetzungen aus dem Griechischen* w: Miscellanea Mediaevalia Bd. 1: *Antike und Orient im Mittelalter*, hrsg. v. P. Wilpert, Berlin 1962, s. 178—195; P. Kunitzsch, *Zur Problematik und Interpretation der arabischen Übersetzungen antiker Texte*, Oriens XXV/XXVI 1976, s. 116—132; G. Klinge, *Die Bedeutung der syrischen Theologen als Vermittler der griechischen Philosophie an den Islam*, Zeitschrift für Kirchengeschichte LVIII 1939, s. 346—386. Drogi przekazu: M. Meyerhof, *Von Alexandrien nach Bagdad. Ein Beitrag zur Geschichte des philosophischen und medizinischen Unterrichts bei den Arabern*, Sbb. d. Preuss. Akad. d. Wiss., Philos.-Hist. Kl. 1930, s. 389—429; De Lacy O' Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London 1949; Ph. K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, s. 255—261.

[4] Zob. np. M. Steinschneider, *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts*, Graz 1956 (przedruk z Sbb. d. Kaiserl. Akad. d. Wiss. Wien 1904 i 1905); R. Walzer, *Arabic Transmission of Greek Thought to Medieval Europe*, Bulletin of the John Rylands Library XXIX 1945/46, s. 160—183; W. M. Watt, *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh 1972 (Islamic Surveys, IX).

studia nad literaturą klasyczną i orientalną wcale nie były oddzielone od siebie. Wybitni filologowie klasyczni uznawali wtedy wartość piśmiennictwa arabskiego dla poznania filozofii i nauki antycznej oraz sami znali języki orientalne. Szczególnie godna uwagi jest przedmowa filologa klasycznego Cl. Salmasiusa (1588–1653) do wydania wersji arabskiej *Tabula Cebetis* i *Carmen aureum* (Lugduni Batavorum 1640), w której m. in. przedstawił, w jaki sposób grecki dorobek kulturowy dotarł do Arabów, oraz omówił różnice między tekstem greckim i arabskim. Warto wspomnieć, że J. J. Scaliger (1540–1609) został nazwany przez jednego z orientalistów *Arabizantium princeps*. Niestety, w późniejszych stuleciach filologowie przestali interesować się arabistyką[5]. O głębokiej przepaści między tymi dwoma dyscyplinami w końcu XIX w. świadczy postawa Th. Mommsena, który w *Römische Geschichte* (Bd. V, Berlin 1885, s. 611) określił islam jako „kata greckości" („der Henker des Hellenenthums"). Podczas ostatniego półwiecza obie dyscypliny zbliżyły się jednak nawzajem. Np. zaczęto wspólnie wydawać *Corpus Medicorum Graecorum* uwzględniając wersje arabskie. Uczonym, który najbardziej zasłużył się przy badaniu tradycji antycznej w islamie, był bez wątpienia R. Walzer (1900–1975)[6]. Już jego wykład habilitacyjny (Klassische Altertumswissenschaft und Orientalistik, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft LXXXVI 1933, s. 153–169) zapowiadał przyszły kierunek badań. Walzer słusznie twierdził, że tłumaczenia arabskie tekstu greckiego zasługują na taką samą uwagę, jak jakiś stary rękopis lub jakaś lekcja przekazana przez komentatora greckiego. Wczesne przekłady arabskie są więc ważne przy badaniu tradycji rękopiśmiennej danego tekstu i często także dla jego emendacji[7].

Uważam, że książka K.-F. jest pracą niezwykle pożyteczną, gdyż w sposób bardzo przejrzysty ukazuje historię badań nad recepcją dziedzictwa greckiego w islamie oraz przedstawia, jakim zmianom ulegały poglądy na rolę antyku w kulturze islamu. Wskazuje ona także kierunek, w jakim powinny pójść dalsze badania na tym polu. Książka zachęca również filologów klasycznych, by w większym niż dotychczas stopniu współpracowali z arabistami, gdyż przyniesie to dużą korzyść obu dyscyplinom naukowym[8].

Marek Winiarczyk (Wrocław)

---

[5] Były oczywiście wyjątki, np. J. J. Reiske (1716–1774), wybitny hellenista i arabista. Zob. J. Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955, s. 108–124.

[6] Życiorys i bibliografia w: *Islamic Philosophy and the Classical Tradition. Essays presented... to R. Walzer on His Seventhied Birthday*, editors S. M. Stern, A. Hourani and V. Brown, Columbia, South Carolina 1973, s. 1–16. Nekrologi w: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXXVII 1977, s. 8–14 (G. Endress) i Gnomon XLVIII 1976, s. 221 n. (F. Wehrli).

[7] Por. R. Walzer, *On the Legacy of the Classics in the Islamic World* w: *Festschrift B. Snell*, München 1956, s. 194 = *id. Greek into Arabic*, Cambridge, Mass. 1962, s. 34 n. Warto wspomnieć, że już w XVIII w. maronita M. Casiri (= Al-Ġazīrī) doceniał znaczenie wersji arabskich dla emendacji tekstu greckiego.

[8] W Polsce współpracują ze sobą arabista J. Bielawski i filolog klasyczny M. Plezia. Wydali oni wspólnie wersję arabską listu Arystotelesa do Aleksandra Wielkiego — *Lettre d' Aristote à Alexandre sur la politique envers les cités*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970 (Archiwum Filologiczne, XXV). Badacze ci przygotowują również wydanie niedawno odkrytego życiorysu arabskiego Arystotelesa (Por. M. Plezia, *De Ptolomaeo pinacographo*, Eos LXIII 1975, s. 37–42).

LIBRI RECEPTI – KSIĄŻKI NADESŁANE

A

1. Byrsa II. Mission Archeologique Française à Carthage. Rapports préliminaires sur les fouilles 1977—1978: niveaux et vestiges puniques, sous le direction de la Serge Lancel (Collection de l'École Française de Rome, 41), Rome 1982.
2. Egil Kraggerud, Der Namensatz der taciteischen Germania. Eine philologische Analyse. Oslo—Bergen—Tromsø, Universitetsforlaget, 1981.
3. C. M. Taisbak, A Guide to the Tenth Book of Euclid's Elements. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 1982.
4. Liana Lupaș et Zoe Petre, Commentaire aux Sept Contre Thèbes d'Eschyle, Editura Academiei, București — Societé d'Edition „Les Belles Letters", Paris 1981.

B

1. Ippocrate, Epidemie, libro VI a cura di Daniela Manetti e Amneris Roselli, Firenze, La Nuova Italia Editrice, 1982.

C

1. Giornale Filologico Ferrarese, anno V, N. 2, giugno 1982.
2. Révue des Études Grecque. Publication de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques, tome XCIV, N°s 447—449, Juillet — Decembre 1981 („Les Belles Lettres", Paris).

D

1. Catalogo Generale 1981, periodici, edizioni proprie e in esclusività di vendita. Firenze, Casa Editrice Leo S. Olschki, 1981.

CONSPECTUS MATERIAE EUS LXXI UTRIUSQUE FASCICULI

COMMENTATIONES

Paginae

Böhm Richard Gregor: Cicero an Cornificius, *ad Fam.* XII 19 21–34

Bednarski Michał: Kategoria przechodniości-nieprzechodniości czasownika w języku łacińskim (Die Kategorie der Transitivität-Intrasitivität im Latein) 43–56

Brożek Mieczysław: Do problemu chronologii *Partitiones oratoriae* Cycerona (Quo tempore Ciceronis *Partitiones oratoriae* conscriptae sunt) . . . 11–19

Brożek Mieczysław: Annotationes criticae ad Sen. *Epist.* 60,2; 81,14; Cic. *De Orat.* I 128; 125; III 51; II 273 187–189

Brożek Mieczysław: De librorum Prudentii inscriptionibus Graecis 191–197

Brzóstkowska Alina: Degradacyjna rola terminologii ze świata niewolników w komediach Arystofanesa (Le rôle de dégradation la terminologie d'esclavage dans les comédies d'Aristophane) 283–297

Czerniatowicz Janina: Euangelium Nicodemi a Stanislao Narennio Graeco scriptum 167–186

Danka Ignatius Richardus: De Larum cultu rustico et familiari 57–71

Dworacki Sylwester: Notes on the Staging of the *Prometheus Bound* . . . 159–165

Hollander Robert: The Golden Ring of Gyges: a Note on the *Republic* (II 359) 211–213

Mrozewicz Leszek: P. Calpurnius Proculus, der Statthalter von Moesia Inferior (Anhang zu Eos LXIX 1981, S. 315–317) 85–87

Musielak Maria: Rola Delfijczyków, Amfiktionów, Hellenów w budowie świątyni Apollina Pytyjskiego (Le rôle de Delphiens, Amphictyons, Grecs pendant la construction du temple d'Apollon Pythien) 309–316

Pająkowski Włodzimierz: Einige Bemerkungen zur Lokalisierung der persischen Provinz (Satrapie) Skudra 243–255

Pankiewicz Ryszard: Wczesna ekonomika rzymska a początki systemu monetarnego (Early Roman Economy and the Origins of Monetary System) 257–264

Porawski Roman: Fragment traktatu Arystotelesa *O Demokrycie* (Argumentum) 277–281

Sachse Joanna: Czy Onesikritos i Megasthenes mówią o braku niewolnictwa w Indiach starożytnych (Le problème de la non-existence de l'esclavage dans l'Inde [selon Onésicrite et Mégasthène]) 299–308

Sarnowski Tadeusz: La forteresse de la légion I Italica à Novae et le limes du sud-est de la Dacie 265–276

Szelest Hanna: *Historia Augusta* und die frühere antike Literatur 35–42

Szulczyk Jerzy: Pogłębienie kryzysu gospodarczo-politycznego w Rzymie w latach 70-tych I wieku p.n.e. Wojna z Sertoriuszem, powstanie Spartakusa (Intensification of the Economic-political Crisis in the Seventies

of the First Century B.C. War against Sertorius, Insurretion of Spartacus) 73–83
Wikarjak Jan: Lucretianum V 1442 5–9
Wikarjak Jan: *Ovis* w łacińskich przysłowiach, porównaniach, metaforach (*Ovis* in proverbiis, comparationibus, translationibus Latinis) . . . 199–209
Zawadzki Stefan: *Assyriaká* Ktezjasza z Knidos w świetle badań orientalistycznych (*Assyriaká* by Ctesias of Cnidus in the Light of Orientalistic Research) 215–242

CENSURAE LIBRORUM

Bednarski Michał: Tøre Janson, Mechanism of Language Change in Latin, Stockholm 1979 131–134
Brożek Mieczysław: L. Annaeus Seneca, Listy moralne do Lucyliusza. Przełożył W. Kornatowski. Biblioteka Klasyków Filozofii. Warszawa 1961 113–117
Cytowska Maria: Wokół nowych podręczników do nauki języka łacińskiego: Ignacy Lewandowski, Jan Wikarjak, Litterae Latinae. Sermones. Wybór tekstów prozaicznych do nauki języka i literatury łacińskiej, Warszawa 1981 — Jan Wikarjak, Poetae Latini. Wybór tekstów poetyckich do nauki języka i literatury łacińskiej, Warszawa 1981 — Ignacy Lewandowski, Jan Wikarjak, Elementa sermonis Latini, Warszawa 1981 . . . 320–322
Cytowska Maria: Zofia Głombiowska, Elegie łacińskie Jana Kochanowskiego, Warszawa 1981 322–323
Ilski Kazimierz: Arne Søby Christensen, Lactantius the Historian, An Analysis of the *De mortibus persecutorum*. Opuscula Graecolatina, vol. 21, Copenhagen 1980 117–120
Kotula Tadeusz: A. Mastino, Le titolatore di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (Indici), Bologna 1981 326–328
Łoposzko Tadeusz: Jerzy Kolendo, A la recherche de l'ambre baltique. L'expedition d'un chevalier romain sous Neron, Warszawa 1981 139–143
Mantke Józef: Paul Kroh, Lexikon der antiken Autoren, Stuttgart 1972 127–131
Mikołajczyk Aleksander: Maciej Kazimierz Sarbiewski, *Liryki* oraz *Droga rzymska* i fragment *Lechiady* (*Lyrica* quibus acceserunt *Iter Romanum* et *Lechiados* fragmentum), przełożył T. Karyłowski TJ, opracował Mirosław Korolko przy współudziale Jana Okonia, Warszawa 1980 . . . 121–125
Mrozewicz Leszek: Supplementa Italica. Nuova serie. Unione Accademica Nazionale. Edizioni di Storia e Letteratura, I, Roma 1981 144–145
Mrozewicz Leszek: Ion I. Russu, Daco-geţii în Imperiul Roman (în afară provinciei Dacia Traiana), Bucureşti 1980 145–146
Mrozewicz Leszek: Patrizia Sabbatini Tumolesi, Gladiatorum paria. Annunci di spettacoli gladiatori a Pompei, Roma 1980 323–325
Mrozewicz Leszek: Dora Alba Musca, Le denominazioni del principe nei documenti epigrafici romani. Contributo alla storia politico-sociale dell'Impero. Fascicoli I, II, III, Bari 1980 325–326
Porawski Roman: Klaus Brinkmann, Aristoteles' allgemeine und spezielle *Metaphysik*. „Peripatoi" philologisch-historische Studien zum Aristotellismus, Bd. XII, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1979 96–107
Porawski Roman: Wolfgang Kullmann Die Teleologie in der aristotelischen Biologie — Aristoteles als Zoologe, Embryologe und Genetiker, 1979 107–111
Schenk Günter, Aristoteles, Rhetorik. Übersetzt, mit einer Bibliographie, Erläuterungen und einem Nachwort von Franz O. Sieveke, München 1980 330–331

Strzelczyk Jerzy: Thomas S. Burns, The Ostrogoths. Kingship and Society (Historia Einzelschriften, H. 36), Wiesbaden 1980 136–139
Suder Wiesław: Emiel Wyben, De jonge Romein. Volgens de leteraire bronnen der periode ca 200 v. Chr. tot ca 500 n. Chr., Brussel 1977 . . . 125–127
Szelest Hanna: Gaetano Roselli, Properzio e la sua poesia. Philologica I, Roma 1975 111–113
Treu Ursula: Artemidor von Daldis Das Traumbuch. Übersetzt, erläutert und mit einem Nachwort von Karl Brackertz, Zürich und München 1979 336–337
Turasiewicz Romuald: Peter R. Pouncey, The Necessities of War. A Study of Thucydides' Pessimism, New York 1980 89–91
Turasiewicz Romuald: F. A. Adrados, E. Gangutia, J. Lopez Facal, Y. C. Serrano Aybar, Introduccion a la lexicografia griega. Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Instituto de A. Nebrija, Madrid 1977 92–96
Turasiewicz Romuald: M. T. W. Arnheim, Aristocracy in Greek Society, Plymouth 1977 317–320
Wesoły Marian: Ippocrate, Epidemie, libro VI a cura di Daniela Manetti e Amneris Roselli, Firenze 1982 328–330
Wilsdorf Helmut: Sextus Iulius Frontinus, Wasser für Rom. Die Wasserversorgung durch Aquädukte. Übersetzt und erläutert von Manfred Hainzmann, Zürich 1979 337–338
Winiarczyk Marek: Felix Klein-Franke, Die klassische Antike in der Tradition des Islam, Darmstadt 1980 338–340
Witkowski Leon: Annemarie Jeanette Neubecker, Altgriechische Musik. Eine Einführung, Darmstadt 1977 134–136
Wittstock Otto: Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch, bearbeitet von A. Kaegi, 17. Aufl. (Nachdruck der 15, neubearbeiteten Aufl.) Leipzig 1981 332–335

COMMENTARII

Pąkcińska Maria: LXXVIII Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za okres od 25 X 1980 do 11 X 1981 147–156

LIBRI RECEPTI – KSIĄŻKI NADESŁANE

INDEX AUCTORUM

Bednarski Michał (Cracoviae) 43, 131
Böhm Richard Gregor (Friburgi Brisgoviae) 21
Brożek Mieczysław (Cracoviae) 11, 113, 187, 191
Brzóstkowska Alina (Posnaniae) 283
Cytowska Maria (Varsaviae) 320, 322
Czerniatowicz Janina (Varsaviae) 167
Danka Ignacy Ryszard (Lodziae) 57
Dworacki Sylwester (Posnaniae) 159
Hollander Robert (Princeton) 211
Ilski Kazimierz (Posnaniae) 117
Kotula Tadeusz (Wratislaviae) 326
Łoposzko Tadeusz (Lublini) 139
Mantke Józef (Wratislaviae) 127
Mikołajczak Aleksander (Gnesnae) 121
Mrozewicz Leszek (Posnaniae) 85, 144, 145, 323, 325
Musielak Maria (Posnaniae) 309
Pająkowski Włodzimierz (Posnaniae) 243

Pankiewicz Ryszard (Gedaniae) 257
Pąkcińska Maria (Varsaviae) 147
Porawski Roman (Posnaniae) 96, 107, 277
Sachse Joanna (Wratislaviae) 299
Sarnowski Tadeusz (Varsaviae) 265
Schenk Günter (Halae) 330
Strzelczyk Jerzy (Posnaniae) 136
Suder Wiesław (Wratislaviae) 125
Szelest Hanna (Varsaviae) 111
Szulczyk Jerzy (Ostroviae Polonorum) 73
Treu Ursula (Berolini) 336
Turasiewicz Romuald (Cracoviae) 89, 92, 317
Wesoły Marian (Posnaniae) 328
Wikarjak Jan (Posnaniae) 5, 199
Wilsdorf Helmut (Dresdae) 337
Winiarczyk Marek (Wratislaviae) 338
Witkowski Leon (Torunii) 134
Wittstock Otto (Gryphiswaldae) 332
Zawadzki Stefan (Posnaniae) 215

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1984.
Nakład: 600 egz. Objętość: ark. wyd. 15,30, ark. druk. 11,88 + 4 wkl.,
ark. A1-16. Papier druk. sat. kl. III, 80g, 70 × 100. Oddano do składania 31 V 1983 r. Podpisano do druku 6 III 1984. Druk ukończono w marcu 1984. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 2286/83. Z-5
Cena zł 160. –

CONSPECTUS MATERIAE

Paginae

COMMENTATIONES

Dworacki Sylwester: Notes on the Staging of the *Prometheus Bound* . . . 159–165
Czerniatowicz Janina: *Euangelium Nicodemi* a Stanislao Marennio carmine Graeco scriptum 167–186
Broscius Miecislaus; Annotationes criticae ad Sen. *Epist.* 60, 2; 81, 14; Cic. *De orat.* I 128; 125; III 51; II 273 187–189
Broscius Miecislaus: De librorum Prudentii inscriptionibus Graecis . . . 191–197
Wikarjak Jan : *Ovis* w łacińskich przysłowiach, porównaniach, metaforach (*Ovis* in proverbiis, comparationibus, translationibus Latinis) . . . 199–209
Hollander Robert: The Golden Ring of Gyges: a Note on *the Republic* (II 359) 211–213
Zawadzki Stefan: *Assyriaká* Ktezjasza z Knidos w świetle badań orientalistycznych (*Assyriaká* by Ctesias of Cnidus in the Light of Orientalistic Research) 215–242
Pająkowski Włodzimierz: Einige Bemerkungen zur Lokalisierung der persischen Provinz (Satrapie) Skudra 243–255
Pankiewicz Ryszard: Wczesna ekonomika rzymska a początki systemu monetarnego (Early Roman Economy and the Origins of Monetary System) 257–264
Sarnowski Tadeusz: La forteresse de la légion I Italica à Novae et le limes du sud-est de la Dacie 265–276
Porawski Roman: Fragment traktatu Arystotelesa *O Demokrycie* (Argumentum) 277–281
Brzóstkowska Alina: Degradacyjna rola terminologii ze świata niewolników w komediach Arystofanesa (Le rôle de dégradation de la terminologie d'esclavage dans les comédies d'Aristophane) 283–297
Sachse Joanna: Czy Onesikritos i Megasthenes mówią o braku niewolnictwa w Indiach starożytnych (Le problème de la non-existence de l'esclavage dans l'Inde [selon Onesicrite et Mégasthène]) 299–308
Musielak Maria: Rola Delfijczyków, Amfiktionów, Hellenów w budowie świątyni Apollina Pytyjskiego (Le rôle de Delphiens, Amphictyons, Grecs pendant la construction du temple d'Apollon Pythien) 309–316

CENSURAE LIBRORUM

M. T. W. Arnheim, Aristocracy in Greek Society, Plymouth 1977 (Romuald Turasiewicz) 317–320
Wokół nowych podręczników do nauki języka łacińskiego: Ignacy Lewandowski, Jan Wikarjak, Litterae Latinae. Sermones. Wybór tekstów prozaicznych do nauki języka i literatury łacińskiej, Warszawa 1981. — Jan Wikarjak, Poetae Latini. Wybór tekstów poetyckich do nauki języka i literatury łacińskiej, Warszawa 1981. — Ignacy Lewandowski, Jan Wikarjak, Elementa sermonis Latini, Warszawa 1981 (Maria Cytowska) 320–322
Zofia Głombiowska, Elegie łacińskie Jana Kochanowskiego, Warszawa 1981 (Maria Cytowska) 322–323
Patrizia Sabbatini Tumolesi, Gladiatorum paria. Annunci di spettacoli gladiatori a Pompei, Roma 1980 (Leszek Mrozewicz) 323–325
Dora Alba Musca, Le denominazioni del principe nei documenti epigrafici romani. Contributo alla storia politico-sociale dell'Impero. Fascicoli I, II e III, Bari, Adriatica Editrice, 1980 (Leszek Mrozewicz) 325–326
A. Mastino, Le titolatore di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (Indici), Bologna 1981 (Tadeusz Kotula) 326–328
Ippocrate, Epidemie, libro VI a cura di Daniela Manetti e Amneris Roselli, Firenze 1982 (Marian Wesoły) 328–330
Aristoteles, Rhetorik, übersetzt, mit einer Bibliographie, Erläuterungen und einem Nachwort von Franz O. Sieveke. München 1980 (Günter Schenk) 330–331
Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch, bearbeitet von A. Kaegi, 17. Aufl. (Nachdruck der 15. neubearbeiteten Aufl.), Leipzig 1981 (Otto Wittstock) 332–335
Artemidor von Daldis, Das Traumbuch, übersetzt, erläutert und mit einem Nachwort von Karl Brackertz, Zürich und München 1979 (Ursula Treu) 336–337
Sextus Iulius Frontinus, Wasser für Rom. Die Wasserversorgung durch Aquädukte, übersetzt und erläutert von Manfred Hainzmann, Zürich 1979 (Helmut Wilsdorf) 337–338
Felix Klein-Franke, Die klassische Antike in der Tradition des Islam, Darmstadt 1980 (Marek Winiarczyk) 338–340

LIBRI RECEPTI – KSIĄŻKI NADESŁANE

Cena zł 160.—
Indeks 35715

INDEX AUCTORUM

	Paginae
Brożek Mieczysław (Cracoviae)	187, 191
Brzóstkowska Alina (Posnaniae)	283
Cytowska Maria (Varsaviae)	320, 322
Czerniatowicz Janina (Varsaviae)	167
Dworacki Sylwester (Posnaniae)	159
Hollander Robert (Princeton)	211
Kotula Tadeusz (Wratislaviae)	326
Mrozewicz Leszek (Posnaniae)	323, 325
Musielak Maria (Posnaniae)	309
Pająkowski Włodzimierz (Posnaniae)	243
Pankiewicz Ryszard (Gedaniae)	257
Porawski Roman (Posnaniae)	277
Sachse Joanna (Wratislaviae)	299
Sarnowski Tadeusz (Varsaviae)	265
Schenk Günter (Halae)	330
Treu Ursula (Berolini)	336
Turasiewicz Romuald (Cracoviae)	317
Wesoły Marian (Posnaniae)	328
Wikarjak Jan (Posnaniae)	199
Wilsdorf Helmut (Dresdae)	337
Winiarczyk Marek (Wratislaviae)	338
Wittstock Otto (Gryphiswaldae)	332
Zawadzki Stefan (Posnaniae)	215

WARUNKI PRENUMERATY

Prenumeratę na kraj przyjmują Oddziały RSW „Prasa-Książka-Ruch" oraz urzędy pocztowe i doręczyciele w terminie do dnia 25 listopada na rok następny.
Cena prenumeraty rocznej 320,— zł
Jednostki gospodarki uspołecznionej, instytucje, organizacje i wszelkie zakłady pracy zamawiają prenumeratę w miejscowych Oddziałach RSW „Prasa-Książka-Ruch", w miejscowościach zaś, w których nie ma Oddziałów RSW — w urzędach pocztowych.

Czytelnicy indywidualni opłacają prenumeratę wyłącznie w urzędach pocztowych i u doręczycieli.
Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę przyjmuje RSW „Prasa-Książka-Ruch", Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00—956 Warszawa, konto NBP XV Oddział w Warszawie nr 1153—201045—139—11.
Prenumerata ze zleceniem wysyłki za granicę jest droższa od prenumeraty krajowej o 50% dla zleceniodawców indywidualnych i o 100% dla zleceniodawców instytucji i zakładów pracy.

Sprzedaż numerów bieżących i archiwalnych
— w Księgarni Ośrodka Rozpowszechnienia Wydawnictw Naukowych PAN; płatność gotówką, przelewem lub za zaliczeniem pocztowym. Adres: OR PAN, Pałac Kultury i Nauki, 00—901 Warszawa, konto PKO 15—912 I Oddział Warszawa,
— w PPDK Księgarni Ossolineum nr Wr. 93—009 Rynek 8, 50—106 Wrocław, konto NBP IV O/M Wrocław 93044—55.

Orders for this periodical from abroad can be placed with „Ars Polona, Krakowskie Przedmieście 7, 00—068 Warszawa, Poland or with
— Kubon Sagner, Inhaber Otto Sagner, D 8 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland;
— Earlscourt Publications Ltd., 130 Shepherd Bush Centre, London W 12, Great Britain;
— Licasa Commissionaria Sansoni, Via Lamarmora 45, 50 121 Firenze, Italy.